

Вершини світового письменства

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ЗАВОЮВАННЯ
ПЛАССАНА

ВЕРШИНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 13

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ЗАВОЮВАННЯ ПЛАССАНА

**Переклада з французької
Євгенія Рудинська**

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

Київ — 1972

EMILE ZOLA
LA CONQUÊTE DE PLASSANS
1874

Передмова Тетяни Якимович

ЭМИЛЬ ЗОЛЯ

Завоевание Плассана

Роман

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хатунцева*. Художник
М. Юкніге. Художній редактор *В. А. Ко-*
ноненко. Технічний редактор *Ю. З. Тро-*
нік. Коректор *О. З. Кагарлицька*.

Виготовлено на Харківській книжковій
фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків,
Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на ви-
робництво 4. II. 1972 р. Підписано до
друку 10. V. 1972 р. Папір № 2. Формат
84 × 108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 9,75.
Умовн. друк. арк. 16,38. Обліково-ви-
давн. арк. 18,42. Замовл. 2-37. Тираж
30 000. Ціна 64 коп.

АНТИКЛЕРИКАЛЬНІ ТВОРИ ЗОЛЯ

Тема релігії і церкви супроводить весь творчий шлях видатного французького письменника-демократа Еміля Золя. Цій темі присвячено кілька окремих романів («Завоювання Пласана» — 1874, «Провина абата Муре» — 1875, «Лурд» — 1894, «Рим» — 1896, «Париж» — 1898). Вона з'являється час від часу і в інших великих творах романіста. До неї він звертається також у численних газетних та журнальних статтях, картинах, новелах.

Золя не обходили філософські засади католицизму. Не бувши віруючою людиною, він не цікавився питаннями спіритуалізму. Зате як літератора й громадянина його завжди бентежили й обурювали прерогативи католицької церкви й духівництва в суспільному житті буржуазної Франції, одверті зв'язки клерикального табору з панівними класами. Разом з тим художник-гуманіст повставав проти отруйного впливу релігійних забобонів на мораль і психіку людей.

Всі ці проблеми були дуже актуальні для тогочасної Франції. Вони не могли не хвилювати передову частину громадськості. У світоглядній і творчій еволюції автора «Ругон-Маккарів» критика церкви та клерикалізму якнайтісніше пов'язана із зростанням демократичної свідомості письменника.

Вже за молодих років, що минали в умовах антинародного уряду Наполеона III, цього, за висловом Маркса, люмпенпролетаря імператорського роду, підтримуваного буржуазією всіх мастей, Золя почав усвідомлювати роль церкви як підсобника політичної реакції. Жахливе зубожіння трудящих мас поряд з нечуванним зростанням набутих злочинами багатств верхівки супроводжувалося терором проти передової культури. Незмірно посилювався гнобительський вплив церкви. Для «викорінення ліберальних настроїв», небезпечного «духу сучасності» в паризькому університеті закрито кафедри історії та філософії, а ці предмети замінено логікою та богослов'ям.

За часів Третьої республіки антиклерикальна тема зберігала не меншу політичну злободенність. В перші роки після падіння Другої імперії та розгрому Паризької комуни церква зайняла ворожу до нового уряду позицію, обстоючи ідеї нової монархічної реставрації. 1873 року президент Мак-Магон за допомогою створеного ним консервативного міністерства намагався повалити Республіку, дістаючи в цьому активну підтримку духівництва,

а надто єзуїтських общин. Клерикальна пропаганда одурманювала французів чутками про чудеса та пророцтва, що начебто віщували повернення «законних» королів. Та згодом буржуазна Республіка і сама добре ужилася з церквою. З кінця 80-х — початку 90-х років, передчуваючи нове піднесення революційного руху, праве крило буржуазних республіканців починає зближатися з монархістами і церквою. Письменники реакційного табору, зокрема містик-шовініст Моріс Баррес, ведуть пропаганду на користь Риму і папства, а за одним заходом і проти робітничого руху, соціалізму. Водночас ідеологи реакції в літературі й критиці (Ф. Брюнетьер, Ф. Коппе, П. Бурже, Гюїсманс та ін.) розгорнули наступ на матеріалістичну науку й на «матеріалізм в літературі», прихильником якого вважали й Еміля Золя.

Уже в першій, ще досить наївній спробі «соціально-історичної» белетристики, написаному на замовлення провінційної газети «Мессаже де Прованс» романі-фейлетоні «Марсельські таємниці» (1867), Золя вивів, як негативну, постать великосвітського абата-кар'єриста Донадеї. Цей персонаж, власне, не був потрібний для розгортання основної інтриги твору. Та письменник-початківець, очевидно, вважав, що задумане ним викриття злочинів дворянсько-буржуазної верхівки проти народу в період революції 1848 року було б неповним без критики церкви. Матеріал для цього він знайшов серед архівних документів, які передала йому газета.

Однак антирелігійна тема по-справжньому зазвучала під пером Золя трохи пізніше, пасамаперед у його газетній публіцистиці. Всесвітньовідомий творець «Ругон-Маккарів» був також бойовим журналістом демократичного табору. Численні публікації Золя в періодичній пресі, дуже важливі для загального розуміння його спадщини, досі не зібрано й не вивчено повністю, хоч останнім часом чимало вже зроблено в цьому напрямку. Золя почав друкуватися в пресі ще в 1859 році. Та лише напередодні падіння не-нависного йому бонапартистського режиму молодий літератор зміг зайняти помітне місце серед журналістів республіканської опозиції. Протягом 1868—1870 років він умістив у газетах «Трибюн», «Ла Клош» та ін. близько сотні статей, нарисів, хронікальних нотаток, завжди дуже емоціональних, образних, часом напівбелетристичних, у яких таврував антинародну внутрішню політику Імперії, мілітаризм Наполеона III, не обминаючи й ганебної ролі церкви. Досить швидко Золя зрозумів і те, що буржуазна Республіка, встановлена у вересні 1870 року, принесла з собою лише «зміну блазнів» біля урядового керма. Ті самі страшні злидні трудящих мас, те саме засилля католицьких організацій. Протягом 1872—1874 років у своїх «Версальських листах» та «Паризьких

листах» («Трібюн», «Ла Клош») письменник невтомно воює з усіма різновидами клерикалізму та зростанням епідемії хворобливої побожності, огидного святенництва, що їх всіляко роздувала церква.

Золя завжди з почуттям великої відповідальності ставився до праці журналіста. «Журналістика,— писав він у 70-х роках,— сти-кається з усім, вона відкриває романістові широкі обрії. Я скажу навіть, що письменник, не будши журналістом, не здатний зро-зуміти сучасного життя». Публіцистичні виступи Золя в періодиці часто дублювали ідеї і теми його великої художньої прози. Але на газетні або журнальні шпальти він виносив пекучі питання сучасності, не завуальовуючи їх вигаданим сюжетом, складною інтригою, не переносячи сьогоднішнє в минуле, як це робилося в «Ругон-Маккарах». Це стосується й антиклерикальної теми. До-сить згадати, наприклад, одну з публікації Золя в російському місячнику «Вестник Европы».

Як відомо, в середині 70-х років Золя, на той час уже автор кількох томів першої романної серії, все ще не здобув ані літературного визнання, ані матеріальної забезпеченості в себе на батьківщині. І. С. Тургенєв, що жив тоді в Парижі, звернув увагу на талановитого французького колегу й допоміг йому влаштуватися постійним кореспондентом великого петербурзького журналу «Вестник Европы». Золя був задоволений, дізнавшись, що його романи завоювали симпатію передового російського чи-тача, і з великою охотою взявся до праці. З 1875 по 1880 рік він надрукував у журналі Стасюлевича 64 кореспонденції, чимало з яких з'явилися в Росії раніше, ніж у Франції.

Один з нарисових циклів Золя у «Вестнике Европы» (1877, кн. I) має назву — «Типи духовництва у Франції». Мета нарисів, як зазначає автор, «з'ясувати соціальну й політичну роль, яку відіграють патери». Золя намагається бути особливо об'єктивним, виступаючи перед іноземною аудиторією. Але подана ним «гола правда», кілька епізодів, «вихоплених з життя», аж надто красно-мовні. Ось ті, кому надається право бути моральними і політичними вихователями французької громадськості. Абат Пенту, надто квол-ий, щоб стати чорноробом або солдатом, і надто тупий для будь-якої інтелігентної професії — «сумирний віл», «вантажний кінь» церкви,— а тим часом напередодні виборів до муніципалітету він дуже спритно нав'язує своїм парафіянам-селякам інструкції, одержані з єпархії. Кюре Жерар з Тура, галантний відвідувач буржуаз-них салонів, з котячою м'якістю грає роль шпигуна. Абат Робіно, удаючи «вольтер'янця» й «радикала», в глибині душі вважає, що релігія — «найкращий вид державної поліції звичаїв». А в кабінеті єпископа вирішується вже питання «війни і миру між

націями», справи загальнодержавної ваги. В руках церковників школа, префектура, міністерства.

Публіцистична безпосередність критики, надзвичайне багатство документації збереглися і в художніх творах Золя антицерковної тематики. Відповідно до виробленої ним чіткої творчої методики, письменник-реаліст на підставі спеціальних книжкових джерел та особистих спостережень нагромаджує численні відомості про всі види церковної діяльності, про обов'язки, звичаї, побут духівництва всіх рангів, про психологію релігійного екстазу тощо. Та, звичайно, в антиклерикальних романах французького письменника знаходимо й інші ознаки, властиві вже виключно красному письменству і специфіці художнього бачення світу самого Золя: гостру, динамічну сюжетність, сміливу метафоричність, імпресіоністичні ефекти в колориті пейзажів, підкреслено різкі контури людських характерів, «гігантизм» стилю. Відважний і самобутній художник-новатор, Золя вільно змінює жанрові ознаки романів, чергуючи в серіях твори соціально-політичного акценту з романами ліричної, навіть сентиментальної манери, як от «Мрія», «Радість життя», «Сторінка кохання». Та всі романи про релігію, за винятком хіба «Провини абата Муре», з огляду на їх викривальну вагу, витримані у Золя в жанрі соціально-психологічних або соціально-політичних полотен з широкою суспільно-історичною панорамою, глибоко реальним життєвим тлом, показом великих людських колективів та класових антагонізмів.

Першим у даній тематичній групі був роман «Завоювання Плассана», незвичність і несподіваність якого змусила тогочасну критику обійти його майже цілковитою мовчанкою. Справді, дивний твір, у якому не відчувається й крихти бажання «розважити» обивателя, суворий і жорстокий, що може схвилювати лише тих, хто здатний відчути його глибоку людську й суспільну правду.

У мирній сім'ї провінціального комерсанта Франсуа Муре оселяється як квартирант бідний і скромний на вигляд, абат Фожа з матір'ю. Та через деякий час підступний святенник підкоряє собі не тільки доведену ним до цілковитого зруйнування сім'ю Муре, а й усе місто. Читача наших днів вражають, мабуть, як трохи штучні, надто мелодраматичні ті сторінки «Завоювання Плассана», де описуються відразливі сцени приступів релігійної істерії у Марти Муре, а особливо епізоди втечі її чоловіка з божевільні, разучі описи пожежі й кінцевої катастрофи. Та, за задумом письменника, все це мало певне творче обґрунтування.

«Завоювання Плассана» — четвертий том серії «Ругон-Маккарів». Критики схильні порівнювати образи абата Фожа і Марти Муре з психологічно близькими до них персонажами «Турського священика» Бальзака (абат Трубер, мадемуазель Гамар). Щирий

панувальник Бальзака, Золя, безперечно, продовжував традиції соціально-аналітичного методу творця «Людської комедії». Але в 70-х роках він мав уже свою естетичну концепцію, яку називав «натуралізмом», і досить чітко вироблену проблематику цілої серії «Ругон-Маккарів», як «природної й соціальної історії однієї родини часів Другої імперії».

Роман про абата Фожа і сім'ю Муре друкувався, починаючи з лютого 1874 року, в газеті «Сьєкль», а в травні того-таки року вийшов окремою книжкою у видавництві Шарпантьє. Цей твір є яскравим доказом поступової трансформації задуму серії, де спочатку домінували природничо-наукові ідеї, в напрямку соціально-політичної проблематики. «Роман про священиків» був зафіксований уже в першому тематичному проспекті «Ругон-Маккарів» (1868). В третьому варіанті проспекту (1872) зустрічається вже назва «Завоювання Плассана», але це мав бути лише сімнадцятий роман серії. В центрі сюжету Золя збирався тоді поставити «фізіологічну» драму релігійної манії та божевілля, що згубила родину Муре. Точністю «клінічного» аналізу твір мав нагадувати перший «науковий» роман письменника «Тереза Ракен». Ця постановка питання давала можливість включити «Завоювання Плассана» до загальної схеми «Ругон-Маккарів», бо, як говорить в авторській передмові до першого тому («Щастя Ругонів»), вся серія повинна була показати «..повільне чергування нервового розкладу і захворювання крові, що виявляються від роду до роду як наслідок першого органічного ушкодження». Представниками «генеалогічного дерева» Ругон-Маккарів, сім'ї, що вела свій родовід від психічно хворої Аделаїди Фук, в романі були: Марта — дочка Філісите і П'єра Ругонів та їхній зять Франсуа Муре — по крові Маккар. Вірний засвоєний ним «науковий» методиці літературної праці, Золя простудіював для четвертого тому серії «Ругон-Маккарів» цілу низку медичних досліджень в галузі психіатрії та психопатології. З його рецензії на п'єсу Сарду «Серафіна», з новел та нарисів, надрукованих у республіканських газетах 1870—1872 років, видно, що письменника хвилювали також суспільні причини епідемії святенництва, які він вбачав у шкідливому впливі «духовних пастирів».

Життєвий досвід Еміля Золя в період війни і Комуни, його робота як «парламентського кореспондента» Національних зборів (1871) допомогли майбутньому авторові «Завоювання Плассана» краще збагнути реакційну роль церкви в політичних подіях того часу. Безпосереднім поштовхом, що повинен був прискорити появу войовничого антиклерикального твору Золя, стали згадані вище акти церковної агресії 1873 року. Це спричинилося й до рішучої зміни основного сюжетного напрямку твору. Проблема спадко-

вості, «клінічні» спостереження відійшли на другий план. Дію роману віднесено до 1858 року. Головною в ньому стала політична тема. Центральний персонаж тепер — «новий Гартюф», авантюрист і честолюбець абат Фожа, агент Другої імперії, надісланий до Плассана, щоб подолати легітимістські настрої, які там панували, і повернути населення до бонапартизму. В цьому аспекті релігійна істерія, що зламала психіку колись здорової і врівноваженої Марти Муре, а також божевільня її чоловіка почали виглядати як страшний наслідок безчесних політичних інтриг.

Після другого й третього томів серії, котрі таврували розбещену гонитву паризьких верхів за насолодою на початку Імперії («Здобич», 1872) і тупий егоїзм паризького середнього класу, сліпо відданого «твердій владі» («Череве Парижа», 1873), письменник знову повертається до Плассана, де відбувається дія першого тому («Щастя Ругонів»), присвяченого темі кривавого бонапартистського перевороту. В попередньому ескізі до «Завоювання Плассана» Золя писав: «...цей роман буде зображенням провінції часів Імперії, картиною тріумфу П'єра Ругона і Фелісите, яких я хочу знову показати. Вони повинні з'явитися знову й посісти значне місце. Та скоріше в глибині картини, ніж на її передньому плані».

Роман про абата Фожа й сім'ю Муре відрізняється від надзвичайно мальовничого артистичного «Черева Парижа» зовнішньою стриманістю манери, підкресленою сірістю колориту. Але цілковиту рацію мав Флобер, написавши у листі до автора: «...надто вражає загальний тон книги — люта пристрасність під добродушною зовнішністю. Яка спостережливість! Яка глибина! Яка хватка!»

Плассан — вигадана назва, за якою, як відомо, стоїть невеличке південне місто Екс, де пройшли дитячі та юнацькі роки майбутнього письменника. Добра обізнаність з обстановкою полегшувала завдання змалювати суспільне тло, на якому розгортається центральна сюжетна драма. Антиклерикальний роман Золя був одночасно й антибуржуазним.

У первісному задумі персонажем, що мав утілювати найтипівіші ознаки буржуазного філістерства, повинен був стати Франсуа Муре, колишній прикажчик з крамниці Ругонів, пізніше — чоловік їхньої дочки, що зрештою закінчив свої дні божевільним. Цю історію Золя попередньо розповів у нарисі «Історія божевільного», який двічі друкувався в газетах («Трібюн» — 1869, «Ла Клош» — 1872). Золя і в романі наполегливо підкреслює «буржуазну» обмеженість Муре, його скупість, деспотизм у сімейному житті, порожній лібералізм, убоге вільнодумство. Але політичні, памфлетні інтонації твору у його останньому варіанті приглушили певною мірою сатиричний аспект цього образу. Історія Франсуа

Муре набирає скоріше трагічного відтінку, як жертви ганебної політичної авантюри.

«Щастя Ругонів» кінчається жахливою картиною тріумфу жовтого салону Фелісите Ругон, де, вітаючи перемогу Луї Бонапарта, плассанські буржуа плакали і обіймалися над ще не захолили трупом Республіки. Тепер, через сім років (дія першого роману відбувалася в грудні 1851 року) плассанці, ображені неухагою імператорського Парижа, перейшли до опозиції, проголосувавши на останніх виборах за депутата легітимістів (прибічників династії Бурбонів). Та жовтий салон і досі лишається центром політичних інтриг. Приймаючи у себе всю дворянсько-буржуазну еліту «на нейтральному ґрунті», підступна й спритна Фелісите насправді таємно керує бонапартистською місією абата Фожа.

Ругони — криваві кати Республіки, таємні диктатори Плассана — не позбавлені принаймні сильної волі, міцного спекулятивного розуму. Решта заможних буржуа, що займають керівні пости в Плассані,— всі ці растуалі, делангри, де бурде, де кондамени, маффри, порк'є, покери і т. д.— овеча отара, згряя безсовісних кар'єристів, страхоплохи, підлабузники. Вони наосліп женуться за вигодою й легко потрапляють до пастки, розставленої Фожа. Все це буржуазне нікчемство — чоловіки та їхні дружини, люди дозрілі й «золота молодь» — метушиться, домагається своєї егоїстичної мети, створюючи глибоко правдиве суспільне тло роману. Анатоль Франс із захопленням писав: «Усе в цьому творі правильне до цілковитої наочності».

Відомий французький учений Анрі Міттеран підказує, що для образу Фожа Золя міг використати чимало рис реальної людини — абата Тісьє, президента Католицького об'єднання Півдня, про необмежений вплив якого на церковні й політичні справи багато говорили в 1870 році. Може, й так. Але величезне викривальне значення головного персонажа антиклерикального роману Золя не тільки в імовірній його біографічній адекватності. Абат Фожа — постать конкретна, індивідуалізована, а разом з тим,— і це головне,— зловісний соціально-історичний тип.

«Завоювання Плассана» ближче за всі інші твори Золя стоїть до його газетної манери. Це позначилося на загальній структурі роману: коротенькі розділи, документальні факти, скріплені діалогами, відсутність розгорнутих пейзажних і портретних описів. Характер Фожа вимальовується з показу його вчинків і стислих авторських зауважень. Головний прийом романіста: разюча гра контрастів між удаваною й справжньою суттю «нового Тартюфа». Спочатку впадає у вічі його «жалюгідний вигляд», потерта ряса, лагідний, вкрадливий голос, уміння непомітно проходити містом, ховаючись у затінку глухих завулків. Та далі стає помітним

«міцний квадратний череп», на якому «тонаура здавалася шрамом від удару палицею», «холодний, пронизливий погляд», «повадки жандарма».

«Завоювання Плассана» — войовничий памфлет у формі роману. Однак Золя, не задовольняючись критикою, як мало хто з французьких літераторів його часу, захоплений був «конструктивними» ідеями, мрією про вдосконалення суспільства. В цьому новому суспільстві не було місця для церкви. Ось чому письменник у низці творів, не припиняючи антиклерикальної війни, намагається висунути інші, з його точки зору, суспільно корисні системи ідеології, здатні протистояти багатомісячному впливові церкви.

Першою спробою в цьому напрямку був п'ятий том «Ругон-Маккарів» — «Провина абата Муре», що побачив світ навесні 1875 року. Золя й тепер не цікавлять спеціально проблеми філософії й тим більше теософії. Для художника-гуманіста важить одне — життєва програма, що може забезпечити щастя людей. Щоправда, пошуки морально-етичної заміни релігії даються на цьому етапі письменникові дуже нелегко.

Загальні контури теми нагадують ранню лірико-романтичну прозу Золя. Прекрасну й трагічну історію кохання двох юних істот серед могутньої первісної природи можна, скажімо, знайти у новелі «Сімпліс», яка відкриває першу друковану збірку Золя «Казки Нінон» (1864). Та віддаль між «Сімплісом» і «Провиною абата Муре» вимірюється десятилітнім життєвим і громадським досвідом автора. Ідилічна тема в новій сюжетній конкретизації стає ідеологічною вогнепальною зброєю. «Добромисна» критика, що вже давно гострила зуби на Золя-антиклерикала, називала «Провину абата Муре» «найбільш аморальним і найбільш іррелігійним» твором письменника. «Нова «провина пана Золя» — його новий смертний гріх», — писав рецензент з «Ревю де Франс». Інші вбачали в романі надмірну орнаментальну описовість, хворобливу патетику почуттів, зайвий інтерес до містичних переживань Сержа.

Що ж і як хотів сказати цим твором сам автор?

Образ головного героя — молодого священника Сержа Муре, сина Марти і Франсуа, зв'язує цей роман з «Завоюванням Плассана». Та після суворой, стриманої, «чорно-білої» стильової палітри останнього «Провина абата Муре» справді справляє враження надмірної емоціональності, шаленства яскравих барв. Але, може, і в цьому є певна відповідність основному задумові твору?

Серж Муре — ще одна «жертва» Фожа. Живучи в домі його батька, абат всіляко підігривав перебільшене релігійне почуття вразливого Сержа, підштовхував його до вступу в семінарію. Тепер Серж Муре — кюре маленької церкви в глухому селі Арто поблизу Плассана. Старший син Ругонів лікар Паскаль, єдина в цій

сім'ї чесна людина, щоб врятувати життя тяжко хворого небожа, відвозить його до давно залишеного власниками великого маєтку Параду, де живе лише старий сторож вільнодумець Жанберна з шістнадцятилітньою онукою Альбіною. Серж одужує завдяки ніжному піклуванню дівчини і, втративши пам'ять під час хвороби, закохується в неї. Їхня любов квітне серед розкішної природи Параду. Та настає час, коли Серж згадує про свій сан і з жахом зрікається коханої. Альбіна вкорочує собі віку.

В книзі порушується й досі актуальна для католицьких країн тема celibату — безшлюбності духівництва. Це питання цікавило багатьох прогресивних письменників Франції. Досить згадати з цього приводу хоч би страшну й трагічну постать Клода Фроло з «Собору Паризької богоматері». У різних статтях та літературно-критичних рецензіях Золя не раз засуджував celibат, як злочин проти природи. Та в романі «Провина абата Муре» питання поставлено набагато ширше: церква протистоїть природі, як смерть життю, як потворне прекрасному.

Золя не засуджує, а жаліє Сержа Муре — кволу, непристосовану до життя молоду людину, одурманену християнською містикою. Але поруч цього «священника-жертви» він показує «священника-ката», носія жорстокої антигуманістичної догми католицизму. Брат Арканжіас, грубий неосвічений чернець, непримиренний до всього здорового, гарного, життєрадісного, став, власне, причиною загибелі Альбіни й тяжкої духовної кризи Сержа. Справжній «вантажний кінь» церкви, «божий пес», як він сам себе називає, Арканжіас своєю поведінкою, думками і навіть мовою вносить у високопоетичну атмосферу твору контрастуючий з нею струміль вульгарності, тупості, духовного й фізіологічного убогства. Можливо, художник-атеїст саме тому приділив стільки уваги пафосним, гіперболізованим описам краси природи й щастя кохання, щоб більше наголосити цей контраст, як ще один своєрідний доказ «великого неподоланного конфлікту між релігією й природою».

Золя знову близько підходить до антирелігійної теми майже через двадцять років, за нових історичних обставин, на новому творчому етапі. Тепер це вже ціла спеціальна серія романів, трилогія — «Лурд», «Рим» і «Париж» (1894—1898). Характерний для 90-х років контрнатуп католицизму на передову науку й революційну думку, а також власний соціально-аналітичний багаж Золя, здобутий внаслідок роботи над такими творами, як «Жерміналь» або «Розгром», підказували романістові ще ширші, ніж попередні, масштаби полеміки проти церкви та релігії. Як художник він прагне тепер до більшої дидактичності, до незавуальованої проповіді ідей суспільної перебудови. «Історичний» аспект «Ругон-Маккарів», де дію віднесено до періоду 1851—1871 років, замінено

в новій серії романіста безпосереднім художнім відображенням типових явищ епохи становлення імперіалізму. Трилогію задумано й написано за короткий час. Автор, переконаний у суспільній вазі цієї нової роботи, працював над нею з піднесенням. Окремі романи циклу вже під час їх попередньої публікації в газетах викликали шалені нападки з боку духовництва та його підсобників у літературній критиці. Але Золя, незважаючи ні на що, упевнено продовжував свій художній штурм фортець сучасної реакції, безперервно збільшуючи коло спостережень, обсяг і глибину критики. В «Лурді» метою романіста було викриття спекуляцій церковників на неосвіченості й забобонах народу. В «Римі» доведено, що ідеї католицизму глибоко ворожі демократії. «Париж» свідчить уже про цілковитий розрив видатного письменника з офіційною політичною Францією.

Історики французької літератури здебільшого ставлять цю серію нижче «Ругон-Маккарів», вказуючи на сліди поспіху в її стилі, на величезну переобтяженість текстів ілюстративним матеріалом, на архаїчний мелодраматизм окремих епізодів і т. п. В значній мірі ці закиди справедливі. Але радянського читача не може не приваблювати в антирелігійній трилогії Золя прекрасний гуманістичний пафос авторової думки, титанізм його двоюбою з реакцією. Варто відзначити, що в момент закінчення публікації «Парижа» Золя відіграв також визначну роль у політичному житті Франції у зв'язку з ганебною справою Дрейфуса. Мужній виступ письменника проти блоку шовіністів і клерикалів, внаслідок якого Золя був змушений залишити Францію, привернув увагу кращих людей світу. Високу оцінку вчинкові Золя дав В. І. Ленін.

В новій серії Золя повніше, ніж у антиклерикальних романах 70-х років, визначає соціальну мету своєї боротьби з релігією. «Лурд», «Рим» і «Париж» спрямовані проти церкви й на захист прав пригнобленого народу. Протиставлення церкви і демократії — лейтмотив усього циклу. Високий демократичний тонус «Трьох міст» допоміг Золя в його художніх шуканнях. Слабкі, застарілі ферменти методу й стилю у сприйнятті читача наших днів відходять на другий план, відтиснуті близькими нашим естетичним вимогам жанровими ознаками цих творів. «Лурд», «Рим» і «Париж», так само як кращі томи «Ругон-Маккарів», є романами «загально-суспільного охоплення». В них розглядаються проблеми загальнонаціонального й загальноєвропейського значення. Тут показано діяльність великих людських колективів, рух мас, боротьбу класів, партій, політичних, наукових і естетичних ідей, викрито ганебні таємниці буржуазного державного апарату і церковних організацій. «За романами Золя можна вивчати цілу епоху», — писав Мак-

сим Горький. Багато з того, що критикував Золя, й сьогодні типово для країн капіталістичного Заходу.

І ще одна риса «осучаснює» антиклерикальну серію Золя — її «кінематографічність». Відомо, що з усіх французьких письменників ХІХ ст. найбільша кількість екранізованих творів припадає на спадщину Еміля Золя. Цьому сприяє сама поетична організація його творів: широта й актуальність тематики, динамічність і драматична напруженість сюжетів, правдивість конфліктів, контурна виразність портретів, колоритна яскравість урбаністичних пейзажів, уміння передати саму «симфонію» людського життя в русі, в буянні всіх відчуттів, передати її як невпинний, бурхливий потік у вільній зміні візуальних кадрів. Засновник радянської науки про фільм, талановитий художник кінематографу С. Ейзенштейн говорив, що він використовував досвід «титанічних узагальнень», властивих кращим творам Золя, для створення своїх історико-революційних фільмів.

Саме ці найсильніші якості видатного французького письменника-демократа роблять його одним з найпопулярніших сьогодні класиків світової літератури.

Звернімося до конкретного змісту серії «Троє міст». Структурно вона об'єднана історією молодого священика П'єра Фромана, який, зневірившись у релігії, зрікається сану й знаходить щастя, створивши здорову сім'ю. Тему «священика-розстриги» не раз порушували сучасники Золя. Але літератори католицько-монархічного табору (Барбе д'Оревільї — «Одружений священик», 1865; Ернест Доде — «Розстрига», 1882) трактували її як страшний моральний злочин, за який бог жорстоко карає винуватця. Герої цих авторів — розтлінні істоти, честолюбці, розпусники, що прагнуть лише багатства, почестей і плотських насолод. Еміль Золя ще 1866 року (збірка «Що я ненавиджу») з обуренням писав про роман Барбе д'Оревільї: «Що хоче сказати автор? Ось ті жахливі принципи, які можна сформулювати, прочитавши роман: наука проклята, небо віддає перевагу неучтву, доля керує нами, цей світ — світ страхіття, відданий на поталу божому гніву й примхам диявола».

У власній антирелігійній серії Золя сміливо висуває нове гуманістичне й атеїстичне розв'язання проблеми.

П'єр Фроман — молода людина високих моральних і розумових якостей. Мати-католичка прищепила йому містичну релігійність, пристрасну жадобу віри. Це привело П'єра до лав дувництва. Але батько — видатний учений-хімік — передав синові ясний, розвинутий інтелект і палке прагнення до істини. У такий спосіб «звільнення» П'єра Фромана з релігійного полону стає можливим унаслідок перемоги науки, істини й демократичної свідомості над темрявою, над сліпим, фаталістичним, небезпечним для

суспільства почуттям. Важливо й те, що розрив з церквою став необхідним П'єрові не внаслідок абстрактних роздумів, а в результаті глибокого вивчення ним дійсності. Кожен з романів серії становить певний етап у посиленні контактів П'єра з життям і конфліктів з церковною догмою.

В тематиці першого тому є чимало спільного з добре відомими творами світової антицерковної літератури від новел «Декамерона» до «Празника святого Йоргена»: юрба людей, які сліпо вірять у чудеса, і зграя попів, що, спритно фальсифікуючи ці чудеса, набивають собі кишені. Але ж загальний задум Золя і виконання цього задуму дуже специфічні.

Сюжет роману такий. З Парижа до невеличкого міста Лурда, що славилася своїми цілющими джерелами, їде поїзд з каліками, тяжко хворими і вмираючими людьми. Серед прочан — П'єр Фроман, який супроводить паралізовану дівчину, подругу дитинства Марію де Герсен. На третій день перебування в Лурді під час одної з урочистих церковних церемоній Марія раптово одужує. Та П'єр, який переживає тяжку для нього духовну кризу втрати релігійних вірувань, не знаходить у Лурді порятунку. Він розуміє, що одужання Марії — не «чудо», а передбачений лікарями наслідок сильного нервового струсу. Картини масового релігійного безумства нещасних людей, стимульованого духівництвом, вдовище безсоромного оббирання віруючих церквою остаточно підривають віру П'єра в існуючі принципи католицизму. «Він бачив Лурд, який розтлівають гроші, Лурд, який перетворився на величезний ринок, де продається все — церковні меси і людські душі», — пише Золя про свого героя. «Лурдські прощі — це останні судороги гадюки, яка не хоче здихати», — вже від свого імені твердить романіст у попередніх матеріалах до твору.

Роман нагадує великий документальний фільм, у якому можна побачити з найбільшою докладністю всі етапи, форми й елементи лурдського «церемоніалу», всі особливості місцевого пейзажу, архітектури тощо.

Поряд з великим інформаційним і викривальним значенням твір Золя приваблює нас також глибокою гуманістичною схвильованістю авторської думки. Як свідчили Гонкури, письменник був глибоко вражений тим, що сам він побачив у Лурді, спеціально відвідавши його, щоб зібрати матеріал для свого роману. Як і його герой П'єр Фроман, Золя глибоко замислюється над трагедією нещасної бідноти, роздавленої буржуазним суспільством, одуреної церквою.

Еміль Золя у своїх мріях про краще майбутнє людства, звичайно, ніколи не покладав надій на допомогу релігії. Завдання наступного тому серії — розбити ілюзії П'єра, показати всю не-

спроможність його сподівань на можливість створити якісь нові, суспільно корисні форми християнства.

Золя завжди намагався висвітлювати у своїх творах боротьбу сучасних ідей. В момент написання ним другої серії значного поширення у певних колах населення набули ідеї так званого «католицького соціалізму». Католицький соціалізм, або «неокатолицизм» — одна з численних реформістських теорій кінця XIX ст. — мав цілком виразний реакційний характер. Духівництво та його ідеологічна агентура намагалися використовувати її як зброю проти марксистського соціалізму, а також з метою провокаційної агітації серед робітників за збереження «соціального миру». Золя у 90-х роках виступав на сторінках радикальної преси з різкою критикою «неокатолицизму», «неомістицизму» і т. п., як небезпечних і хибних ідеологічних течій. Зокрема в період публікації роману «Рим» у статті «Опортунізм Льва XIII» («Фігаро», 1896) Золя затаврував дворушництво римського первосвященика в питаннях сучасної політики.

«Пригоди» П'єра Фромана в другому томі серії повинні були стати художньою демонстрацією конечної потреби розриву з католицизмом як з загрозливим явищем, що стоїть на перешкоді суспільному прогресу.

Образний хід думок письменника такий. П'єр засудив церковний Лурд. Але з свого перебування там він виніс почуття незмірного жалю, братерського співчуття до цих «знедолених християн», до цієї безпорадної бідноти в лахмітті. Разом з цими почуттями в діяльній натурі П'єра спалахують нові думки: мало любити й плакати, треба жити, діяти, треба, щоб розум переміг ці страждання. Благородний запал П'єра, проте, обмежений рамками його світогляду. Молодий священик-ентузіаст не сприймає революції. Бажаючи уникнути всякого насильства, він мимоволі у своїх мріях про соціальну реорганізацію знову звертається по допомогу до джерела християнства, християнства удосконаленого. Так виникають його ідеї про «нову релігію», викладені у великій книзі П'єра «Новий Рим». П'єр Фроман пропонував очистити католицизм від намулу економічної агресивності, політичних інтриг, лицемірства, демагогії, повернутися до ідей раннього християнства, поєднавши їх з вимогами сучасного життя і здійснивши у такий спосіб принципи рівності й братерства. Книга П'єра мала великий успіх у Франції. Але Ватікан заборонив її. Дізнавшись про це, герой Золя поспішає до Рима, щоб відстояти свій твір. Та після тривалої даремної боротьби і внаслідок зустрічі з папою П'єр Фроман зрікається своєї книги.

Дія роману обмежена рамками перебування П'єра в Римі. Золя, як завжди, прагнув до максимальної «документалізації»

теми. З цією метою він здійснив п'ятитижневу подорож до столиці Італії і вніс до роману величезний ілюстративний матеріал, що мав створити його специфічну «сюжетну атмосферу». Критики чимало сперечалися з приводу якості римських пейзажів, описів архітектурних ансамблів і образотворчих скарбів римських музеїв у книзі Золя. Та не це, звичайно, тут головне. Найважливішими у Золя є два моменти: 1) нетрадиційність суспільної панорами папського Риму; 2) глибина соціально-історичної аргументації провідної ідеї твору.

Золя послідовний у своїй увазі до проблеми народу, як першорядної у всіх міркуваннях про суспільні реформи. Його Рим постає перед читачем не тільки у вигляді величного пам'ятника мистецтва або міста з багатими героїко-революційними традиціями, як це уявляв собі Ф. Стендаль. Перші думки Золя при зустрічі з Римом, вкладені автором в уста П'єра Фромана,— це співставлення краси й розкошів, що відкриваються для одних, з жахом голоду, злиднів і бруду, що випадають на долю значної частини людства. Багато сторінок у різних розділах роману присвячено цій темі. В Парижі і в Римі «у одних незліченні багатства, що дозволяють потурати будь-яким примхам. У інших жорстока бідність,— ні хліба, ні надії: матері позбавляють життя себе й своїх немовлят, бо замість молока вони можуть дати їм лише кров украй виснажених грудей». Голод і холод, брудні вогкі халупи, де живцем гниють люди, колись здорові, міцні, працюючі, які згодом мимоволі втрачають людське обличчя.

В ім'я цих знедолених, безпритульних істот, в ім'я жахливої трагедії народу в суспільстві власників молодий, натхненний абат звертався в Римі до «князів церкви». П'єра турбує вже не доля його книги, а доля ідеї милосердя до тієї частини людства, що тяжко страждає. Та письменник добре розуміє, що «апостольська ревність» його героя цілком безнадійна. Глибоко вивчивши історію папської курії й докладно висвітливши в своєму романі сучасний стан католицизму, Золя з цілковитою наочністю довів, що жодна з високих духовних осіб, а тим паче двісті шістьдесят третій папа Лев XIII, не здатні зректися фінансових та політичних вигод церкви чи своїх власних привілеїв... «для загального добра». Ще раз звучить провідна тема: релігія й демократія несумісні.

«Париж»—завершення серії. Найважчий, мабуть, для самого автора том. Досі йшлося головним чином про критику церкви, в чому Золя був твердий і безкомпромісний. Тепер настає час викласти позитивну програму. Спроби говорити про цю програму змушують Золя охопити ширше коло питань. Бо він розуміє— церква лише один з прогнилих органів гангренозної буржуазної республіки. Роман набуває виразних ознак соціально-політичного

жанру. В ньому зображено: вище духівництво, чия показна, демагогічна філантропія не здатна й не прагне взяти участь у вирішенні питання про майбутнє; буржуазний парламентаризм — базар, на якому купують і продають інтереси народу й держави за валюту власної користі; звичаї вищого суспільства — всевладної буржуазії й занепаłego, та все ще претензійного дворянства; декадентське переродження буржуазного мистецтва, цілковитий занепад сімейної й суспільної моралі в верхах, спустошення значної частини молоді... Все це з одного боку. А з другого письменник бачить страшні злидні міської бідноти, виснажливу, безрадїсну й безнадїйну працю фабричного пролетаря, невимовні жахи безробіття, страшну передчасну старість, самотню смерть на купі смердючого лахміття. Якщо не рахувати «Жерміналя», «Париж» — найбільш радикальний з досї написаних романів Золя. Він продовжує «Жерміналь» і в іншому плані. Як видно з підготовчих матеріалів до цього тому, письменник хотїв змалювати тут «жорстоку, героїчну боротьбу», «криваву сутичку двох світїв», метою якої був би новий соціальний лад. Вірний своєму новому завданню відобразити пекучу злободенність, Золя з надзвичайною повнотою інтерпретує тут через показ дискусїй та суперечок дійових осіб різноманїтні ідейні системи табору антибуржуазної та антицерковної опозиції: анархізм, сен-симонїзм, фур'єризм та соціалїстичні течїї 90-х рокїв.

До якого ж конструктивного висновку приходить Золя в цьому підсумувальному романі серїї? Право остаточного вибору письменник передає своєму головному героєві, який прийшов від розчарування в релїгїї до цілковитого засудження буржуазного ладу. Після пережитого в Римі П'єр Фроман остаточнo зрїкається віри в реформїстські можливостї «нового католицїзму» і віддає свої сили справі безпосередньої допомоги бїдним. Він шукає підтримки у великосвітських та урядових благодїйних інституціях і ще раз зневіряється в можливостях реформ у межах існуючого суспільства. Разом з тим, через свого старшого брата, ученого-хіміка Гїйома, П'єр опиняється в гущі суперечок і терористичної боротьби анархічних і соціалїстичних угруповань. Та П'єр не вірить у правомочність будь-якого насильства, хоч серце його цілком віддане знедоленим пролетарям. «Щасливий» фінал роману в тому, що П'єр Фроман одружується з здоровою освіченою дівчиною і приєднується до найвищої в його очах (і в очах автора) доктрини: наука і праця — ось єдиний дороговказ до прекрасного майбутнього.

«Париж» викликав бурхливу критичну дискусїю, у якій взяли участь всі ідеологічні табори сучасності від клерикально-шовїністичного до соціалїстичного. Гострота суперечок підїгрївалася тим,

що, як уже сказано, публікація роману співпала з виступом письменника в справі Дрейфуса. Суд над Золя привернув увагу всієї читаючої Франції. Зрозуміло, що католики й буржуазні ортодокси поливали Золя брудом. Соціалістична критика високо оцінювала антицерковний і антибуржуазний твір письменника-борця. Проте Жан Жорес і його однодумці закидали романістові те, що він дає в своєму романі «неточне й неповне уявлення про соціалізм», не показує найважливішого для даної епохи процесу зростання революційної свідомості пролетаріату, в чому, власне, й слід убачати «підготовку майбутнього», неправильно визначає історичну роль науки.

Тепер, майже через сімдесят п'ять років після публікації роману, в якому Золя хотів «підбити підсумки цілого XIX сторіччя», особливо паочною є ефемерність мрії письменника про можливість підміни соціальної революції науково-технічною. Стан імперіалістичного Заходу наших днів якнайяскравіше доводить, що науково-технічний прогрес кінець кінцем не може уміститися в історичних рамках капіталізму.

Але утопічна ідея не вичерпує змісту цього величезного, багатопланового й разом з тим суцільного у своєму гуманістичному пориві твору. Властива йому сила антибуржуазного й антиклерикального протесту набувала тоді об'єктивно революційного значення. Воно не втрачене й сьогодні.

«Музи» Золя притаманна ще одна благородна й приваблива риса: бажання розкритися перед читачем уповні, всією сумою творчих ідей, образів, стилю, передати людям те, у що глибоко вірить письменник. Приступаючи до написання роману «Лурд», Золя запевняв, що він прагне відтворити не «колерит» грандіозних релігійних церемоній, а «хвилювання душ», настрої й прагнення прочан. І справді, оперуючи в кожному романі величезними масивами фактів, письменник завжди зрештою зосереджує увагу на людині та її внутрішньому світі. Саме тому такими переконливими й досі залишаються його твори. П'єр Фроман, відповідаючи на закиди старого абата Роза, який обвинувачує його як «розстригу» в блюзнірстві, каже схвильовано й упевнено: «Ні, ні! Я залишаю церкву з доброї волі, як виходять з льоху, щоб бути на свіжому повітрі, під яскравим сонцем. Там немає бога. Там кидають виклик розумові, правді, справедливості». Ідеї, що народжуються в схвильованому шуканні, оволодівають і іншими позитивними персонажами твору, за яким відчувається напружена піднесена думка автора.

Не може не знайти відгуку здоровий, творчий оптимізм великого письменника: «Майбутнє належить тому, хто його створює і вміє чекати».

Антиклерикальні твори Еміля Золя відразу знайшли цінителів і прихильників на нашій батьківщині. Уже в рік першої французької публікації «Завоювання Плассана» його передрукували «Вестник Европы», «Отечественные записки» і ще п'ять російських журналів. Антиклерикальні романи творця «Ругон-Маккарів» привернули пильну увагу української революційно-демократичної громадськості. І. Франко і М. Павлик вели уперту боротьбу з австро-угорською імперською цензурою за право надрукувати українською мовою принаймні уривки з «Провини абата Муре». Всі три томи другої серії відразу ж після їх виходу у Франції з'являлися в кількох російських виданнях, що свідчило про великий попит на них з боку передових читачів.

Тетяна ЯКИМОВИЧ

**ЗАВОЮВАННЯ
ПЛАССАНА**

Дезіре заплескала в долоні. Це була дівчинка чотирнадцяти років, досить величенька як на свій вік, але сміялася вона, наче п'ятилітня дитина.

— Мамо! Мамо! — вигукнула вона. — Подивись на мою ляльку!

Вона взяла у матері клаптик матерії і вже з чверть години возилася з ним, щоб зробити ляльку, згортаючи той клаптик і зв'язуючи його з одного кінця ниточкою.

Марта підвела очі від панчохи, яку штопала так дбайливо, наче це була тонка вишивка. Вона всміхнулася Дезіре.

— Це в тебе малятко! — промовила вона. — А ти зроби справжню ляльку. Ти знаєш, треба, щоб на ній була спідничка, як у пані.

Вона дала їй обрізок ситцю, знайшовши його в своєму робочому столику, потім знову старанно взялася за панчошу. Обидві вони сиділи в кінці невеликої тераси, — дочка на ослінчику коло материних ніг. Ще тепле вересневе сонце, що хилилося на захід, обливало їх своїм м'яким світлом, а перед ними поволі засинав садок, повитий сірою сутінню. Жоден звук не долинав іззовні в цей відлюдний куточок міста.

Цілих десять хвилин вони працювали мовчки. Дезіре напружувала всі сили, щоб зробити спідничку своїй ляльці.

Марта час від часу підводила голову і дивилася на дитину з якоюсь сумовитою ніжністю. Побачивши, що дівчинка ніяк не дасть собі ради з лялькою, вона сказала:

— Почекай, я зараз зроблю їй руки.

Саме в ту мить, коли вона брала у дівчинки ляльку, двоє високих юнаків, один сімнадцяти, другий вісімнадцяти років, спустилися з ганку. Вони підійшли до Марти і поцілували її.

— Не сердься на нас, мамо, — весело сказав Октав. — Це я повів Сержа на музику... Скільки було народу на бульварі Совер!

— Я думала, що вас затримали в колежі, — тихо промовила мати, — якби не це, я дуже турбувалася б...

А Дезіре, забувши вже й думати про ляльку, кинулася на шию Сержеві з криком:

— У мене вилетіла пташка, голубенька, ота, що ти мені подарував!

Вона мало не плакала. Даремно мати, яка думала, що те горе вже забуте, показувала їй ляльку. Дезіре міцно тримала брата за руку і повторювала, тягнучи його в садок:

— Іди ж подивися!

Серж з властивою йому лагідністю пішов за нею, намагаючись заспокоїти її. Вона повела його до маленької оранжереї, біля якої на стовпчику стояла клітка. Там вона пояснила йому, що пташка вилетіла в ту мить, коли вона відчинила дверцята, щоб не дати їй битися з другою пташкою.

— Нічого дивного немає, — вигукнув Октав, який сів на поруччя. — Вона раз у раз бере їх у руки, розглядає, як вони зроблені і що у них таке в горлі, що вони співають. Недавно вона півдня носила їх у кишнях, щоб їм було тепліше.

— Октаве! — мовила Марта докірливо. — Не муч бідолашної дитини.

Дезіре не чула. Вона розповідала Сержеві з усіма подробицями, як вилетіла пташка.

— Бачиш, вона випурхнула отак і полетіла в той бік, сіла на великій груші пана Растуаля. Звідти перестрибнула ще далі — на сливу, потім пролетіла у мене над головою і зникла в гущавині великих дерев супрефектури, і я її вже більше не бачила.

Сльози набігли їй на очі.

— Може, вона ще прилетить? — невпевнено промовив Серж.

— Ти думаєш? Я хочу посадити всіх інших пташок у ящик, а клітку залишу відчинену на всю ніч.

Октав не міг стриматися від сміху, але Марта покликала до себе Дезіре.

— Йди-но лишень сюди! Подивись!

І вона подала їй ляльку. Лялька вийшла напрочуд гарна. На ній була пишна спідничка, скручений клапоть тканини правив за голову, руки були зроблені із шлейок, пришитих до плечей. Личко Дезіре враз засяяло радістю. Вона знову сіла на ослінчик, вже не думаючи про пташку, цілувала ляльку, гойдала її на руках, як мала дитина.

Серж підійшов і сперся на поруччя коло брата. Марта знову взялася за панчошу.

— Там грала музика? — спитала вона.

— Так, вона грає щочетверга, — відповів Октав. — Даремно, мамо, ти не ходиш її слухати. Все місто було там — панночки Растуаль, пані де Кондамен, пан Палок, дружина мера з дочкою... Чому ти не ходиш туди?

Марта не підвела очей від роботи; закінчивши штопати панчошу, вона стиха мовила:

— Ви добре знаєте, діти, що я не люблю виходити. Мені так спокійно тут. А потім, треба ж комусь лишатися з Дезіре.

Октав відкрив був рота, але глянув на сестру і замовк. Він не рухався з місця, тихенько насвистуючи і дивлячись на дерева супрефектури, де горобці з гамором лаштувалися на ніч, і на груші пана Растуаля, за якими сідало сонце. Серж вийняв з кишені книжку і почав уважно читати.

Запала зосереджена тиша, зігріта безмовною ніжністю і осяяна приемним жовтавим світлом, що потроху темнішало на терасі. Поглядаючи на своїх трьох дітей, Марта шила великими рівномірними стібками.

— Чого це сьогодні всі запізняються? — мовила вона трохи згодом. — Вже близько десятої години, а вашого батька ще немає... Здається, він пішов у Тюлет.

— О, — сказав Октав, — тоді нема нічого дивного. Тюлетські селяни легко не випустять його, коли він потрапив до них. Чи не пішов він туди купувати вино?

— Не знаю, — відповіла Марта, — вам же відомо, що він не любить говорити про свої справи.

Знову всі замовкли. В ідальні, широко розчинене велике вікно якої виходило на терасу, стара служниця Роза вже кілька хвилин накривала на стіл, брязкаючи сперсердя посудом і срібними приборами. Вона була, видно, в дуже поганому настрої, з гуркотом пересувала меблі, щось бурмотіла. Потім пішла до воріт і, ставши там, почала пильно дивитись на площу Супрефектури. Почекавши кілька хвилин, вона зійшла на ганок і крикнула:

— То пан Муре не прийде обідати?

— Прийде, Розо, почекайте, — спокійно відповіла Марта.

— Все чисто перепріє. Куди ж це годиться! Коли пан Муре робить оті свої прогулянки, він мусив би попереджати. А втім, мені, кінець кінцем, однаково. Тільки обід не можна буде їсти.

— Ти так думаєш, Розо? — почувся позаду неї спокійний голос.— А ми зараз же з'їмо твій обід.

Це прийшов Муре. Роза обернулася, глянула господареві просто у вічі, ладна вибухнути гнівом; але перед непорушним спокоєм його обличчя, крізь який проглядала насмішкуватість буржуа, вона не знайшла що сказати й пішла.

Муре піднявся на терасу і походив трохи, не сідаючи. Кінчиками пальців він легенько поплескав по обличчю Дезіре, яка всміхнулася йому. Марта підвела очі, потім, глянувши на чоловіка, почала складати свою роботу в робочий столик.

— Ви не втомилися? — спитав Октав, кинувши погляд на сірі від пороху батькові черевики.

— Трохи втомився,— відповів Муре, не кажучи більше нічого про свою довгу мандрівку, яку зробив пішки.

Він помітив посеред саду лопату і граблі, що їх діти забули, мабуть, там.

— Чому їх не прибирають? — гримнув він.— Сто разів я казав про це. Якщо піде дощ — вони заіржавіють.

Довго він, проте, не сердився, зійшов у садок, сам узяв лопату й граблі і обережно повісив їх у маленькій оранжереї. Піднімаючись на терасу; він оглядав кожен куточок алей, щоб пересвідчитись, що там нічого не лишилось.

— А ти все вчишся? — спитав він, проходячи біля Сержа, який не відривався від своєї книжки.

— Ні, тату,— відповів юнак.— Це книжка, яку дав мені абат Бурет. «Звіт місії у Китаї».

Муре раптом спинився перед дружиною.

— До речі,— сказав він,— ніхто не приходив?

— Ні, мій друже,— відповіла Марта здивовано.

Він хотів сказати ще щось, але роздумав; знову походив по терасі, потупцював на місці, нічого не кажучи, потім підійшов до ганку й крикнув:

— Ну, Розо, де ж твій перепрілий обід?

— От тобі й маєш! — відказала роздратованим тоном куховарка з кінця коридора.— Тепер нічого немає готового, все прохололо. Вам доведеться почекаати, пане.

Муре тихенько засміявся. Він примружив ліве око, поглядаючи на дружину й дітей.

Здавалося, гнів Рози його дуже потішає. Потім він задивився на фруктові дерева свого сусіда.

— От диво,— промовив він,— у пана Растуаля цього року чудові груші.

Марта, вже кілька хвилин чимсь занепокоєна, здавалося, хотіла щось спитати. Нарешті вона зважилась і брязко мовила:

— Хіба ти чекав сьогодні когось, мій друже?

— І чекав і не чекав,— відповів Муре, який знову почав ходити туди й сюди по терасі.

— Ти здав третій поверх?

— Так, я справді здав його.

Почуваючи, що створюється якесь мовчазне замішання, він провадив далі спокійним тоном:

— Сьогодні вранці, перед тим як піти в Тюлет, я зайшов до абата Бурета; він дуже наполягав і, правду кажучи, я домовився. Я знаю, що тобі це неприємно. Але подумай трохи, ти нерозсудлива, моя люба. Цей третій поверх нам ні до чого; він зовсім занедбаний. Від фруктів, які ми зберігали в кімнатах, з'явилася вогкість і почали відклеюватись шпалери. До речі, не забудь завтра ж наказати винести фрукти. Наш пожилець може прибути щохвилини.

— Нам жилося так добре, коли ми були самі в нашому домі,— стиха промовила Марта.

— Ет,— сказав Муре,— священник багато клопоту нам не завдасть. Він житиме у себе, а ми у себе. Ці чорноризці ховаються, навіть коли їм треба випити склянку води. Ти знаєш, як я їх люблю! Вони здебільшого нероби... Саме тому, що трапився священник, я й вирішив здати третій поверх. Гроші вони платять, а в домі їх і не почувеш, вони навіть ключами ніколи не брязнуть.

Марта була засмучена. Вона дивилась на цей щасливий дім, на садок, осяяний прощальним промінням вечірнього сонця, де чимдалі сутеніло, на дітей, на своє щастя, що спочивало тут, в цьому маленькому куточку.

— А ти хоч знаєш, хто такий отой священник? — спитала вона.

— Ні, але абат Бурет наймав від свого імені, цього досить. Абат Бурет — порядна людина. Я знаю, що нашого пожилця звать Фожа, абат Фожа, і що він прибуває з Безансонської єпархії. Він не зміг ужитися з своїм кюре; його призначають вікарієм у церкву святого Сатюрнена. Можливо, він знає нашого єпископа монсенйора Руссело. А втім, це нас не обходить, ти розумієш... Щодо мене, то я цілком покладаюся на абата Бурета.

Але Марта не заспокоювалася. Вона заперечувала чоловікові, що з нею рідко траплялося.

— Ти маєш рацію,— сказала вона, помовчавши трохи,— абат — достойна людина. Проте мені пригадується, коли він приходив подивитись помешкання, то сказав, що не знає особи, від якої має доручення його найняти. Це звичайна річ, що священники, живучи в різних містах, дають один одному такі доручення. Мені здається, тобі слід було б написати в Безансон і довідатись, кінець кінцем, кого ти пускаєш до себе в дім.

Муре не був схильний сердитись, він поблажливо усміхнувся.

— Не диявол же він справді... Ось ти вся тремтиш. Я не знав, що ти така марновірна. Не думаєш же ти, що попи, як кажуть, приносять нещастя. Правда, вони не приносять і щастя. Вони такі, як і всі люди. А втім, побачиш, коли цей абат буде тут, чи я боюся його сутани.

— Ні, я не марновірна, ти ж знаєш,— прошепотіла Марта.— Мені просто якось тяжко на серці, от і все.

Ставши перед нею, він урвав її різким рухом.

— Годі! — сказав він.— Я здав помешкання. Більше про це нема чого говорити.

І додав насмішкуватим тоном буржуа, який уклав вигідну угоду:

— Головне, що я одержуватиму сто п'ятдесят ф'ранків, наш річний прибуток збільшиться на сто п'ятдесят ф'ранків.

Марта схилила голову, протестуючи вже тільки невідразними рухами рук і заплющуючи очі, щоб стримати сльози, які, здавалось, ось-ось бризнуть з-під повік. Вона нишком кинула погляд на дітей, що ніби й не чули її розмови з чоловіком, при звичаєні, очевидно, до таких сцен, в яких виливалася насмішкувата красномовність Муре.

— Якщо ви хочете зараз їсти, то можете йти,— похмуро сказала Роза, виходячи на ганок.

— Оце добре! Діти, обідати! — весело крикнув Муре; здавалось, поганий настрій його враз розвіявся.

Всі повставали з місць. Тоді Дезіре, яка весь час залишалася спокійною і до всього байдужою, наче згадала про своє горе, коли всі заворушилися. Вона кинулася батькові на шию і залепетала:

— Тату, у мене вилетіла пташка.

— Пташка, моя люба? Ми її впіймаємо.

І він ніжно голубив дівчинку. Довелось і йому йти дивитися на клітку.

Коли він привів дитину назад, Марта й обидва сини вже були в їдальні. Вечірнє сонце, кидаючи проміння крізь вікно, грало на фарфорових тарілках, дитячих бокальчиках і на білій скатерті. Тепла затишна кімната здавалася зеленкуватою од відсвітів садка.

Коли Марта, заспокоєна цією тишею, знімала всміхаючись покришку з супниці, в коридорі почувся шум, вбігла розгублена Роза і, затиноючись, сказала:

— Прибув пан абат Фожа.

II

Муре аж скривився з досади. Він і справді не чекав свого пожилця раніше як післязавтра. Муре хутко підвівся, але абат Фожа вже стояв на дверях з коридора. Це був високий, кремезний чоловік з грубими рисами квадратного, землистого кольору, обличчя.

Позаду, в тіні, стояла літня жінка, дуже схожа на нього, не така висока, але суворіша на вигляд. Вони побачили накритий стіл і ніби завагалися, скромно відступили назад, але не вийшли. Висока чорна постать священника жалобною плямою вимальовувалась на чисто потинькованій білій стіні.

— Пробачте, будь ласка, що ми турбуємо вас,— звернувся він до Муре.— Ми прийшли від абата Бурета, він мав вас попередити.

— І не подумав! — вигукнув Муре.— Абат завжди так робить! Він немов літає десь понад хмарами. Ще сьогодні, вранці, пане, він запевнив, що ви не будете тут раніш як через два дні. Але так чи інакше треба вас якось влаштувати.

Абат Фожа знову став просити вибачення. Говорив він поважно, з якоюсь особливою лагідністю в голосі. Справді, йому дуже неприємно, що вони прийшли в такий час. Висловивши свій жаль десятком надзвичайно вдало підібраних слів, він повернувся, щоб заплатити носильникові, який приніс його скриню. Своєю великою гарної форми рукою він витяг з-під поли сутани гаманець, але так, що можна було бачити лише сталеві його колечка, і, опустивши голову, порився в ньому хвилинку, обережно мацаючи кінчиками пальців. Після цього носильник пішов, але ніхто так і не побачив, яку монету він одержав.

Абат почав знову ввічливим тоном:

— Прошу вас, пане, сісти знову до столу. Ваша

служниця покаже нам кімнати. Вона допоможе мені занести оце.

Він уже був нахилився, щоб взятися за ручку скрині. Скриня була дерев'яна, маленька, скріплена на різках і з боків жерстю. Мабуть, її вже лагодили, бо на одному боці була прибита соснова дощечка. Здивований Муре шукав очима інших речей священника, але побачив лише великого кошика, якого літня пані тримала обома руками перед собою, вперто не бажаючи, хоч була дуже втомлена, поставити його на підлогу. В нещільно закритому кошику між пакунками білизни видно було кінчик загорнутого в папір гребінця і шийку неміцно заткнутої пляшки.

— Ні, ні, не займайте,— сказав Муре, підштовхуючи злегка ногою скриню.— Вона, здається мені, не дуже важка. Роза сама віднесе її нагору.

Муре, певно, сам не усвідомлював того, скільки зневаги таїлося в його словах. Літня пані пильно подивилася на нього своїми чорними очима; потім вона повернулася до їдальні, до накритого столу, який уважно розглядала з тої хвили, як увійшла. Міцно стуливши губи, вона переводила очі з однієї речі на іншу, але ні слова не говорила. Тим часом абат Фожа погодився залишити скриню. В жовтій смузі сонячного проміння, що падало крізь садові двері, його зношена сутана здавалася рудою; вся заштопана по краях, вона була, проте, дуже чиста, але така блаженська, що навіть Марта, яка досі сиділа, ніби поринувши в якесь неспокійне марення, вражена, теж підвелася. Абат, який ледве глянув на неї і відразу ж одвів очі, побачив, що вона встала, хоч, здавалося, зовсім на неї не дивився.

— Я прошу вас,— повторив він,— не турбуйтеся; нам було б дуже прикро, якби ми перебили вам обід.

— Ну що ж,— сказав Муре, який дуже хотів їсти,— Роза вас проведе. Питайте у неї все, що вам буде потрібно, влаштовуйтеся якнайкраще.

Абат Фожа, вклонившись, уже попрямував був до сходів, коли Марта підійшла до чоловіка і пошепки сказала:

— Але, мій друже, ти не подумав...

— Що таке? — спитав він, побачивши її замішання.

— Фрукти, ти ж добре знаєш...

— Ах, чорт, справді фрукти,— розгублено сказав він.

Побачивши, що абат Фожа вертається і поглядом запитує його, в чім річ, він сказав:

— Мені, справді, дуже неприємно, пане. Абат Бурет дуже порядна людина, але прикро, що ви доручили йому

вашу справу... У нього в голові немає і дрібки глузду... Якби він попередив нас, все було б приготовлено. А тепер треба прибрати кімнати. Розумієте, ми користувалися тими кімнатами. Там, нагорі, на підлозі, весь наш урожай фруктів — фіги, яблука, виноград...

Священик слухав з подивом, якого він не міг приховати, незважаючи на всю свою ввічливість.

— О, це недовго,— сказав Муре.— За десять хвилин, якщо ви будете такі ласкаві почекати, Роза звільнить кімнати.

Вираз неспокою все зростав на землистому обличчі абата.

— Але помешкання умебльоване, я сподіваюсь? — спитав він.

— Зовсім ні, там немає жодного стільця, ми там ніколи не жили.

Тоді священик остаточно втратив спокій, гнівний вогник спалахнув в його сірих очах. Він вигукнув, стримуючи роздратування:

— Як же це так? Я точно зазначив у своєму листі, що прошу найняти умебльоване помешкання. Не міг же я принести меблі в своїй скрині.

— А що я казав? — вигукнув Муре, ще дужче підвищуючи голос.— Цей Бурет справді неможливий. Він же приходив до нас, пане, і, безперечно, бачив яблука, бо навіть узяв одно в руки, та ще й сказав, що рідко коли милувався такими чудовими яблуками. Він запевняв, що йому все до вподоби, що саме це й потрібне і що він наймає.

Абат Фожа вже не слухав. Хвиля гніву залила його обличчя. Він повернувся і промовив схвильованим голосом.

— Чуєте, мамо? Там немає меблів.

Стара пані, закутана в тоненьку чорну шаль, тільки що обійшла дрібненькими несміливими кроками перший поверх, не випускаючи з рук свого кошика.

Вона дійшла до кухні, оглянула всі чотири стіни, потім, повернувшись на ганок, обвела повільним поглядом садок. Але найбільше приваблювала її їдальня; вона знов опинилася перед накритим столом, дивилась, як парує суп, коли її син повторив:

— Чуєте, мамо? Доведеться йти до готелю.

Вона підвела голову, не відповідаючи нічого. Весь її вигляд говорив про те, що їй не хочеться йти з цього дому, де вона вже знала майже всі куточки. Вона знизала

плечима, її очі, які вона переводила з кухні на садок, з садка на їдальню, не виражали нічого.

Тим часом Муре почав уже втрачати терпіння. Побачивши, що ні мати, ні син не збираються йти, він сказав:

— На жаль, у нас немає зайвих ліжок. На горіщі, правда, є складане ліжко, на якому в крайньому разі могла б переночувати пані, але я не уявляю собі, на чому ляже пан абат.

Тоді пані Фожа нарешті відкрила рот і сказала уривчастим, трохи хрипким голосом:

— Мій син ляже на складаному ліжку. Щодо мене, то мені треба тільки матрац на підлозі в кутку.

Абат кивнув головою, схвалюючи такий вихід.

Муре хотів був заперечити, запропонувати щось краще, але, побачивши, що його нові пожилці цілком задоволені, замовк, обмінявшись з дружиною здивованим поглядом.

— Завтра буде видніше,— сказав він з властивою йому насмішкуватістю буржуа,— ви зможете опорядити кімнати на свій смак. Роза зараз прибере фрукти і постелить ліжка. Якби ви були ласкаві почекати трохи на терасі... Нумо, діти, подайте стільці!

Діти після приходу священика і його матері спокійно сиділи за столом, з цікавістю спостерігаючи їх. Абат, здавалось, їх не помічав, але пані Фожа на мить зупинилася перед кожним, шильно розглядаючи їх, ніби хотіла з одного разу проникнути в ці молоді голівки. Почувши батькові слова, всі троє кинулись і принесли стільці.

Стара пані не сіла. Коли Муре озирнувся, шукаючи, де вона, він побачив її у вітальні перед напіврозчиненим вікном; вона витягала шию, продовжуючи свою розвідку із спокійним виглядом людини, що розглядає масток, призначений для продажу. Побачивши, що Роза піднімає маленьку скриню, вона вийшла в передпокій і коротко сказала:

— Піду допоможу їй.

І піднялася нагору слідом за служницею. Священик не повернув навіть голови; він усміхався до трьох дітей, що стояли перед ним. Незважаючи на суворе чоло і глибокі складки коло рота, він умів надати своєму обличчю дуже лагідного виразу.

— Це вся ваша родина, пані? — спитав він Марту, яка теж підійшла до них.

— Так, пане,— відповіла вона, збентежена його гострим поглядом.

Знову глянувши на дітей, він провадив далі:

— Хлопці вже великі, скоро вони стануть мужчинами... Ви закінчили вже навчання, друже мій?

Він звертався до Сержа. Муре не дав юнакові відповісти.

— Оцей от закінчив, хоч він і молодший. Коли я кажу — закінчив, я маю на увазі, що він бакалавр, бо він ще вступив на рік до колежу, щоб пройти курс філософії; це вчений в нашій родині... Другий, старший, оцей бовдур, небагато чого вартий. Вже двічі не склав іспиту на бакалавра, гульвіса до того ж: завжди гулянки, завжди пустощі!

Октав слухав ці докори, усміхаючись, а Серж від тих вихвалень опустил голову. Фожа ще якусь хвилинку мовчки спостерігав їх; потім, підійшовши до Дезіре, набрав знову привітного виразу.

— Мадемуазель, — спитав він, — ви дозволите мені бути вашим другом?

Дезіре не відповіла нічого. Майже перелякана, вона сховала на плечі у матері своє личко, а мати, замість того щоб відкрити його, пригорнула її міцніше, обнявши однією рукою за стан.

— Пробачте їй, — сумно сказала вона, — у неї з голівкою не все гаразд, вона лишилась маленькою дівчинкою. Вона недорозвинена... Ми не примушуємо її вчитись... Їй чотирнадцять років, але її цікавлять тільки тварини.

Заспокоєна материною ласкою, Дезіре повернула голову і всміхнулася. Потім сміливо сказала:

— Я дуже хочу, щоб ви були мені другом. Тільки скажіть, ви не кривдите мушок?

І коли всі навколо засміялись, поважно додала:

— Октав давить їх. Це дуже погано.

Абат Фожа сів. Здавалось, він був дуже втомлений. Втішаючись мирним затишком тераси, він повільно водив очима по садку, по деревах сусідніх садиб. Ця глибока тиша, цей відлюдний куточок маленького міста, здавалось, глибоко його зворушували. По його обличчю перебігали темні тіні.

— Тут дуже гарно, — прошепотів він. Потім замовк, наче поринув у забуття.

Він здригнувся, коли Муре, усміхаючись, сказав:

— Якщо ви дозволите, пане, тепер ми вже сядемо до столу.

Перехопивши погляд дружини, він додав:

— Вам би слід зробити те ж саме, з'їсти тарілку супу. Тоді вам не треба було б іти до готелю; не церемоньтесь, прошу вас.

— Дуже вам вдячний, але нам нічого не треба,— відповів абат дуже чемним тоном, який не допускав нового запрошення.

Тоді вся сім'я повернулася в їдальню і сіла до столу. Марта розлила суп. Незабаром жваво забряжчали ложки. Діти загомонили. Дезіре дзвінко сміялась, слухаючи розповідь батька, дуже задоволеного тим, що нарешті він за столом.

Абат Фожа, про якого всі забули, нерухомо сидів тим часом на терасі, обличчям до сонця, яке спускалося все нижче. Він не повертав голови і, здавалось, нічого не чув. Коли сонце вже сховалося за обрієм, він зняв капелюх; мабуть, йому було душно. Марта, що сиділа проти вікна, бачила його велику непокриту голову, коротко обстрижену, з посивілими вже скронями. Останній червоний промінь упав на міцний квадратний череп, тонзура на якому здавалася шрамом від удару палицею; потім світло згасло, абат став уже тільки чорним силуетом на сірому тлі сутінок.

Не бажаючи відривати Розу від роботи, Марта сама пішла по лампу і принесла другу страву.

Повертаючись з кухні, вона зустріла коло сходів жінку, якої одразу навіть не впізнала. Це була пані Фожа. Вона наділа білий чепчик. У своїй ситцевій сукні і жовтій хустці, кінці якої були зав'язані ззаду на поясі, вона скидалася на служницю. З закачаними рукавами, ще захекана від важкої праці, вона тупала грубими черевиками на шнурках по плитах коридора.

— Ви вже влаштувалися, пані? — усміхаючись, спитала Марта.

— О! Скільки того діла,— відповіла вона.— Раз, два — та й по всьому.

Вона зійшла з ганку і ласкавішим уже голосом промовила:

— Овідію, синочку мій, ти, може б, уже йшов? Усе готово там, нагорі!

Вона мусила торкнутися сина за плече, щоб збудити його з задуми.

Надворі посвіжішало. Він здригнувся і пішов за нею. Проходячи повз двері їдальні, залитої яскравим світлом

лампи і наповненої гомоном дитячих голосів, він просу-
нув туди голову і сказав лагідним голосом:

— Дозвольте подякувати вам ще раз і попросити про-
бачення за всі турботи. Нам дуже ніяково.

— Годі-бо вам! Годі! — вигукнув Муре.— Це ми, нав-
паки, дуже засмучені, що не можемо запропонувати вам
чогось кращого на ніч.

Абат вклонився, і Марта знову зустріла той пронизли-
вий орлиний погляд, що так схвилював її перед тим. Зда-
валось, у глибині його сірих, звичайно похмурих очей рап-
том спалахнуло полум'я, як ото буває, коли у кімнатах
повитого нічним мороком будинку пройде хтось з лампою.

— Цей абат, видно, людина твердої вдачі,— сказав
усміхаючись Муре, коли мати і син пішли.

— Не думаю, щоб вони були дуже щасливі,— прошепо-
тіла Марта.

— Ясна річ, не привіз же він скарби в своїй скрині...
Важкенька, що й казати! Я міг би її підняти кінчиком
мізинця.

Його перервала своїм базіканням Роза, яка збігла вниз
по сходах, щоб розповісти про незвичайні речі, які вона
бачила.

— Ну й козир-баба! — сказала вона, ставши перед сто-
лом, за яким обідали її господарі.— Старій пані не менш
як шістдесят п'ять років, але цього ніяк не скажеш; вона
будь-кого виморить до смерті, а сама працює, мов той кінь.

— Вона допомогла тобі перенести фрукти? — спитав за-
цікавлений Муре.

— Аякже, пане. Вона виносила фрукти у своєму фар-
туху, накладаючи такими купами, що я думала собі: «На-
певне, спідниця розлізеться». Та де там, тканина міцна,
отака, як і в мене. Нам довелося зробити більше десяти
ходок. У мене аж руки розломило. А вона ще бурчала, що
діло йде повільно. Мені здається, я чула, не при вас ка-
жучи, як вона погано вилаялась.

Муре, видно, це дуже потішало.

— А постелі як?

— Вона сама їх постелила. Треба було бачити, як вона
перевертала матрац. Ручуся вам, що їй це за іграшку:
візьме його за один кінець і підкидає в повітря, наче
пір'їнку. Але разом з тим вона дуже акуратна. Застелила
складане ліжко, як колицку для дитини. Так уже дбайливо
розправляла простирадла, наче стелила постіль для немов-
лятка Ісуса. З чотирьох ковдр три вона поклала на

складане ліжко; так само і з подушками, обидві поклала синові, а собі жодної не взяла.

— То вона спатиме на підлозі?

— У кутку, як собака. Кинула матрац на підлогу в другій кімнаті, кажучи, що спатиме там краще, ніж у раю. Ніяк я не могла її умовити влаштуватися зручніше. Вона заявила, що їй ніколи не буває холодно і що в неї така міцна голова, що вона не боїться спати на підлозі... Я віднесла їм води й цукру, як звеліла пані, от і все... Що не кажіть, а вони чудні люди...

Роза подала останню страву. Цього вечора Муре засиділися за столом. Вони довго розмовляли про нових жильців. В їхньому житті, що йшло одноманітно, як заведений годинник, прибуття цих двох сторонніх осіб було важливою подією. Вони говорили про це, як про якусь катастрофу — з найменшими подробицями, які допомагають у провінції згаювати довгі вечори. Муре дуже любляв плітки маленького міста. За десертом, в теплій, затишній їдальні, поклавши лікті на стіл, він вдесьте потворював з задоволеним виглядом щасливої людини:

— Не дуже гарний подарунок робить Безансон Плассану. Ви бачили його сутану ззаду, коли він повернувся? Я був би дуже здивований, якби наші святенниці почали коло нього упадати. Він надто вже обшарпаний, а ці жіночки люблять гарненьких священиків.

— У нього такий приємний голос,— сказала Марта, яка була взагалі поблажлива.

— Тільки не тоді, коли він сердиться,— заперечив Муре.— Хіба ти не чула, як він розгнівався, коли довідався, що помешкання не умебльоване? Це сувора людина, у сповідальні він не буде розводити теревені, будьте певні. Цікаво, як він влаштується завтра з меблями. А втім, це мене не обходить, аби платив. Не платитиме, звернусь до абата Бурета, я визнаю тільки його.

В родині всі були не дуже побожні. Навіть діти глузували з абата і його матері. Октав перекиривлював стару пані, показував, як вона витягала ший, щоб добре розглянути кімнати, і смішив цим Дезіре, вона реготала. Серж, серйозніший за брата, боронив «цих бідолашних людей».

Звичайно рівно о десятій годині, коли Муре не грав партії в пікет, він брав свічник і йшов спати; але цього вечора об одинадцятій він ще перемагав сон. Дезіре кінець кінцем заснула, поклавши голову Марті на коліна. Хлопці

пішли до своєї кімнати. Муре все ще базікав, сидячи навпроти дружини.

— Скільки б ти дала йому років? — раптом спитав він.

— Кому? — сказала Марта, що теж починала вже куняти.

— Та абатові ж, хай йому чорт! Га? Я думаю, йому років сорок п'ять. Здоровецький дядько! І треба ж отакому носити сутану. З нього був би чудовий карабінер.

Потім, помовчавши хвилину, він знову почав міркувати вголос:

— Вони приїхали поїздом о шостій сорок п'ять, отже, вони могли тільки зайти до абата Бурета і прийти сюди. Б'юсь об заклад, що вони не обідали. Ми бачили б їх, якби вони виходили, щоб іти в готель. Ах! Хотів би я знати, де вони могли поїсти.

Роза вже якийсь час тинялася без діла по їдальні, чекаючи, поки господарі підуть спати, щоб позачиняти вікна і двері.

— А я знаю, де вони їли, — сказала вона.

Муре вмить обернувся до неї.

— Я пішла ще раз нагору спитати, чи не треба їм ще чогось. У них було зовсім тихо, тож я не наважилась постукати і зазирнула в замкову щілину...

— Але це ж погано, дуже погано, — перепинила її Марта. — Ви добре знаєте, Розо, що я цього не люблю.

— Облиш, не заважай! — крикнув Муре, який за інших обставин сам би розгнівався на служницю за її цікавість.

— Ви зазирнули в замкову щілину?

— Так, пане, але ж я турбувалася про них.

— Певна річ... І що ж вони робили?

— Вони, пане, їли. Я побачила, що вони їли, сидячи на краєчку ліжка. Стара розстелила серветку. Наливши вина, вона щоразу знову затикала пляшку і притуляла її до подушок.

— Що ж вони їли?

— Не знаю, що саме, пане. Мені здається, там були рештки пирога, загорнутого в газету. У них були ще яблука, маленькі, зовсім поганенькі яблучка.

— А між собою вони розмовляли? Ви чули, про що вони говорили?

— Ні, пане, вони не розмовляли. Я простояла там, дивлячись на них, не менш як чверть години. Вони нічого не говорили, вони все їли і їли.

Марта підвелася і, розбудивши Дезіре, зібралася йти нагору. Цікавість чоловіка дратувала її. Нарешті він теж

підвівся, а старенька Роза, що була дуже побожна, вела далі вже лагідніше:

— Сердешний абат, він був такий голодний. Мати весь час подавала йому найбільші шматки і з такою втіхою дивилася, як він їх поїдає. Зате він засне тепер на чистій постелі. Аби тільки йому не заважав запах фруктів. У кімнаті такий важкий дух. Ви ж знаєте, якою кислотиною тхне від груш і яблук. І ніяких меблів, нічого, крім ліжка в кутку. Мені було б моторошно, я б не гасила світла всю ніч.

Муре взяв свічник. На хвилинку він затримався коло Рози, резюмуючи все пережите за вечір словами буржуа, якого вирвали з кола звичних для нього понять:

— Дивно все це!

Він догнав дружину коло сходів.

Вона вже лягла й заснула, а Муре все ще прислухався до ледве чутних звуків, що долинали з третього поверху. Кімната абата містилася якраз над його кімнатою. Він почув, як той тихенько відчинив вікно. Це його дуже зацікавило. Він підвів голову, перемагаючи сон. Йому хотілося знати, скільки часу простоїть священник біля вікна. Але сон здолав його, і скоро Муре вже голосно хропів, так і не почувши, як знову глухо цокнув шпінгалет.

А нагорі, край вікна, стояв з непокритою головою абат Фожа і пильно вдивлявся в темряву ночі. Довго стояв він отак, щасливий, що нарешті лишився на самоті і може віддатися думкам, які робили таким суворим його обличчя. Внизу під собою він почував безтурботний сон цієї оселі, в якій перебував уже кілька годин. Він чув легке сопіння дітей, чисте дихання Марти, голосне рівномірне хропіння Муре.

Зневажливим рухом він випростав свою міцну шию і почав вдивлятися вдалину, оглядаючи маленьке заснуле місто. Великі дерева в саду супрефектури зливалися в темну масу, груші пана Растуаля простягали свої тонкі покручені віти, далі було ціле море непроглядної темряви, звідки не долинав жодний звук. Місто спало, мов та невинна дитина в своїй колисці.

Абат Фожа простяг руки вперед з іронічним викликом, ніби хотів охопити весь Плассан і задушити його на своїх могутніх грудях.

Він прошепотів:

— А ті дурники ще й посміхалися сьогодні ввечері, коли я проходив вулицями їхнього міста.

На другий день Муре цілий ранок тільки те й робив, що підглядав за своїм новим пожилцем. Це шпигунство мало тепер заповнити ті порожні години, в які він займався всякими дрібницями, прибираючи речі, коли вони були не на місці, присікуючись до дружини і дітей.

Тепер він знайшов собі заняття, розвагу, які повинні були відірвати його від звичайного розпорядку життя.

За своїм власним висловом, він не полюбляв попів, тому перший священик, який трапився на його шляху, дуже його зацікавив. Цей абат вносив в їхнє життя якийсь таємничий дух, щось незнане, хвилююче. Хоч Муре і був вільнодумцем і видавав себе за вольтер'янця, проте зустрівшись з абатом, він відчув подив і острах буржуа, — острах, до якого долучалася грайлива цікавість.

З третього поверху не чути було ані звуку. Муре уважно прислухався, стоячи на сходах, зважився навіть піднятися на горище. Коли він повільно проходив коридором, йому здалося, ніби за дверима хтось легенько човгає пантофлями. Це його дуже схвилювало. Не помітивши нічого особливого, Муре зійшов у садок і почав походити по альтанці, пильно придивляючись, чи не побачить він у вікно, що діється там, у кімнатах. Але навіть тіні абата не помітив. Пані Фожа, певно, за браком завісок, позапинала вікна простирадлами.

За сніданком Муре, здавалось, був чимсь роздратований.

— Повмирили вони там, нагорі, чи що? — сказав він, нарізуючи дітям хліб. — Ти не чула там ніякого руху, Марто?

— Ні, мій друже, я не звернула уваги.

Роза крикнула з кухні:

— Та вони вже давно пішли; якщо вони ще не повернулися, то, певно, зайшли десь дуже далеко.

Муре покликав куховарку і засипав її запитаннями.

— Вони вийшли, пане: спочатку мати, а за нею абат. Я б їх не помітила, так тихенько вони йшли, якби не їхні тіні, що промайнули по підлозі в кухні, коли вони відчиняли двері. Я виглянула на вулицю, але їх уже не було, так швидко вони побігли.

— Це дуже дивно, а де ж я був тоді?

— Мені здається, що ви були десь далеко в саду — оглядали виноград на альтанці.

Це остаточно зіпсувало настрої Муре. Він почав ляяти священників: всі вони потайні, замишляють усілякі махінації, що їх і сам диявол не зрозуміє; вони вдають страшенно скромних, так що ніхто ніколи й не побачить, як священник умивається. Він шкодує, сказав Муре наостанку, що здав помешкання цьому абатові, якого він не знав.

— В цьому й ти винна,— промовив він до дружини, встаючи з-за столу.

Марта хотіла заперечити, нагадати йому їхню вчорашню розмову, але тільки глянула на нього і нічого не сказала. Муре тим часом не наважувався вийти з дому, як звичайно робив, ходив туди й сюди з ідальні в садок, скрізь нишпорив, бурчав, що все валяється в безладді, що в домі все розкрадається. Потім розгнівався на Сержа і Октава, які пішли до колежу на півгодини раніше, ніж треба.

— Хіба тато сьогодні нікуди не йде? — спитала Дезіре пошепки у матері.— Він нам дуже набридне, якщо залишиться вдома.

Марта звеліла їй мовчати. Нарешті Муре сказав, що має справу, яку треба закінчити сьогодні. У нього нема й хвилинки, і дня одного він не може відпочити, коли це йому потрібно. Він пішов засмучений, що не може лишитися вдома і підглядати за своїми пожильцями.

Повернувшись увечері, він весь аж тремтів, так його цікавили нові пожильці.

— А як там абат? — спитав він, ще не скинувши навіть капелюха.

Марта працювала на терасі на своєму звичайному місці.

— Абат? — перепитала вона здивовано.— Ах так, абат.. Я його не бачила, мабуть, він якось улаштувався. Роза мені казала, що привезли меблі.

— Саме цього я й боявся,— скрикнув Муре.— Я хотів бути при тім. Бо меблі — це до певної міри гарантія. Я знав, що ти не встанеш зі свого стільця. Ти нічого не тямиш, моя любя. Розо! Розо!

І коли куховарка прийшла, він спитав:

— Привезли меблі для наших пожильців?

— Так, пане, маленьким візком. Я впізнала візок Бергаса, що торгує на ринку. Він не був важкий, запевняю вас. Пані Фожа йшла за ним. Коли вони піднімалися вгору вулицею Баланд, вона навіть допомагала підштовхувати візок.

— Ви бачили принаймні ті меблі? Що там було?

— Аякже, пане, я стала коло дверей, всі їх пронесли

повз мене, що, здається, не дуже сподобалося пані Фожа. Дайте пригадати... Спочатку занесли залізне ліжко, потім комод, два столи і чотири стільці. Оце й усе, їй-богу. І меблі не нові. Я не дала б за них і тридцяти екю.

— Треба було попередити хазяйку. Ми не можемо здавати квартиру за таких умов... Я зараз же піду й поговорю з абатом Буретом.

Він уже виходив розлючений, коли Марті пощастило його затримати:

— Почекай, я й забула... Вони заплатили за півроку вперед.

— А! Вони заплатили,— пробурмотів він сердито.

— Так, стара пані зійшла вниз і передала мені оце.

Вона витягла з свого робочого столика і подала чоловікові сімдесят п'ять франків монетами по сто су, акуратно загорнутими в клапоть газети.

Муре перелічив гроші і пробурмотів:

— Якщо вони платять, то й добре. Але, хоч би там як, це чудні люди. Певна річ, усі не можуть бути багатими, але тут нема чого напускати на себе таємничий вигляд.

— Я ще хотіла тобі сказати,— вела далі Марта, побачивши, що він заспокоївся,— стара пані спитала мене, чи не можемо ми позичити їм складане ліжко; я відповіла, що нам воно непотрібне і що вона може його тримати у себе скільки хоче.

— Ти добре зробила, треба бути з ними люб'язними. Я вже тобі казав, що мене дратує в отих проклятих попах: ніколи не знаєш, ні що вони думають, ні що вони роблять. А втім, серед них часто трапляються люди, які за-слуговують на глибоку пошану.

Здавалось, гроші його заспокоїли.

Він жаргував, дражнив Сержа «Звітом місій у Китаї», який хлопець у цей час читав. За обідом він удавав, ніби зовсім не цікавиться пожилцями з третього поверху. Та коли Октав розповів, що бачив, як абат Фожа виходив з єпархіального управління, Муре не міг більше витримати і за десертом знову завів ту ж саму розмову. Але скоро йому стало соромно. Цей грубуватий колишній комерсант був вільнодумцем, мав добрий запас здорового розуму і прямоту суджень, які часто допомагали йому вловити суть справи серед провінціальних пліток.

— Зрештою,— сказав він, ідучи спати,— недобре пхати носа в чужі справи... Хай абат робить, що хоче. Мені набридло щодня говорити про цих людей, я умиваю руки.

Минув тиждень. Муре повернувся до своїх звичайних занять: він тинявся по дому, сперечався з дітьми, після полудня виходив з дому в справах, про які ніколи не говорив, їв і спав, як людина, життя якої пливе тихо, без будь-яких потрясінь чи несподіванок. Дім, здавалось, знову завмер. Марта, як і раніш, сиділа на своєму звичайному місці, на терасі, перед робочим столиком. Дезіре бавилась коло неї. Хлопці в ті самі години знімали в домі гармидер. Куховарка Роза сердилася на весь світ і бурчала щось собі під ніс. А в садку і в їдальні панував все той самий непорушний дрімотний спокій.

— Я не хочу з тобою сперечатися,— повторював Муре дружині,— але тепер ти сама бачиш, як помилялась, гадаючи, що, коли ми здамо третій поверх, життя наше буде потривожене. У нас так само спокійно, як і раніше, дім наш став тепер ще затишнішим і щасливішим.

Час від часу він підводив очі, дивився на вікна третього поверху, на які пані Фожа, першого ж дня по приїзді, повісила грубі полотняні завіски. Жодна складочка на тих завісках не коливалася. Від них віяло якимсь благочестям, цнотливістю віктарів, суворою і холодною. За ними, здавалось, панувало мовчання, непорушний спокій келії. Зрідка вікна прочинялися, і крізь білі завіски видно було тінь, що падала від високої стелі. Та хоч як старався Муре щось підстергти, він так ні разу й не помітив руки, яка відчиняла і зачиняла вікна, не почув клацання шпінгале-лета. Жоден звук, що свідчив би про присутність людей, не долинав з тих кімнат.

Минув перший тиждень, а Муре так і не бачив більше абата Фожа. Цей чоловік, що жив біля нього, але ховався так, що хазяїн навіть тіні його не міг помітити, почав нарешті викликати у нього якийсь нервовий неспокій. Хоч як силкувався Муре здаватись байдужим, але не міг витримати і знову почав розпитувати про абата і слідкувати за ним.

— І ти теж не бачиш його? — питав він дружину.

— Мені здалося вчора, що я бачила абата, коли він повертався додому, але я не певна. Його мати теж завжди ходить у чорній сукні, можливо, то була вона.

І коли він почав закидати її запитаннями, вона розповіла йому все, що знала.

— Роза запевняє, що він виходить щодня і довго не повертається. А мати — вона як заведений годинник — вранці, о сьомій годині, сходить униз і йде купувати харчі.

У неї великий закритий кошик, в якому вона, очевидно, приносить усе: вугілля, хліб, вино, харчі, бо до них ніколи не приходять жоден торговець. Вони дуже ввічливі. Роза каже, що вони завжди вітаються, коли зустрічають її. Але здебільшого вона навіть не чує, як вони сходять униз.

— О, можна собі уявити, як вони куховарять там на горі,— пробурмотів Муре, якого всі ці відомості зовсім не задовольнили.

Якось увечері Октав розповів, що бачив, як абат входить у церкву св. Сатюрнена, і батько почав розпитувати, який у абата був вигляд, як дивилися на нього люди і навіщо він ішов до церкви.

— Ах, ви надто цікаві,— вигукнув сміючись юнак.— Одне тільки я можу сказати: не дуже привабливий був у нього вигляд в отій поруділій сутані. Я навіть помітив, що він ходить поїд будинками, у затінку, щоб його сутана здавалася чорнішою. Вигляд у нього не дуже гордий, що й казати, ходить він швидко, понуривши голову... Коли він переходив площу, дві дівчинки засміялися, але він тільки підвів голову і лагідно глянув на них. Правда, Серж?

Серж в свою чергу розповів, що кілька разів, повертаючись з колежу, він здалека стежив за абатом Фожа, який ішов із церкви св. Сатюрнена. Абат проходив вулицями, не розмовляючи ні з ким,— очевидно, він не знає тут жодної живої душі і соромиться того прихованого глуму, який відчуває навколо себе.

— Але ж у місті про нього говорять? — спитав Муре, дуже зацікавлений.

— Мені ніхто нічого не говорив про абата,— відповів Октав.

— Ні,— заперечив Серж,— про нього говорять у місті. Небіж абата Бурета сказав мені, що місцеве духовництво неполюбить його, як усіх священників, що прибувають з далеких парафій. До того ж у нього такий жалюгідний вигляд... Йому, бідоласі, дадуть спокій тільки тоді, коли трохи звикнуть до нього. Спочатку треба ж хоч трохи пізнати нову людину.

Марта порадила обом юнакам не відповідати нічого, коли їх десь питатимуть про абата.

— А нехай відповідають! — вигукнув Муре.— У всякому разі, те, що ми про нього знаємо, його скомпрометувати не може.

З цієї хвилини з найкращими намірами, не думаючи

нічого лихого, він зробив своїх синів шпигунами; вони мусили стежити за кожним кроком абата. Октав і Серж повинні були переказувати йому все, що тільки говорилося про їхнього пожилиця в місті, вони дістали наказ стежити за священиком, як тільки його зустрінуть. Але це джерело інформації швидко вичерпалося. Приховане незадоволення, викликане появою священика з чужої єпархії, помалу вщухло. Здавалось, місто змилосердилося над цією «бідолашною людиною», над цією рудою зношеною суганою, що скромно проходила по його вуличках; збереглося лише почуття глибокої зневаги до абата. Та й абат ходив тільки в собор і назад завжди тими самими вулицями. Октав жартома казав, що він рахує каміння на бруку.

Вдома Муре хотів використати Дезіре, яка ніколи нікуди не виходила. Увечері він брав її з собою в далекий куточок садка, слухав її балачки про те, що вона за день робила чи бачила; при цьому він намагався навести розмову на пожилиців з третього поверху.

Якось він сказав їй:

— Слухай, завтра, коли відчинять вікно, ти кинеш у нього свій м'яч, а тоді підеш нагору, попросиш, щоб тобі його віддали.

На другий день вона кинула м'яч, але не встигла ще зійти на ганок, як кинутий невидимою рукою м'яч, підстрибуючи, впав на терасу. Батько, який розраховував, що привабливість дівчинки допоможе йому зав'язати знову порвані з першого ж дня стосунки, був у розпачі; всі його спроби, очевидно, наштовхувалися на непохитне рішення абата нікого не пускати в свою квартиру. Ця боротьба ще більше розпалювала цікавість Муре. Він дійшов до того, що по кутках шептався з куховаркою на велике незадоволення Марти, яка докоряла йому, що йому бракує почуття власної гідності, але він розсердився, став викручуватись; почувавши, проте, що таки винний, Муре відтоді розмовляв з Розою про своїх пожилиців тільки потай.

Одного разу Роза зробила йому знак йти за нею до кухні.

— Ну, пане,— сказала вона, причиняючи двері,— вже більше як годину я стережу вас, поки ви вийдете з вашої кімнати.

— Ти про щось довідалась?

— От ви побачите... Учора ввечері я цілу годину розмовляла з пані Фожа.

Муре аж затремтів з радощів. Він сів на обдертий стілець посеред ганчірок і вчорашнього лушпиння.

— Каж, каж, швидше,— прошепотів він.

— Отож,— почала куховарка,— стою я собі на воротях і прощаюсь з нянькою пана Растуаля, коли раптом пані Фожа спускається вниз вилити помії з відра. Замість того щоб зараз же, як вона завжди це робить, іти назад, не повернувши навіть голови, вона спинилася на хвилину й дивиться на мене. Я зрозуміла, що вона хоче побалакати, і сказала їй: «Яка гарна погода, певно, хороший буде виноград». — «Атож, атож», — відповіла вона байдужим голосом, — зразу видно, що в них немає землі і що все це її нітрохи не цікавить. Але вона поставила відро і не рухалася з місця, навіть сперлася об паркан поруч зі мною.

— Що ж вона кінець кінцем тобі розповіла? — спитав Муре, аж тремтячи з цікавості.

— Не така я дурна, самі добре розумієте, щоб її розпитувати, — вона б від мене втекла. А я непомітно заговорила про справи, які повинні були її зацікавити. Тут, до речі, якраз проходив наш кюре церкви святого Сатюрнена, шановний пан Компан, і я їй сказала, що він тяжко хворий, що йому вже небагато лишилося жити і що не легко буде його замінити в соборі... Вона, запевняю вас, і вуха нашорошила, навіть запитала мене, на що ж хворіє пан Компан. Потім слово за словом я розповіла їй про нашого єпископа монсенйора Руссело, що це чудова людина. Вона не знала, скільки йому років, я сказала, що шістдесят і що він дуже лагідної вдачі й дозволяє верховодити собою. Недарма кажуть про старшого вікарія, пана Феніля, що він порядкує в усій єпархії, як хоче. Отут я впіймала стару; здається, вона лишалася б на вулиці до завтрашнього ранку.

Муре аж пересмикнуло.

— З усього цього я бачу, — вигукнув він, — що весь час базікала ти одна. А вона? Що ж вона тобі сказала?

— Стривайте, дайте мені закінчити, — спокійно вела далі Роза. — Таж я зумисне їй усе те наплела. Щоб примусити її розговоритися, я стала розповідати про вас. Сказала, що вас звать Франсуа Муре, що ви колишній торговець з Марселя, що ви зуміли там розбагатіти, торгуючи вином, олією та мигдалем. Я додала, що ви вирішили переїхати в Плассан — тихе, спокійне місто, де живуть родичі вашої дружини, — і тут жити на ренту. Я навіть сказала їй, що пані Муре — ваша двоюрідна сестра, що вам

сорок років, а їй тридцять сім, що живете ви проміж себе добре, що взагалі ви не з тих, кого можна часто здібати на бульварі Совер. Одно слово, виклала всю вашу історію. Вона слухала з цікавістю і все повторювала: «Атож, атож». Коли я спинялась, вона робила отак головою, наче на знак того, що вона слухає мене і що я можу казати далі. І до самого смерку ми отак розмовляли, як добрі друзі, спершись спинами об паркан.

Розгніваний Муре схопився з стільця.

— Як! — закричав він. — Оце й усе? Вона примусила вас базікати цілу годину, а сама й слова не сказала!

— Ні, вона мені сказала, коли стемніло: «Повітря свіжішає». Взяла своє відро і пішла нагору.

— Послухайте, Розо, ви просто дурепа! Ця стара може обдурити десять таких, як ви. Чудово! Ох, мабуть, і сміються ж вони тепер, коли знають про нас усе, що хотіли знати!.. Чуйте, Розо, ви просто дурепа!

Стара куховарка не відзначалася дуже лагідною вдачею; вона почала сердито бігати по кухні, шпурляючи сковорідки й каструлі, хапаючи й розкидаючи ганчірки.

— Знаєте що, пане, — заїкаючись, сказала вона, — якщо ви прийшли до мене на кухню, щоб лаятися, то не варто було завдавати собі клопоту. Можете йти геть... Все, що я робила, я робила для того, щоб догодити вам. Якби пані побачила нас отут і довідалася, що ми робимо, вона вилаяла б мене і мала б рацію, бо це недобре... Кінець кінцем, не могла ж я вирвати в старої слів із рота. Я взялася за це, як усі беруться. Я розмовляла з нею, я їй розповіла про ваші справи. Тим гірше для вас, що вона не сказала нічого про свої. Підіть попитайте у неї самі, коли вам уже так приспіло. Може, ви будете розумніші за мене.

Вона підвищила голос. Муре вискочив з кухні і причинив за собою двері, щоб не почула дружина. Але Роза відчинила двері за його спиною і кричала йому вслід:

— Знайте, я більше нічого не робитиму! Давайте комусь іншому ваші гидкі доручення!

Муре був приголомшений цією невдачею, від якої у нього надовго залишилося гірке почуття. Від злості він почав говорити, що його пожилці з третього поверху — то зовсім нікчемні люди. Потроху він поширив серед своїх знайомих думку, яка стала думкою всього міста. На абата Фожа тепер дивилися, як на людину без засобів до існування, без честолюбства, як на людину, що стоїть осторонь епархіальних інтриг; говорили, що він соромиться

своїй бідності, ладен виконувати в соборі принизливу для його сану роботу і воліє залишатися в тіні, де, судячи з усього, почуває себе зовсім непогано.

Одне тільки лишалося ще неясним — чому його перевели з Безансона у Плассан. Щодо цього в місті ходили якісь невиразні чутки. Але всі ці припущення не мали під собою ніякого ґрунту. Сам Муре, який стежив за своїми пожильцями знічев'я, щоб як-небудь згаяти час, так само, як коли він грав у карти або в кулі,— вже почав забувати, що у нього мешкає священик, коли одна подія знову нагадала йому про це.

Якось після полудня, ідучи додому, він побачив поперед себе абата Фожа, що піднімався вгору вулицею Баланд. Він пішов повільніше і міг спокійно розглянути абата. Вже місяць жив священик в його домі, і оце вперше він бачив його при денному світлі. Фожа був одягнений в ту саму стару сугану, він ішов повільно, з непокритою головою, хоч дув різкий вітер, тримаючи в руці свій трикутний капелюх.

Вулиця, вздовж якої стояли великі будинки із спущеними на вікнах жалюзі, круто здіймалася вгору і була в цей час зовсім безлюдна. Муре наддав ходи, але ступав дуже обережно, боячись, щоб священик не почув його кроків і не втік. Та коли вони обидва підходили до будинку пана Растуаля, з площі Супрефектури вийшла група людей і попрямувала до цього будинку. Абат Фожа звернув трохи вбік, щоб уникнути зустрічі з тими людьми. Коли двері за ними зачинилися, він, раптом спинившись, обернувся і опинився віч-на-віч із своїм хазяїном, який підходив до нього.

— Який я радий, що зустрів вас,— промовив він з властивою йому чемністю.— А то б мені довелося потурбувати вас увечері. Коли минулого разу йшов дощ, на стелі в моїй кімнаті з'явилася мокра пляма, я хочу вам її показати.

Муре стояв перед ним, наче вкопаний, белькочучи, що він весь до його послуг.

І коли вони увійшли в будинок, Муре спитав, о котрій же годині він міг би зайти оглянути стелю.

— Та хоч би й зараз, прошу вас,— відповів абат,— якщо це не дуже вас обтяжить.

Муре, важко дихаючи, пішов за абатом нагору, а Роза, що стояла на порозі кухні, остовпіла з подиву, стежачи очима, як вони східець за східцем піднімалися все вище.

Опинившись на третьому поверсі, Муре був не менш схвильований, ніж юнак, котрий уперше входить в кімнату жінки. Від несподіваного задоволення так довго стримуваного бажання, надії побачити зовсім незвичайні речі, йому перехоплювало дух. Тим часом абат, взявши ключ у свої довгі пальці, нечутно вставив його у замок. Двері відчинилися, мов на оксамитових шарнірах. Абат, відступивши назад, мовчки пропустив Муре в кімнату.

Полотняні завіски на обох вікнах так погано пропускали світло, що в кімнаті було напівтемно, як у замурованій келії. Величезна кімната з високою стелею була обклеєна чистими, колись жовтими, але тепер зовсім збляклими шпалерами. Муре обережно ступав маленькими кроками по блискучій, як дзеркало, підлозі; йому здавалося, що він чує її холод під підшвами своїх черевиків. Нишком він оглянув залізне ліжко, так старанно застелене простирадлами, що можна було подумати, ніби в кутку стоїть біла кам'яна лава. У другому кутку кімнати — комод, маленький столик посередині, двоє стільців по одному перед кожним вікном — от і всі меблі. Ні папірця на столі, ні якоїсь речі на комоді, ніякої одежі на стінах: голе дерево, голий мармур, голі стіни. І тільки велике розп'яття з чорного дерева над комодом порушувало своїм похмурим хрестом цю сіру голизну.

— Прошу, пане, пройдіть сюди, — сказав абат, — ось у цьому кутку на стелі з'явилася пляма.

Але Муре не поспішав, він почував справжню насолоду. Правда, він не побачив тих дивовижних речей, які сподівався тут знайти, але він, вільнодумець, відчув особливий дух цієї кімнати: це дух священника, подумав він, людини, зовсім відмінної від усіх інших, людини, яка гасить свічку, коли міняє сорочку, і не кине десь своїх кальсонів або бритви. Муре дратувало те, що він не бачить нічого забутого на меблях або десь у кутку, бо це могло б дати йому матеріал для всяких догадок. Кімната була така сама, як і ця диявольська людина, — німа, холодна, ввічлива і непроникна. Найбільше здивувало його те, що тут, всупереч сподіванням, зовсім не відчувалося нестатків; навпаки, кімната справила на Муре таке саме враження, яке лишилося колись у нього від багато умебльованого салону префекта в Марселі, де йому довелось одного разу

побувати. Велике розп'яття, здавалось, заповнювало всю кімнату своїми чорними руками.

Нарешті Муре хоч-не-хоч довелося заглянути в куток, куди його кликав абат Фожа.

— Ви бачите пляму, правда? — спитав той. — Вона трохи підсохла від учора.

Муре став навшипиньки, примружився, але нічого не помітив. Тільки коли абат розсунув завіски, він розгледів на стелі ледве помітні іржаві сліди.

— Це не біда,— промовив він.

— Безперечно, але я визнав за свій обов'язок попередити вас... Протікати почало, мабуть, на самому краю даху.

— Так, ви маєте рацію, очевидно, на краю даху.

Муре замовк; він розглядав кімнату, залиту тепер яскравим денним світлом. Вона була вже не така урочиста, але в ній, як і раніше, панувала та сама німотна тиша. Жодна порошок в ній не могла б розповісти про життя абата.

— А втім,— провадив далі абат,— ми могли б, мабуть, побачити це через вікно... Стривайте.

І він відчинив вікно. Але Муре сказав, що не хоче більше його турбувати, що це дрібниця і що робітники самі знайдуть тріщину.

— Але ви мене нітрохи не турбуєте, запевняю вас,— наполягав абат.— Я знаю, що домовласники люблять бути в курсі всіх справ. Я прошу вас обдивитися все як слід... Адже будинок належить вам.

Вимовивши останню фразу, він навіть усміхнувся, що траплялося з ним дуже рідко; потім, коли Муре разом з ним сперся на підвіконня і вони обоє звели очі до ринви, він почав пояснювати з архітектурної точки зору, як могла утворитися пляма.

— Бачите, я думаю, що черепиця трохи розсунулася, а може, подекуди і розкололася; якщо тільки це сталося не через оту розколину, яка тягнеться вздовж карниза і йде аж до капітальної стіни.

— Це можливо,— відповів Муре,— я признаюся вам, пане абат, що нічого в цьому не тямлю. Покрівельник сам усе побачить.

Тоді священик припинив розмову про ремонт. Він спокійно стояв, дивлячись на сад, що розкинувся внизу під вікнами. Муре сперся на підвіконня поруч, з чемності не наважуючись піти. Абат цілком прихилив його до себе,

коли, після хвилинного мовчання, сказав своїм лагідним голосом:

— У вас чудовий сад, пане.

— О! Зовсім звичайний,— відповів Муре.— Було кілька дуже гарних дерев, та довелося зрубати, бо тінь, яка падала від них, нічому іншому не давала рости. Нічого не вдієш, доводиться думати і про користь, з цього куточка ми маємо овочі на цілий рік.

Абат здивувався, зацікавився деталями. Це був один із старовинних провінціальних садків, оточений алеями з переплетеними вгорі гілками і поділений рядами буксу на чотири рівних квадрати. Посередині був невеликий басейн без води. Тільки один квадрат призначався під квіти. В трьох інших, обсаджених по кутках фруктовими деревами, росли чудова капуста і салат різних сортів. Алеї, посипані жовтим піском, були дбайливо підметені.

— Це ж маленький рай,— повторював абат Фожа.

— Є багато невгод, щоб ви знали,— сказав Муре, хоч і був дуже радий, що хвалять його володіння.— Наприклад, ви, мабуть, помітили, що моя садиба лежить на схилі. Сади тут ідуть уступами. Сад пана Растуаля лежить нижче за мій, а мій, в свою чергу, нижче за сад супрефектури. Дощі часто завдають великої шкоди. Потім — і це ще не найнеприємніше — люди із супрефектури бачать, що робиться у мене, особливо відтоді, як побудували оту терасу над моєю стіною. Правда, й мені видно те, що робиться у пана Растуаля, але це невелика втіха, я вам скажу, бо я зовсім не цікавлюсь чужими справами.

Абат, здавалось, слухав його просто з ввічливості, похитуючи головою, і не ставив жодного запитання. Очима він стежив за рухами рук Муре, якими той пояснював свої слова.

— До того ж є ще одна неприємність,— провадив далі Муре, показуючи на вуличку вздовж задньої стіни саду.— Ви бачите цей вузький прохід між двома парканами? Це тупик Шевільйот, що упирається в ворота супрефектури. В усіх сусідніх садибах є невеличкі хвіртки, які виходять в цей тупик, і там щовечора відбуваються якісь таємничі прогулянки. У мене діти, і я забив свою хвіртку двома здоровенними гвіздками.

Він підморгнув і подивився на абата, сподіваючись, що, може, той спитає у нього, що це за таємничі прогулянки. Але абат навіть не поворухнувся, здавалось, він подивився на тупик без особливого інтересу і перевів очі знову на

садок Муре. Внизу на краю тераси, на своєму звичайному місці, Марта підрублювала серветки. Спочатку вона рвучко підвела голову, почувши над собою голоси, і здивувалася, побачивши свого чоловіка в товаристві абата коло вікна на третьому поверсі; потім знову взялася до роботи. Вона наче вже й забула, що вони там.

Але Муре підвищив голос, радий похвалитися тим, що нарешті проник у це не доступне для нього досі помешкання. А священник час від часу спиняв спокійний погляд на цій жінці, обличчя якої йому не було видно: він бачив лише нахилену голову з пишним вузлом чорного волосся на потилиці.

Запала мовчанка. Абат Фожа, здавалось, не збирався відійти від вікна. Тепер він розглядав квітник сусіднього саду. Сад пана Растуаля був розпланований на англійський лад: вузьенькі доріжки, маленькі газони і на них маленькі клумби квітів. Вглибині була альтанка з дерев, де стояли стіл і прості стільці.

— Пан Растуаль дуже багатий,— знову почав Муре, простеживши, в якому напрямку дивиться абат.— Садок дорого йому коштує; фонтан,— вам його за деревами не видно,— обійшовся йому в триста ф'ранків. І ніяких овочів, самі квіти. Якось дами хотіли навіть зрубати всі ф'руктові дерева, але це був би справжній злочин, бо груші в нього напрочуд гарні! А втім, кожен може планувати свій садок, як йому подобається. Коли маєш кошти...

Абат усе мовчав.

— Ви, певно, знаєте пана Растуаля,— провадив Муре, повернувшись до нього.— Щоранку, між восьмою і дев'ятою, він прогулюється під своїми деревами. Огрядний чоловік, трохи присадкуватий, лисий, без бороди, з круглою, як куля, головою. Здається, на початку серпня йому минуло шістдесят. Вже близько двадцяти років він у нас головою цивільного суду. Кажуть, що він добрячий чоловік. Я у нього не буваю. Добридень, добривечір,— оце й усе.

Він замовк, побачивши, що кілька чоловіків спустилися з ганку сусіднього дому і попрямували до альтанки.

— Ах, так,— провадив він далі, притишивши голос,— це ж вівторок сьогодні... У Растуалів званий обід.

Абат не зміг стримати легкого руху. Він перехилився з вікна, щоб краще бачити. Особливо, здавалось, зацікавили його двоє священників, що йшли з двома високими панночками.

— Ви знаєте, хто це такі? — спитав Муре.

І у відповідь на невиразний рух Фожа він повів далі:

— Вони переходили через вулицю Баланд у ту хвилину, коли ми з вами зустрілися. Високий, молодий, що йде між панночками Растуаль, — це абат Сюрєн, секретар нашого єпископа. Кажуть, симпатичний хлопець. Влітку я часто бачу, як він грає з цими панночками у волан... А старий, що йде трохи позаду, — один з наших старших вікаріїв, абат Феніль. Він і ректор семінарії. Жахлива людина, гнучка й колюча, як гостра шабля. Шкода, що він не обернувся, ви побачили б його очі... Дивно, що ви не знаєте цих панів.

— Я рідко виходжу, — відповів абат, — і ні в кого у місті не буваю.

— І даремно! Ви частенько, мабуть, нудьгуєте. Ах, пане абат, вам треба віддати належне — ви не цікавитесь нічим. Як же так! Місяць, як ви живете тут, і навіть не знаєте, що у пана Растуаля по вівторках звані обіди! Цього не можна не помітити, коли дивишся з вашого вікна.

Муре засміявся, він глузував з абата. Потім конфіденційним тоном провадив далі:

— Бачите отого високого худорлявого старого чоловіка в крислатому капелюсі, що йде за пані Растуаль? Це пан Бурде, колишній префект у Дромі, префект, якого висунула революція тисяча вісімсот сорок восьмого року. Ладен побитись об заклад, що ви не знаєте і його. А пана Мафра, мирового суддю, отого зовсім сивого добродія з банькатими очима, що йде останнім з паном Растуалем? Ну вже щодо пана Мафра, то вам ніяк не можна пробачити, що ви його не знаєте, він-бо почесний староста церкви святого Сатюрнена. Між нами кажучи, йдуть чутки, що своєю жорстокістю і скнарістю він вкоротив життя дружині.

Він спинився, глянув на абата і раптом сказав насмішкувато:

— Пробачте мені, пане абат, але я не дуже побожний.

Абат знову зробив невиразний рух рукою, рух, який на все відповідає і дозволяє не висловлюватися точніше.

— Ні, я не дуже побожний, — глузливо повторив Муре. — Треба ж дати кожному свободу переконань, правда ж?.. От Растуалі ходять до церкви. Ви, певно, бачите і матір, і двох доньок у церкві святого Сатюрнена. Вони ваші парафіянки. Бідолашні панночки! Старшій, Анжеліні, добрих двадцять шість років; другій, Аврелії, оце буде двадцять

чотири. І до того ж негарні на вроду, обличчя жовті, похмурі. Найгірше те, що першою треба видати заміж старшу. Але вони зрештою знайдуть собі чоловіків з їхнім посагом. А мати, ота низенька огрядна жінка, що має вигляд ласкавої овечки, добре-таки допекла сердешному Растуалеві.

Він підморгнув лівим оком, як завжди, коли пускав якийсь ризикований дотеп. Абат опустив очі, чекаючи продовження розповіді, а що Муре мовчав, він знову підвів їх і подивився, як товариство в сусідньому саду сідає за круглий стіл під деревами.

Муре почав знову свої пояснення:

— Вони отак сидітимуть до обіду на свіжому повітрі. Щовівторка завжди те саме... Абат Сюрен має великий успіх. Чуєте, як він регочеться з панною Аврелією?.. А-а! Старший вікарій нас помітив. Ну що? Які очі! Він мене не любить, бо у мене був конфлікт з одним його родичем... Але де ж це абат Бурет? Ми ж його не бачили, правда? Це дуже дивно. Він ніколи не пропускає вівторків у пана Растуаля. Мабуть, занедужав... Цього ви, напевно, знаєте? Яка лагідна людина! Справжня овечка!

Але абат Фожа вже не слухав. Його погляд раз у раз схрещувався з поглядом абата Феніля. Він не одвертав голови і спокійно витримував це випробування. Він умотивився зручніше на підвіконні; здавалось, очі його розширились.

— А от і молодець, — провадив далі Муре, побачивши, що в сад прийшло троє молодих хлопців. — Старший з них — син Растуаля; його нещодавно прийняли до адвокатури. Двоє інших — діти мирового судді, вони ще вчаться в коледжі... До речі, чому ж моїх пустунів ще немає?

Саме в цю хвилину Октав і Серж з'явилися на терасі. Спершись на поруччя, вони дражнили Дезіре, яка тількино сіла біля матері. Побачивши батька на третьому поверсі, хлопці притишили голоси, стримуючи сміх.

— От і вся моя маленька родина зібралася, — сказав Муре. — Ми сидимо у себе вдома, в гості не ходимо і нікого не приймаємо. Наш садок — це рай, закритий для сторонніх, і я не боюсь, що який-небудь диявол прийде нас спокушати.

Він засміявся, кажучи це, бо в глибині душі все ще глузував з абата. А той повільно перевів погляд на дружину і дітей свого хазяїна, що сиділи під самим його вікном. Сквознувши по них очима, він поглянув на старий садок

з грядками овочів, оточеними кущами буксу, потім знову подивився на вигадливі алеї пана Растуаля і, наче бажаючи зняти план місцевості, став оглядати сад супрефектури. Тут у центрі була лише велика галявина, вкрита, як килимом, м'якою хвилястою травою; купки вічнозеленого чагарника та високі, з пишними верхівками, каштани перетворювали цей затиснутий між двома сусідніми будинками куточок землі ніби на парк.

Тим часом абат Фожа пильно вдивлявся в каштани. Нарешті він нерішуче промовив:

— Дуже весело в цих садах... І в садку ліворуч є люди. Муре підвів очі.

— Як і кожного дня по обіді,— сказав він спокійно.— Це найближчі друзі пана Пекера де Соле, нашого супрефекта. Влітку кожного вечора вони збираються навколо фонтана, отам ліворуч, вам його не видно... А-а! Пан де Кондамен повернувся. Бачите, отой гарний на вроду старий чоловік; він виглядає ще добре з своїм свіжим кольором обличчя; це наш старший інспектор лісного відомства, молодчага, якого часто можна побачити верхи на коні, в рукавичках і лосинах. І при всьому тому страшенний брехун! Він нетутешній, нещодавно одружився з зовсім молоденькою. А втім, на щастя, це мене аж ніяк не стосується.

Він знову нахилився вниз, почувши, що Дезіре, граючись з Сержем, сміється, як маленька дитина, але абат, трохи почервонівши, навів його знов на розмову:

— А то не супрефект,— спитав він,— отой товстий пан з білою краваткою?

Це питання дуже розвеселило Муре.

— Ні, ні,— відповів він сміючись.— Зразу видно, що ви не знаєте пана Пекера де Соле. Йому нема ще й сорока років. Це високий, вродливий чоловік, дуже добре вихований. А цей товстий пан — то лікар Порк'є, який лікує все плассанське високе панство. Щаслива людина, скажу я вам, одне тільки у нього горе — то його син Гільйом... А тепер дивіться на тих двох, що сидять спиною до нас на лавці. Це суддя Палок з дружиною. В усьому краї не знайдете потворніших людей, важко сказати, хто з них бридкіший. Добре, що у них немає дітей.

І Муре засміявся ще голосніше. Він розпалився і, стукуючи кулаком по підвіконню, провадив далі, киваючи головою то на сад Растуаля, то на сад супрефектури:

— Я не можу без сміху дивитися на обидві ці компанії.

Ви не цікавитеся політикою, пане абат, а то я б і вас потішив. Уявіть собі, справедливо чи ні, але мене вважають республіканцем, я багато ходжу по селах у своїх справах, я друг селян, ішлося навіть про те, щоб обрати мене до міської ради, одно слово, ім'я моє відоме. І от маєте, праворуч, у Раствуалів, цвіт легітимізму, а ліворуч, у супрефекта — підпора Імперії. Хіба це не смішно? І мій старий, спокійний садок, цей мирний і тихий куточок, вклинився поміж двох ворожих таборів. Я завжди побоююсь, що вони почнуть жбурляти одне в одного камінцями через мій паркан. Ви розумієте, їхні камінці можуть влучити і в мій город.

Муре був у захваті від свого жарту. Він наблизився до абата і з виглядом кумасі, що має ще багато цікавого в запасі, знову почав:

— Плассан дуже цікаве місто з погляду політики. Державний переворот тут мав успіх тому, що місто консервативне. Але передусім тут панують легітимісти й орлеаністи, в такій мірі, що на другий же день після встановлення Імперії Плассан надумав диктувати свої умови. Та його не послухали, він розгнівався й перейшов в опозицію. Так, так, пане абат, в опозицію. Минулого року ми обрали депутатом маркіза де Лагріфуля, дворянина невеликого розуму, але його обранням ми дуже допекли супрефектурі... Погляньте, оце він і є, пан Пекер де Соле, а з ним і наш мер, пан Делангр.

Абат швидко глянув у той бік. Супрефект, брюнет з нафабреними вусами, усміхався; бездоганно коректний, він мав вигляд красеня офіцера або люб'язного дипломата. Мер, що йшов поруч нього, щось схвильовано говорив йому. Низенький, присадкуватий, з пом'ятим обличчям, він скидався на полішинеля. Мабуть, він любив поговорити.

— Пан Пекер де Соле, — казав далі Муре, — мало не заслаб тоді з досади. Він був певен, що оберуть урядового кандидата... Я досхочу тоді насміявся. Увечері, в день виборів, в саду супрефектури було темно і похмуро, як на кладовищі, тим часом як у Раствуалів горіли ліхтарики під деревами, чути було сміх і радісні вигуки. На вулиці люди стримуються, а в саду, навпаки, не церемоняться, дають собі волю... Знаєте, я бачу часом дивовижні речі, тільки нічого не кажу.

Він замовк на хвилину, ніби не хотів розповідати більше, проте непереможне бажання поговорити взяло гору.

— І от я заштую себе, що вони робитимуть у супрефектурі. Ніколи їхній кандидат не пройде. Вони не знають нашого краю, не мають авторитету. Мене запевняли, що пан Пекер де Соле, коли б вибори пройшли успішно, був би призначений префектом. А тепер — спускайся, куме, на дно. Він надовго засидиться в супрефектах... Ну, що вони можуть вигадати, щоб скинути маркіза? Бо вони таки щось вигадуватимуть, вони намагатимуться так чи інакше завоювати Плассан.

Він глянув на абата, на якого вже кілька хвилин не дивився. Той стояв, весь насторожившись, з блискучими очима, і напружено його слухав. Помітивши це, Муре зразу занувся. В ньому прокинулася вся розсудливість мирного буржуа, він відчув, що наговорив багато зайвого. І він сердито пробурмотів:

— Зрештою, я не знаю нічого. Люди базікають, говорять стільки нісенітниць... Я прошу тільки одного: щоб мені дали спокійно жити у себе вдома.

Він охоче відійшов би від вікна, але не зважувався зразу піти після того, як стільки набалакав. Він починав усвідомлювати, що коли один з них і глузував з другого, то, безперечно, не йому припала виграшна роль.

Абат, як і раніше спокійний, і далі дивився на обидва садки — праворуч і ліворуч — і не зробив ані найменшої спроби викликати Муре на дальшу розмову. А той вже нетерпляче чекав, щоб дружині або комусь із дітей спало на думку його покликати, і відчув справжню полегкість, коли на ганку з'явилася Роза. Вона підвела голову.

— То що ж, пане,— крикнула вона,— будете ви сьогодні обідати? Уже чверть години, як суп на столі.

— Добре, добре, Розо, я йду,— відповів Муре.

Він відійшов од вікна, просячи вибачити його. Суворий вигляд кімнати, про яку він забув, остаточно його збентежив. Вона здалася йому великою сповідальнею з своїм чорним розп'яттям, яке мало почути все, що тут говорилося. Коли абат Фожа мовчки коротко вклонився йому на прощання, Муре зробилося трохи ніяково, що розмова так раптово обірвалася. Він повернувся, подивився знову на стелю.

— То, виходить,— сказав він,— у цьому кутку?

— Що таке? — дуже здивований, спитав абат.

— Пляма, про яку ви мені говорили.

Священик не міг приховати усмішки і знову став показувати Муре пляму.

— О, тепер я добре її бачу,— сказав Муре.— Домовилися, завтра ж я пришлю до вас робітників.

Нарешті він вийшов. Він був ще на площадці, коли двері за ним нечутно зачинилися. Тиша на сходах роздратувала його. Він почав спускатися вниз, бурмочучи:

— Чортова людина! Сам ні про що не питає, а ти йому розказуєш усе!

V

На другий день стара пані Ругон, Мартина мати, прийшла провідати родину Муре. Це була визначна подія, бо між зятем і батьками його дружини була незгода, яка ще зросла після обрання маркіза де Лагріфуля. Вони обвинувачували Муре в тому, що він своїм впливом на селян сприяв успіхові виборів. Марта ходила до батьків сама. Її мати, «ця чорнюха Фелісите», як її називали, зберегла в шістдесят шість років худорлявість і жвавість молоденької дівчини. Вона ходила тепер тільки в шовкових сукнях, рясно обшитих воланами, віддаючи перевагу жовтому і коричневому кольорам.

Того дня, коли вона прийшла, в їдальні були тільки Марта і Муре.

— Глянь,— сказав він, дуже здивувавшись,— іде твоя мати. Чого вона від нас хоче? Ще місяця не минуло, як вона була у нас. Знову якась махінація, напевне.

До Ругонів, у яких Муре до свого одруження був прикажчиком, коли їхня маленька крамничка в старому кварталі вже почала підупадати, він завжди почував недовір'я. Вони платили йому глибокою неприязню, ненавиділи в ньому головним чином комерсанта, який швидко розбагатів. Вони стискали губи, коли їхній зять казав: «Я завдячую своїм багатством тільки своїй праці»,— бо чудово розуміли, що він обвинувачує їх у тому, що вони набули своє нечесною торгівлею. Фелісите, хоч і мала прегарний будинок на площі Супрефектури, потай заздрила маленькій, спокійній оселі Муре з усією хижацькою заздрістю старої торговки, яка своїм добробутом зобов'язана не скромним заощадженням в касі крамниці.

Фелісите поцілувала Марту в чоло, наче тій було ще шістнадцять років, потім подала руку Муре. Обоє вони завжди розмовляли між собою кисло-солодким насмішкуватим тоном.

— Ну що ж, бунтарю,— спитала вона його, всміхаючись,— жандарми ще по вас не приходили?

— Та поки що ні,— відповів він, також усміхаючись.— Вони чекають, поки дістануть на це наказ від вашого чоловіка.

— Як гарно це сказано! — вигукнула Фелісіте, і очі її спалахнули.

Марта кинула на Муре благальний погляд: справді, він зайшов надто далеко. Та він уже не міг стриматись і повів далі:

— Що це ми справді, що ми собі думаємо, приймаємо вас у їдальні. Ходімо до вітальні, прошу вас.

Це був один із звичайних жартів Муре. Коли Фелісіте була у нього, він навмисне копіював бундючність, з якою вона приймала у себе гостей. Хоч як запевняла Марта, що тут дуже добре, вона і її мати мусили йти за ним до вітальні. Там він заходився відчиняти віконниці, переставляти крісла. Вітальня із завжди зачиненими вікнами, до якої звичайно ніхто ніколи не заходив, була велика нежила кімната з меблями в білих чохлах, пожовклих від вогкості, що йшла із садка.

— Це нестерпно,— бурмотів Муре, стираючи порошок з маленької консолі,— у цієї Рози ніде немає порядку.

І, повернувшись до теці, він промовив голосом, в якому явно чути було іронію:

— Ви пробачте нам, що так приймаємо вас у нашій убогій оселі... Не всім же бути багатими.

Фелісіте задихалась від люті, вона пильно подивилась на Муре, ладна вибухнути, але стрималась, опустивши очі; підвівши їх знову, вона сказала люб'язним тоном:

— Я оце тільки що була у пані де Кондамен, щоб привітати її, і зайшла довідатися, як ви живете, мої любі... Чи здорові діти, і ви також, любий Муре?

— Так, усі почувають себе чудово,— відповів він, здивований такою люб'язністю.

Стара пані не дала йому перевести розмову знову на ворожий тон. Вона зворушливо розпитувала Марту про різні дрібниці, удавала з себе ніжну бабуню, покартала зятя за те, що так рідко посилає до неї «хлопчиків і маленьку». Вона така щаслива, коли бачить їх!

— Ах, до речі,— нарешті недбало сказала вона,— вже жовтень, я хочу поновити мій прийомний день, четвер, як у минулі роки. Я можу розраховувати на тебе, правда ж,

люба Марто?.. А ви, Муре, може, побачимо і вас коли-небудь, чи ви завжди сердитиметесь на нас?

Улесливе базікання теці кінець кінцем почало турбувати Муре; він був захоплений зненацька, не знайшовши, що сказати на запрошення, задовольнився такою відповіддю:

— Ви добре знаєте, що я не можу ходити до вас. Ви приймаєте у себе багато людей, з якими мені було б неприємно зустрічатись. До того ж я не хочу лізти в політику.

— Але ви помиляєтесь,— відповіла Фелісіте,— ви помиляєтесь, чуєте, Муре! Ще скажуть, що мій салон — клуб! Цього я ніколи не хотіла. Все місто знає, що я прагну зробити мою домівку приємною. Запевняю вас, якщо хтось і розмовляє у мене на політичні теми, то десь по закутках. Ах, ця політика, вона добре таки ввірилася мені колись. Чому ви таке кажете?

— Ви приймаєте у себе всю оту зграю із супрефектури,— похмуро пробурмотів Муре.

— Зграю із супрефектури? — повторила вона.— Зграю із супрефектури?.. Безперечно, я приймаю цих панів. Проте не думаю, щоб хтось цієї зими зустрівся б у мене з паном Пекером де Соле. Мій чоловік одверто висловив свою думку про його поведінку під час виборів. Він допустив, що його пошили в дурні... Що ж до його друзів, то це все люди дуже порядні. Пан Делангр, пан де Кондамен дуже люб'язні добродії, а любий Палок — це втілена добродушність; сподіваюсь, що ви нічого поганого не скажете і про лікаря Порк'є.

Муре низав плечима.

— З другого боку,— провадила вона з іронією,— я приймаю також і зграю пана Растуаля, достойного пана Маффа і нашого вченого друга, пана де Бурде, колишнього префекта. Ви добре бачите, що ми толерантні, для нас прийнятна думка кожного. Та зрозумійте ж, що коли б я вибирала своїх гостей з однієї партії, до мене не зайшла б жодна людина. Ми цінуємо розум всюди, де він є, ми прагнемо того, щоб, скільки є в Плассані видатних осіб, всі вони бували у нас... Мій салон — це нейтральна територія, запам'ятайте це, Муре, так, саме нейтральна територія, це влучний вираз.

Вона дедалі більше розпалювалася, говорячи це. Щоразу, коли відбувалася розмова на цю тему, вона врешті починала сердитись. Фелісіте дуже пишалася своїм сало-

ном; за її словами, вона хотіла б царювати в ньому не як голова партії, а як світська дама. Щоправда, близькі її люди запевняли, що вона вдалася до примирливої тактики, яку їй підказав її син Ежен, міністр, за дорученням якого вона мала втілювати в Плассані добродушність і лагідність Імперії.

— Кажіть, що хочете,— відрубав Муре,— але ваш Мафр — негідник, ваш Бурде — дурень, а всі інші — здебільшого пройдисвіти. От що я думаю... Я дякую вам за ваше запрошення, але це мені завдало б надто багато турбот... Я звик рано лягати. Волю сидіти вдома.

Фелісіте встала і, повернувшись спиною до Муре, сказала дочці:

— Я все ж розраховую на тебе, серденько. Можна сподіватись?

— Авжеж,— відповіла Марта, бажаючи пом'якшити брутальну відмову чоловіка.

Стара пані вже збиралася йти, але передумала: вона захотіла поцілувати Дезіре, яку помітила в садку. Вона навіть не дозволила, щоб дівчинку покликали, а сама зійшла на терасу, ще мокру від вранішнього дощу. Там вона ніжно приголубила внучку, яка навіть трохи розгубилася від цього. Потім, ніби ненароком підвівши голову й побачивши завіски на вікнах третього поверху, вигукнула:

— Ах, ви здали внайми третій поверх?.. А правда, пригадую, священникові, здається. Я чула про це... Що ж за людина цей священник?

Муре пильно глянув на неї. Враз у нього прокинулася підозра, він подумав, що вона й прийшла тільки заради абата Фожа.

— Далєбі,— сказав він, не спускаючи з неї очей,— я нічого не можу вам сказати... Може, ви розкажете мені щось про нього?

— Я? — вигукнула вона, дуже здивована.— Я ніколи його не бачила... Стривайте, я знаю, що він вікарій у церкві святого Сатюрнена, про це мені сказав абат Бурет. І, знаєте, це наводить мене на думку, що мені слід запросити його на мої четверги. У мене бувають ректор семінарії і секретар єпископа.

Потім, звертаючись до Марти, додала:

— Знаєш, коли ти побачиш свого пожилиця, вивідай обережно, чи буде моє запрошення приємне для нього.

— Ми його майже не бачимо,— поспішив відповісти Муре.— Хіба тільки коли він виходить з дому чи повер-

тається; до того ж він ніколи не заходить в розмови. Та це їй не моя справа.

Він і далі недовіриливо стежив за нею. Безперечно, вона знала далеко більше про абата Фожа, ніж хотіла розповісти. Проте пильний погляд зятя анітрохи не збентежив її.

— Це мені байдуже, кінець кінцем,— сказала вона невимушено.— Якщо він приємна людина, я завжди знайду нагоду запросити його до себе. До побачення, діти мої!

Вона піднімалась на ганок, коли на порозі з'явився високий старий чоловік. На ньому були чистенькі штани, пальто з синього сукна і хутряний кашкет, насунутий на очі. В руці він тримав батіг.

— А! Дядько Маккар! — закричав Муре, кинувши цікавий погляд на тещу.

Фелісіте роздратовано махнула рукою. Маккар був позашлюбним братом Ругона; з допомогою брата він і повернувся до Франції після того, як був скомпрометований участю в селянському повстанні 1851 року. Повернувшись з П'ємонта, він жив як заможний буржуа-рантьє. Придбав собі, не знати на які гроші, маленький будинок у селі Тюлет, за три милі від Плассана. Потроху він приодягся і навіть купив собі двоколку і коня. Тепер його частенько можна було зустріти на шляхах; з люлькою в роті, він втішався свіжим повітрям, вищиряючи зуби, як приручений вовк. Вороги Ругонів казали, що брати зробили разом щось дуже погане, і тепер Антуан Маккар живе на утриманні П'єра Ругона.

— Добридень, дядечку,— з притиском промовив Муре,— оце й ви завітали до нас у гості?

— Аякже,— простодушно відповів Маккар,— як і кожного разу, коли буваю в Плассані... А! Фелісіте! От кого не сподівався здибати тут! Я приїхав побачитися з Ругонем, треба було йому дещо сказати...

— І він був дома, правда? — стурбовано перебила вона.— Добре, добре, Маккаре...

— Так, він був удома,— спокійно відповів Маккар,— я бачив його, і ми поговорили. Ругон — то добра душа!

Він посміхнувся. Фелісіте потушцувала на місці, дуже стривожена, а він почав знову таким надтріснути голо-сом, що завжди здавалося, ніби він з усіх глузує.

— Муре, мій хлопче, я тобі привіз двох кролів, вони там у кошику, я віддав їх Розі... І Ругонові теж привіз двійко,— ви знайдете їх у себе, Фелісіте, і скажете мені

потім, як вони вам сподобались. А, шельми, які ж вони жирні! Я їх відгодував спеціально для вас... Що вдієш, діти мої, я люблю робити подарунки.

Фелісіте пополотніла й міцно стулила губи, а Муре не зводив з неї очей, посміюючись у душі. Йй дуже хотілося піти, але вона боялася, що Маккар почне тут щось розповідати про неї, якщо вона піде раніше за нього.

— Спасибі, дядечку,— сказав Муре,— минулого разу ваші сливи були просто чудові... Може, вип'єте чарочку?

— Від цього не відмовлюсь.

Коли Роза принесла йому склянку вина, він сів на поруччя тераси і почав пити його повільно, прицмокуючи язиком і розглядаючи вино проти світла.

— Це вино з сент-етропських країв,— сказав він,— кого-кого, а мене не обдуриш, я добре знаю весь наш край.

Він хитав головою сміючись.

Раптом Муре спитав його з особливою інтонацією в голосі:

— А як там ся мають у Тюлеті?

Маккар підвів очі, оглянув усіх, прицмокнув востаннє язиком, поставив склянку поруч себе на кам'яне поруччя і недбало відповів:

— Непогано... Позавчора я мав відомості; вона чуває себе так само, як і завжди.

Фелісіте відвернулася. Запала мовчанка. Муре торкнувся найбільшій сімейної рани, нагадавши про божевільну матір Ругона і Маккара, вже кілька років замкнену в будинку для душевнохворих у Тюлеті. Маленька садиба Маккара лежала поруч, і здавалось, що Ругон оселив там старого дивака навмисне для догляду за хворою матір'ю.

— Вже пізно,— закінчив нарешті Маккар, підводячись,— а мені треба повернутись додому завидна... Ну, Муре, хлопче мій, я чекаю на тебе найближчими днями. Ти ж обіцяв мені, що приїдеш.

— Я приїду, дядечку, приїду.

— Та я хочу, щоб усі приїхали, чуєш, усі... Мені там нудно самому. Я вас добре почастиую.

І, звертаючись до Фелісіте, він додав:

— Перекажіть Ругонові, що я розраховую також і на нього, і на вас. Те, що стара мати там під боком, не повинно стати на заваді. Що ж, ніколи й розважитися не можна?.. Я вам кажу, що вона чуває себе добре, її там доглядають. Можете мені повірити... Я почастиую вас

таким винцем!.. Я роздобув його на Сейських горбах. Від цього винця враз п'янієш. От побачите!

Говорячи це, він прямував до дверей. Фелісіте йшла так близько від нього, що, здавалось, вона виштовхувала його. Всі провели його на вулицю. Він одв'язував коня, віжками прив'язаного до віконниці, коли абат Фожа, який повертався додому, пройшов, злегка вклонившись, повз них. Наче чорна тінь промайнула нечутно. Фелісіте хутко обернулася, провела Фожа очима до сходів, не встигши зазирнути йому в обличчя. Маккар наче до місця прикипів від подиву, похитав головою і пробурмотів:

— Як, мій хлопче, ти взяв до себе пожилцем попа? У нього якийсь чудний погляд, у цього чоловіка. Бережись, сутани приносять нещастя.

Він сів у свою двоколку, посвистуючи потихеньку, і підтюпцем поїхав вулицею Баланд. Його зігнута спина і хутрянний кашкет зникли за рогом вулиці Таравель. Коли Муре обернувся, він почув, що теща говорила Марті:

— Мені здається, краще буде, якщо ти сама з ним поговориш, щоб моє запрошення було не таким офіційним. Ти мені зробиш приємність, якщо тобі вдасться з ним поговорити.

Вона замовкла, почувуючи, що виказала себе. Нарешті, міцно поцілувавши Дезіре, вона пішла, кинувши ще раз погляд на вулицю, щоб пересвідчитися, що Маккар не повернеться базікати про неї, коли вона піде.

— Ти знаєш, що я забороняю тобі встрявати в справи твоєї матері,— сказав Муре своїй дружині, коли вони входили в дім. Завжди вона затіває якісь історії, що в них ніхто не розбереться. Ну, на якого дідька потрібен їй цей абат? Коли б у неї не було прихованого інтересу до нього, вона не запрошувала б Фожа. Недарма цей піп приїхав сюди з Безансона. Тут щось криється.

Марта знову взялася за вічне своє лагодження білизни, яке забирало в неї цілі дні. Він ще трохи покрутився коло неї, примовляючи:

— Вони мене просто смішать, старий Маккар і твоя мати. Ну, вже й ненавидять вони одне одного! Ти бачила, як її драгувало, що він завітав до нас. Вона завжди боїться, що він почне розповідати про неї такі речі, про які не треба знати стороннім. А він би міг розказати чимало цікавого!.. Але мене до нього і калачем не принадиш! Я поклявся не встрявати в цей бруд... Бачиш, мій батько мав рацію, коли говорив, що рідня моєї матері, всі оці

Ругони і Маккари, не варті шворки, на якій їх слід було б повісити. У мене та сама кров, що і в тебе, отже, тобі нема чого ображатися, коли я кажу це. А кажу я тому, що це правда. Вони розбагатіли тепер, але бруду з них це не змило, а навіть навпаки...

Нарешті він пішов пройтися по бульвару Совер, де звичайно зустрічався з приятелями, балакав з ними про погоду, про врожай, про недавні події. На другий день він узяв на себе велику поставку мигдалю і більш як тиждень йому довелося бігати в цій справі, отож він майже забув про абата Фожа. А втім, абат уже починав йому набридати, надто вже він був потайний. Двічі Муре навіть ухилився від розмови з ним, зрозумівши, що той шукав його тільки, щоб дослухати історію про зграю супрефектури і Растуаля. Коли Роза розповіла йому, що пані Фожа знов намагалася викликати її на розмову, він дав собі слово більш не розкривати рота. Тепер, дивлячись на щільно зсунені завіски верхнього поверху, він бурмотів:

— Ховайся, ховайся, мій любий... Я добре знаю, що ти мене підстерігаєш за твоїми завісками, та це не допоможе тобі, якщо ти тільки у мене збираєшся випитати щось про своїх сусідів.

Думка, що абат стежить за ним, дуже тішила його. Він напружував усі сили, щоб не потрапити в пастку. Але одного вечора, повертаючись додому, він помітив кроків за п'ятдесят поперед себе абатів Бурета і Фожа, що спинились коло дверей пана Растуаля. Він сховався за рогом будинку. Священики тримали його там добру чверть години. Вони жваво про щось розмовляли, розходились і сходилися знову. Муре зрозумів, що абат Бурет умовляв абата Фожа зайти з ним до голови суду. Той просив вибачити йому і кінець кінцем рішуче відмовився. Це було у вівторок, в день званих обідів. Нарешті Бурет увійшов у будинок пана Растуаля, а Фожа поплентався додому смиренною ходою. Муре замислився. Справді, чому Фожа не пішов до пана Растуаля? Весь причет церкви св. Сатюрнена там обідав: абат Феніль, абат Сюрен та інші. В Плассані не було жодного чорноризця, який не втішався б прохолодою в садку коло фонтана. Ця відмова нового вікарія була справді дуже дивна.

Коли Муре повернувся додому, він швиденько пішов у садок, щоб глянути на вікна третього поверху. Через хвилину він побачив, що завіска на другому вікні праворуч заворушилася. Напевно, абат Фожа ховався там, щоб

простежити, що робиться у пана Растуаля. З деяких рухів завіски Муре зрозумів, що він дивиться також і в бік супрефектури.

На другий день, у середу, коли він збирався вийти з дому, Роза сказала йому, що абат Бурет сидить вже не менш як годину у пожитків з третього поверху. Тоді він повернувся назад і почав нишпорити в їдальні. Коли Марта слитала, чого він шукає, він роздратовано сказав про якийсь папірець, без якого не може вийти з дому. Пішов на другий поверх глянути, чи не лишив його там. Довго чекав він за дверима, аж поки не почув, як на третьому поверсі пересувають стільці; тоді він поволі зійшов униз і затримався в передпокої, щоб абат Бурет мав час наздогнати його.

— А! Ви тут, пане абат! Яка щаслива зустріч!.. Ви йдете до церкви святого Сатурнена? Який чудесний збіг, я теж іду в той бік. Я охоче проведу вас, якщо ви не маєте нічого проти.

Абат Бурет відповів, що він дуже задоволений з цього. Обидва повільно пішли вулицею Баланд у напрямі площі Супрефектури. Абат був огрядний чоловік з добрим, наївним обличчям і великими блакитними, як у дитини, очима. Його широкий шовковий пояс, туго затягнутий, окреслював м'який круглий живіт, руки в нього були надто короткі, хода важка, він ішов, трохи відкинувши голову назад.

— Ну,— сказав Муре, зразу переходячи до того, що цікавило його,— оце ви відвідали нашого наймилішого пана Фожа... Я мушу подякувати вам, ви знайшли мені пожитків, яких мало.

— Так, так,— пробурмотів священник,— це достойна людина.

— О! І зовсім спокійна. Ми не помічаємо навіть, що у нас є стороння людина. І він дуже ввічливий, дуже добре вихований до того ж... Ви знаєте, мене запевняли, що це високого розуму людина, що нашій єпархії дуже пощастило...

Нараз Муре спинився посеред площі Супрефектури і пильно глянув на абата Бурета.

— Он як? — здивовано промовив той.

— Так мені говорили... Наш єпископ нібито має його на увазі в майбутньому, а тим часом новий вікарій залишається в тіні, щоб не викликати заздрощів.

Абат Бурет пішов далі, завертаючи за ріг вулиці Банн, і спокійно сказав:

— Ви мене дуже дивуєте... Фожа — людина проста, навіть занадто скромна... Наприклад, у церкві він бере на себе такі дрібні доручення, які ми звичайно даємо простим священникам. Це свята людина, але до життя він не пристосований. Я майже не зустрічаю його у єпископа. З першого ж дня він вороже поставився до абата Феніля, але я йому пояснив, що для того, щоб бути добре прийнятим у єпископа, треба заручитись прихильністю старшого вікарія. Він не зрозумів, я побоююсь, що він трохи обмежений... Візьміть, наприклад, його часті відвідини абата Компана, нашого бідного кюре, який зліг два тижні тому, і, мабуть, незабаром піде від нас. Так от, вони зовсім недоречні і завдадуть йому величезної шкоди. Компан ніколи не міг ужитися з Фенілем. Справді, треба прибути з Безансона, щоб не знати речей, відомих усієї єпархії.

Бурет розпалився, тепер уже він спинився на розі вулиці Канкуен і став перед Муре:

— Ні, любий мій пане, вам сказали неправду: Фожа невинний, як новонароджена дитина... У мене нема честолюбства, правда? Один господь знає, як я люблю Компана, це золоте серце! І все-таки я відвідую його тільки потай. Він сам мені сказав: «Бурете, мені вже недовго лишилося жити, мій старий друже. Якщо ти хочеш стати на парафію після мене, старайся, щоб тебе не часто бачили коло моїх дверей. Приходь пізно ввечері і стукни тричі, сестра тобі відчинить...» Тепер я завжди чекаю ночі, ви розумієте... Не варто псувати собі життя. І без того так багато прикростей!

Він говорив розчуленим голосом. Схрестивши руки на животі, він пішов далі, схвильований наївним своїм егоїзмом, від якого плакав над самим собою, і шепотів:

— Бідний Компан, бідний Компан...

Муре був спантеличений. Тепер він зовсім не розумів абата Фожа.

— Однак мені передавали такі точні відомості,— спробував він сказати ще раз.— Ішлося про те, щоб призначити його на дуже високу посаду.

— Та ні, кажу вам, що ні!— вигукнув священник.— У Фожа нема перспектив. Ось іще один факт. Ви знаєте, що я обідаю щовівторка у пана голови суду. На тім тижні він дуже просив привести до нього Фожа. Він хотів познайомитися з ним, щоб мати, певно, свою думку про

нього... І що ж, ви ніколи не вгадаєте, що зробив Фожа. Він відмовився прийняти це запрошення, мій любий пане, відмовився рішуче. Скільки я йому не говорив, що він отруїть собі перебування в Плассані, що він остаточно посвариться з Фенілем, завдавши такої образи панові Растуалю, він уперся, не хотів нічого слухати... Мені здається, хай мені бог простить, розсердившись, він навіть сказав, що не хоче бути йому зобов'язаним, приймаючи запрошення на цей обід.

Абат Бурет засміявся. Вони дійшли до церкви св. Сатурнена. Абат затримав Муре перед маленькими дверима церкви.

— Це дитя, велике дитя,— казав він далі.— Ви тільки подумайте: обід у пана Растуаля може його скомпрометувати!.. Отже, коли ваша теща, ласкава пані Ругон, доручила мені вчора запросити до неї Фожа, я не приховав від неї, що дуже побоююсь відмови.

Муре насторожився.

— А-а, моя теща доручила вам запросити його?

— Так, вона приходила вчора до церкви. Я хотів зробити їй приємність і погодився піти сьогодні до цього дивака... Я був певен, що він відмовиться.

— І він відмовився?

— Ні, я дуже здивувався, але він прийняв запрошення.

Муре відкрив рота і знову закрити його. Священик задоволено кліпав очима.

— Треба признатися, я повадився хитро... Більш як годину я пояснював Фожа становище вашої тещі. Він хитав головою, вагався, говорив про свою любов до самотності... Коли я вже дійшов до краю, я раптом згадав про одну пораду цієї шановної дами. Вона просила мене особливо підкреслити те, що її салон, як це всі у місті знають,— нейтральна територія... От після цього він наче зробив над собою зусилля і погодився. Він обіцяв, що неодмінно прийде завтра. Я зараз напишу кілька рядків ласкавій пані Ругон, щоб повідомити її про нашу перемогу.

Він постояв ще хвилину, говорячи ніби сам з собою і поводячи своїми великими блакитними очима.

— Пан Растуаль, певне, образиться, але це не моя вина... До побачення, любий пане Муре, до побачення, моє привітання всім вашим!

І він увійшов до церкви; подвійні двері тихенько зачинилися за ним. Муре глянув на ці двері і знизав плечима.

— Ще один балакун,— буркнув він,— ще один з тих, що не дають вам і слова сказати, а самі говорять і говорять, але так, що нічого й не скажуть... А! Фожа йде завтра до нашої чорнюхи... Яка шкода, що я посварився з тим дурнем Ругоном!..

Весь час по обіді Муре бігав у своїх справах. Ввечері, лягаючи спати, він ніби між іншим спитав дружину:

— Ти підеш завтра ввечері до твоєї матері?

— Ні,— відповіла Марта.— У мене багато роботи. Певно, я піду в той четвер.

Він не наполягав. Але перед тим, як загасити свічку, почав знову:

— Ти даремно так рідко виходиш з дому. Піди все-таки завтра ввечері до матері, трохи розважися. Я сам догляну дітей.

Марта здивовано подивилась на нього. Звичайно він тримав її вдома,— вона раз у раз була йому потрібна для тисячі дрібних послуг,— і буркотів завжди, коли вона якусь годину була відсутня.

— Я піду, якщо ти цього хочеш,— сказала вона.

Він загасив свічку, поклав голову на подушку і пробурмотів:

— От і добре, ти нам розкажеш про вечір, це розважить дітей.

VI

Другого вечора, близько дев'ятої години, абат Бурет зайшов за абатом Фожа; він обіцяв йому, що введе його в салон Ругонів і познайомить з ними. Фожа, вже готовий, стояв посеред величезної порожньої кімнати, натягуючи чорні рукавички, побілілі на кінчиках пальців. Глянувши на нього, абат Бурет зробив легку гримасу:

— Хіба у вас немає іншої сутани? — спитав він.

— Ні,— спокійно відповів абат Фожа,— я вважаю, що й ця ще зовсім не погана.

— Авжеж, авжеж,— забелькотів старий священик.— Дуже холодно сьогодні, ви нічого не накинете на плечі?.. Що ж, ходімо.

Були перші заморозки. Абат Бурет у шовковій тілогрійці задихався, поспішаючи за абатом Фожа, у якого на плечах не було нічого, крім його блаженської сутани. Вони спинились на розі площі Супрефектури і вулиці Банн перед білим кам'яним будинком, однією з найкращих

споруд нового міста, з ліпними розетками на кожному поверсі.

У передпокої їх зустрів лакей у синій лівреї; він усміхнувся абатові Бурету, знімаючи з нього тілогрійку, і, здавалось, був дуже здивований виглядом другого абата, високого, наче вирубаного сокирою молодця, який вийшов без теплового одягу в такий холод. Вітальня була на другому поверсі.

Абат Фожа поважно і спокійно ввійшов у вітальню, високо піднявши голову; але абат Бурет, хоч він і не пропустив жодного вечора у Ругонів, як завжди, дуже хвилювався, входячи до вітальні, і тепер, щоб заспокоїтись, швиденько прослизнув у другу кімнату.

Фожа повільно пройшов через усю вітальню, щоб привітатися з господинею, яку він вгадав серед п'яти-шести інших дам. Йому довелося самому відрекомендуватись їй, і він зробив це в кількох словах. Фелісите хутко підвелась і швидким поглядом окинула його з голови до ніг, а потім, втупивши в його обличчя свої гострі очі, усміхнулась і промовила:

— Я дуже рада, пане абат, дуже, дуже рада...

Поява священика у вітальні здивувала всіх присутніх. Одна молода пані, яка раптом підвела голову, навіть здригнулася від страху, побачивши перед собою цю чорну постать. Враження було не на користь йому; він був надто високий, надто плечистий, з надто грубим обличчям, надто великими руками. Під яскравим світлом люстри його сутана здавалася такою жалюгідною, що деяким дамам соромно стало дивитись на так погано вдягненого священика. Вони позатулялись віялами і, повернувшись до нього спиною, почали шептатися між собою; чоловіки обмінялися багатозначними поглядами.

Фелісите відчула неприязнь, з якою зустріли абата. Здавалось, це прикро вразило її. Вона стояла посеред вітальні і навмисне підвищувала голос, щоб усі гості чули ті милі речі, які вона говорила абатові Фожа.

— Наш любий Бурет, — казала вона солодким голосом, — розповів мені, скільки він доклав зусиль, щоб умовити вас прийти... Я серджусь за це на вас, пане. Ви не маєте права ховатися так від світу, отак уникати людей.

Священик мовчки вклонився. Стара пані вела далі, сміючись і з особливим притиском вимовляючи деякі слова:

— Я знаю вас більше, ніж ви думаєте, хоч як ви намагаєтесь приховати від нас ваші високі якості. Мені

говорили про вас; ви свята людина, і я хочу заслужити вашу дружбу... Ми поговоримо про все це потім. Адже тепер ви наш?

Абат Фожа пильно подивився на неї, наче в тому, як вона обмахувалася віялом, вгадав якийсь знайомий йому масонський знак, і відповів приглушеним голосом:

— Пані, я весь до ваших послуг.

— Так думаю і я, — ще голосніше засміялась вона. — Ви побачите, що ми тут хочемо добра для всіх... Але ходімо, я відрекомендую вас панові Ругону.

Вона пройшла через усю вітальню, потурбувавши декого з гостей проханням дати дорогу абатові Фожа, і так підкреслювала свою повагу до нього, що остаточно настроїла всіх присутніх проти нього. В сусідній кімнаті були розставлені картярські столи для віста. Вона попрямувала до свого чоловіка, який грав з поважним виглядом дипломата. Він з досадою поморщився, коли вона нахилилась до його вуха, але, тільки-но вона шепнула йому кілька слів, швидко підвівся з стільця:

— Дуже добре! Дуже добре! — пробурмотів він.

Попросивши пробачення у своїх партнерів, він підійшов потиснути руку абатові Фожа. Ругон, на той час дуже огрядний, блідий сімдесятирічний чоловік, засвоїв собі манери мільйонера. В Плассані говорили, що своєю гарною сивою головою і мовчазністю він скидається на політичного діяча. Перемовившись з абатом кількома ввічливими словами, він знову зайняв своє місце за картярським столом. Фелісите, все ще усміхаючись, повернулася до вітальні.

Залишившись нарешті сам, абат Фожа не виявив ніякого збентеження. Він постояв трохи коло картярів, наче для того, щоб подивитися на їхню гру. Насправді ж він оглядав шпалери, килими, меблі. Це була невелика кімната, обшита дубовими панелями; три її простінки займали великі книжкові шафи з грушевого дерева, оздоблені міддю. Кімната скидалася на кабінет високої урядової особи. Священик, напевно, вирішив уважно все оглянути і знову пройшов через усю вітальню. Витримана в зелених тонах, теж дуже строга, тільки більше оздоблена позолотою, вона поєднувала в собі поважність апартаментів міністерського діяча з крикливою розкішшю великого ресторану. З вітальні двері вели в будуар, де Фелісите приймала своїх гостей вранці; цей будуар, із палевими шпалерами та оздобленими фіолетовою вишивкою меблями, був так щільно

заставлений кріслами, пуфами, канапками, що там ніде було повернутись.

Абат Фожа сів біля каміна, ніби для того, щоб погріти ноги. Звідси через широко розчинені двері він міг бачити добру половину зеленої вітальні. Його непокоїло, що пані Ругон так надто вже приязно зустріла його, і він, напів-заплющивши очі, замислився над цією проблемою, якої не міг розв'язати. За кілька хвилин він почув за собою голоси; його крісло з високою спинкою зовсім закривало його; він ще міцніше приплющив очі і слухав, наче задрімавши від сильного жару каміна.

— Я був у них в домі в ті часи тільки один раз,— продовжував хтось низьким голосом розмову,— вони жили навпроти, на другому боці вулиці Банн. Мабуть, ви були тоді в Парижі, бо весь Плассан знав жовту вітальню Ругонів, цю жалюгідну вітальню, обклеєну шпалерами лимонного кольору по п'ятнадцять су за сувій, з меблями, оббитими утрехтським оксамитом, з клишоногими кріслами... А подивіться тепер на цю чорнюху в коричневому атласі, що красується там, на пуфі! Гляньте, як вона подає руку отому куцоному Делангрові. Слово честі, вона протягає йому її для поцілунку.

Інший молодший голос засміявся і сказав потихеньку:

— Здорово довелось їм, мабуть, красти, щоб завести таку розкішну вітальню; ви ж знаєте, що це найкраща вітальня в цілому місті.

— Ця пані,— знову почав перший,— завжди мала велику пристрасть до прийомів. Коли в неї не було ані шеляга, вона пила саму воду, щоб подати ввечері лимонад своїм гостям... О! Я знаю цих Ругонів, як своїх п'ять пальців, я стежив за ними. Це дуже вольові люди. Апетити у них такі, що вони були б ладні пустити в хід ножі. Державний переворот допоміг їм здійснити мрію про розкішне життя, яка мучила їх сорок років. Отже, вам зрозуміла ця пожадливість до всіх ласощів, аж до розладу травлення!.. Оцей будинок, в якому вони тепер живуть, належав збирачеві податків, панові П'єроту, вбитому під час повстання п'ятдесят першого року під Сен-Руром. Їм справді таки пощастило. Слепа куля звільнила їх від людини, яка їм заважала і спадкоємцями якої вони стали... І, безперечно, якби треба було вибирати між будинком і посадою збирача податків, Фелісіте вибрала б будинок. Вона цілих десять років очей не зводила з нього, з нестримною жагою вагітної жінки, робилась хвора, дивлячись на розкішні завіси

на цих дзеркальних вікнах. Це було її власне Тюїльрі, як говорили в Плассані після перевороту Другого грудня.

— Але де вони взяли грошей, щоб купити будинок?

— А! Це, мій любий, повито темрявою невідомості... Їхній син Ежен, той, що зробив у Парижі таку блискучу політичну кар'єру, депутат, міністр, довірений радник у Тюїльрі, легко здобув і посаду, і орден для батька, який тут утнув якусь хитру штуку. Щодо будинку, то вони купили його з допомогою якоїсь угоди, мабуть, позичили у когось з банкірів... У всякому разі, тепер вони багаті, шахрають, надолужують прогаяний час. Я думаю, що їхній син не припинив з ними листування, бо досі вони не зробили ще жодної дурниці.

Голос замовк, але зараз же почав знову з приглушеним сміхом:

— Ні, я мимоволі сміюся, коли бачу, як ця проклята дзига Фелісіте корчить із себе герцогиню!.. Я завжди згадую її жовту вітальню з потертим килимом, брудними консолями і засидженим мухами серпанком на маленькій люстрі. Ось вона вітається з панночками Растуаль. Ач, як вона грає шлейфом своєї сукні... Ця стара, мій друже, колись лусне від гонору посеред своєї зеленої вітальні.

Абат Фожа повернув трохи голову, щоб бачити, що діється у великій вітальні. Пані Ругон у всій своїй величі сиділа серед гостей; здавалось, вона виросла на своїх коротеньких ніжках, і під її поглядом королеви-переможниці схилялися всі спини навколо неї. Час від часу її повіки здригалися, вона ніби зомлівала серед темних шпалер, під золотими відблисками плафона.

— А ось і ваш батько,— сказав бас,— ось входить наш любий лікар... Дивно, що він нічого не розповів вам. Він знає про всі ці речі краще за мене.

— Е! Мій батько боїться, щоб я його не скомпрометував,— весело сказав другий голос.— Знаєте, він зрікся мене, запевняючи, що через мене він втратить своїх пацієнтів... Даруйте мені, я бачу там синів Мафра, піду потиснути їм руки.

Почувся гуркіт стільців, і абат Фожа побачив високого юнака з уже змарнілим обличчям, який пройшов через будуар. Його співрозмовник, який з такою злістю шпетив Ругонів, теж підвівся. Він сказав кілька компліментів дамі, що проходила біля нього, вона сміялась і називала його «любий пан де Кондамен». Тут абат впізнав у ньому того вродливого шістдесятирічного чоловіка, якого Муре

показав йому в саду супрефектури. Пан де Кондамен підійшов до каміна, сів з другого його боку і дуже здивувався, побачивши абата Фожа, якого закривала висока спинка крісла. Але він нітрохи не збентежився і з апломбом світської людини звернувся до абата:

— Пане абат, мені здається, що ми оце сповідалися перед вами, не бажаючи того... Це великий гріх — лихословити про своїх ближніх, правда? На щастя, ви були тут і можете дати нам розрешення.

Хоч як володів абат своїм обличчям, він все-таки ледь почервонів. Фожа чудово зрозумів натяк пана де Кондамена, що він притаївся тут, щоб підслухати їхню розмову. Але той був не з тих, які сердяться на цікавих, навпаки, він був дуже задоволений, що священник став його співучасником. Тепер він міг розмовляти вільно і згаяти вечір, розповідаючи скандальні історії про всіх присутніх. Це була одна з найулюбленіших його розваг. Цей недавно прибулий до Плассана абат здавався йому чудовим слухачем, тим паче, що у нього було обличчя людини, готової слухати найгідкіші плітки; та й сутана на ньому була занадто жалюгідна, щоб одвертість з ним могла мати неприємні наслідки.

За якихось чверть години пан де Кондамен цілком опанував себе. Він описував абатові Фожа Плассан з люб'язністю світської людини.

— Ви чужинець серед нас, пане абат,— говорив він,— і я був би щасливий стати вам у пригоді... Плассан — маленьке місто, до якого, кінець кінцем, можна якось пристосуватися. Я сам родом з околиць Діжона. Коли мене призначили сюди інспектором лісного відомства, я зненавидів цей край, я нудився тут смертельно. Це було напередодні Імперії. Після п'ятдесят першого року, особливо в провінції, було дуже невесело. В цьому департаменті всі жителі тремтіли від страху. Побачивши жандарма, кожен ладен був крізь землю провалитися... Потроху все заспокоїлось, усі повернулися до свого звичайного життя; мусив примиритись і я. Я не сиджу на місці, роблю верхи довгі прогулянки, завів кілька приємних знайомств.

Він притишив голос і повів далі конфіденціальним тоном:

— Повірте мені, пане абат, вам треба бути обережним. Ви увияти собі не можете, в яке осине кубло я мало не потрапив... Плассан поділяється на три зовсім різних квартали: старий квартал, в якому вам доведеться тільки

подавати милостиню і нести своє благословення; в кварталі святого Марка живе тутешня аристократія; це гніздо нудоти і злоби, якого вам треба стеретися; і нове місто — квартал, який зараз будується навколо супрефектури, єдиний прийнятний, єдиний пристойний. Я зробив дурницю, що оселився в кварталі святого Марка, гадаючи, ніби цього вимагають мої зв'язки і моє становище. Я знайшов там старих удів, висохлих, як тичини, і маркізів, з яких сиплеться порохня. Всі вони оплакують давним-давно минулі часи. Ніколи ніяких зібрань, ніяких вечірок, глуха змова проти щасливого спокою, в якому ми живемо... Я мало не скомпрометував себе, слово честі. Пекер сміявся з мене... Пан Пекер де Соле, наш супрефект, ви знаєте його?.. Тоді я перебрався ближче до бульвару Совер і найняв там помешкання на площі. Знаєте, в Плассані народу нема, аристократія зовсім зашкарубла, терпіти можна лише кількох вискочнів, людей чудових, які стараються догодити тим, хто на вищих посадах. В нашому невеликому колі урядовців ми живемо дуже щасливо, анітрохи не піклуючись про населення, так наче ми отаборилися в завойованому краї.

Він задоволено засміявся і зручніше вмовстився в кріслі, присунувши ноги до вогню; потім узяв у лакея, що проходив мимо, склянку пуншу з таці і почав повільно пити, поглядаючи скоса на абата Фожа. Той відчув, що ввічливість зобов'язує його сказати щось у відповідь.

— В цьому домі, здається, дуже приємно бувати, — промовив він, обертаючись у бік зеленої вітальні, в якій розмова ставала дедалі жвавішою.

— Атож, атож, — відповів де Кондамен, спиняючись час від часу, щоб ковтнути трохи пуншу, — у Ругонів забуваєш про Париж. Просто не віриться, що ти в Плассані. Це єдиний салон, в якому справді можна розважитися, бо це єдиний салон, в якому стикаються люди найрізноманітніших думок... У Пекера також бувають дуже приємні зібрання... Це, певно, дуже дорого коштує Ругонам, адже вони не одержують коштів від уряду, як Пекер; щоправда, вони мають більше, бо до їхніх послуг кишені тих, хто платить податки.

Страшенно задоволений своїм жартом, він поставив на камінь порожню склянку, яку тримав у руці, і, присунувшись ближче до абата, нахилився до нього.

— Найсмійніше — це комедії, які раз у раз тут розігруються. Якби ви тільки знали дійових осіб!.. Бачите

отам пані Растуаль між її двома доньками, цю даму років сорока п'яти, з головою як у вівці, коли вона мекає... Так от, ви помітили, як у неї затремтіли повіки, коли навпроти неї сів Делангр? Отой пан ліворуч, що скидається на паяца... Вони в інтимному зв'язку вже багато років. Кажуть навіть, що одна з панночок від нього, тільки не знають котра. Найцікавіше, що у Делангра саме в той час були неприємності з дружиною; подекують, що справжній батько його дочки відомий всім у Плассані художник.

Вирішивши, що йому не годиться вислухувати такі інтимні речі, абат Фожа набрав суворого вигляду і зовсім заплющив очі. Здавалося, він уже не слухав. Пан де Кондамен почав знову, наче хотів виправдатись:

— Якщо я дозволяю собі так говорити про Делангра, то це тому, що я його дуже добре знаю. Він з біса спритний! Здається, він син муляра. Років п'ятнадцять тому він міг вести тільки дрібні процеси, яких не хотіли брати інші адвокати. Пані Растуаль буквально витягла його із злиднів; вона посилала йому все, навіть дрова, щоб він не мерз узимку. Тільки завдяки їй він виграв свої перші процеси... І зауважте, що Делангр зумів не виявити своїх політичних поглядів. Отже, коли в п'ятдесят другому році почали шукати мера, одразу ж згадали про нього, він єдиний міг зайняти цю посаду, не викликаючи побоювань трьох кварталів міста. Відтоді йому щастить у всьому, у нього блискуче майбутнє. Лихо тільки в тому, що він не дуже ладнас з Пекером, вони завжди сперечаються через усякі дрібниці.

Він спинився, побачивши, що той високий юнак, з яким він перед тим розмовляв, повертається назад.

— Пан Гільйом Порк'є,— відрекомендував він його абатові,— син лікаря Порк'є.

Потім, коли Гільйом сів, спитав його сміючись:

— Ну, що гарненького бачили ви там, на тім боці?

— Нічого особливого,— весело відповів Гільйом.— Я бачив подружжя Палок. Пані Ругон завжди садить їх десь за порт'єрами, щоб запобігти нещасному випадкові. Кажуть, що коли одного разу якась вагітна жінка побачила їх, то мало не скинула... Палок пожирає очима Растуаля, мабуть, сподівається вбити його своїм поглядом. Ви знаєте, ця потвора Палок гадає, що він помре головою суду.

Обидва зареготали. Бридкість подружжя Палок завжди була предметом вічних глузувань у тісному колі урядовців.

Син Порк'с вів далі, стишивши голос:

— Я також бачив пана Бурде. Чи не здається вам, що він ще більше схуд після обрання маркіза де Лагріфуля? Бурде ніколи не примириться з тим, що він уже не префект; він віддав своє орлеаністське незадоволення до послуг легітимістів, сподіваючись, що це приведе його прямисінько в палату депутатів, де він спіймає префектуру, за якою так побивається... Він страшенно ображений, що перевагу віддали дурневі маркізові, цьому ослові, який у політиці нічого не тямить, тоді як він, Бурде, розуміється на ній, і то дуже добре.

— Він нестерпно нудний, отой Бурде, в своєму застібнутому на всі гудзики сюртуці, із старосвітським плоским капелюхом на голові,— сказав пан де Кондамен, низавши плечима.— Якби цим людям дати волю, вони зробили б з Франції школу адвокатів і дипломатів, в якій, запевняю вас, можна було б умерти з нудьги... А-а, до речі, Гільйоме, я хотів вам сказати, мені про вас говорили, ніби ви страшенний гульвіса...

— Я? — вигукнув сміючись Гільйом.

— Ви, ви, мій любий, і зауважте, що це я почув від вашого батька. Він у розпачі, каже, що ви граєте в карти, проводите цілі ночі в клубі та в інших місцях... Це правда, що ви знайшли десь за тюрмою якусь підозрілу кав'ярню і з цілою ватагою таких самих гульвіс справляєте там дикі оргії? Мені навіть розповідали...

Побачивши, що в будуар увійшли дві дами, пан де Кондамен почав шепотіти на вухо Гільйомові, який ствердно кивав головою, пирскаючи від сміху. А той, очевидно, щоб додати якісь подробиці, нахилився й собі. І обоє, все наближаючись один до одного, з блискучими очима, довго ще втішалися цією історією, яку не можна було розповідати в присутності дам.

Абат Фожа залишався на своєму місці; він уже не слухав, а стежив за паном Делангром, який метушився у великій вітальні, розсипаючи компліменти. Це видовище так захопило його, що він не помітив абата Бурета, який мав його до себе рукою. Абат мусив торкнути його за плече, прохаючи йти за ним, і повів його до кімнати, де грали в карти, з виглядом людини, що має сказати щось дуже делікатне.

— Мій друже,— промовив він, коли вони опинилися самі в кутку кімнати,— вам можна пробачити, бо ви прийшли сюди вперше, але я повинен вас застерегти, що ви

себе дуже скомпрометували, розмовляючи так довго з особами, яких ви щойно залишили.

Абат Фожа дуже здивовано поглядав на нього.

— До цих осіб ставляться неприхильно. Певна річ, я не берусь їх судити і не маю наміру лихословити. З моєї приязні до вас я вас застерігаю.

Він хотів відійти, але Фожа затримав його і швидко сказав:

— Ви просто налякали мене, любий пане Бурет, прошу вас пояснити мені. Я думаю, що без усякого лихослів'я ви можете дати мені пояснення.

— Ну, добре,— трохи повагавшись, почав старий священник,— молодий хлопець, син лікаря Порк'є — це велике горе його шановного батька, він подає найгірший приклад учнівській молоді Плассана. Він наробив у Парижі безліч боргів, а тепер все в нашому місті пішло шкереберть. Що ж до пана де Кондамена...

Він знову спинився, немовби соромлячись тих жахливих речей, які мав розповісти, і, опустивши очі, повів далі:

— Пан де Кондамен дуже легковажний у своїх розмовах, і я боюсь, що в нього немає сталих моральних принципів. Він не милує нікого і викликає обурення всіх поважних людей... Нарешті, я вже не знаю, як вам це й сказати, ідуть чутки, що шлюб його не можна вважати достойним. Бачите он ту молоду жінку, що не має ще й тридцяти років, коло якої всі так упадають? Так от, одного чудового дня він привіз її до нас у Плассан не знати звідки. З першого ж дня вона стала тут всемогутньою. Це вона здобула ордени своєму чоловікові й лікареві Порк'є. Вона має в Парижі друзів. Я прошу вас, не кажіть цього нікому. Пані де Кондамен дуже люб'язна дама, щедро подає милостиню бідним. Я часом заходжу до неї, мені було б дуже прикро, якби вона подумала, що я її ворог. Коли у неї є гріхи, то наш обов'язок допомогти їй вернутися на шлях доброчесності, правда ж? Що ж до її чоловіка, то він погана людина. Тримайтеся якомога далі від нього.

Абат Фожа подивився просто в вічі достойному Буретові. Він тільки-но помітив, що пані Ругон здалеку стурбовано стежить за їхньою розмовою.

— Чи це не пані Ругон попросила вас дати мені цю добру пораду? — раптом спитав він старого священника.

— Дивіться! Як ви знаєте про це? — вигукнув той, страшенно здивований.— Вона просила мене не говорити про неї, але коли вже ви здогадались... Це добра жінка,

і їй буде дуже прикро, коли священник у її салоні справить погане враження. Вона змушена приймати у себе різних людей.

Абат Фожа подякував, обіцяючи бути обережнішим. Картьєрі коло них не підвели навіть голови. Він увійшов у велику вітальню і знову відчув себе у ворожому оточенні, навіть помітив тепер ще більше холодності і німої зневаги. Спідниці підбирались, коли він проходив біля них, наче він міг їх забруднити; чорні фраки з східними посмішками відвертались од нього. А він зберігав незворушний спокій. Почувши, що в кутку кімнати, де царювала пані де Кондамен, хтось з притиском вимовив слово Безансон, він попрямував до групи, що утворилася навколо неї; але, коли він підійшов ближче, розмова враз урвалася, і всі очі, в яких світилася неприязна цікавість, глянули на нього. Безперечно, мова йшла про нього, розповідали якусь гидку історію. Потім, стоячи за спинами панночок Раствуаль, які його не помітили, він почув, як молодша спитала у сестри:

— Що він таке зробив у Безансоні, цей абат, про якого всі говорять?

— Не знаю напевне,— відповіла старша.— Здається, він у сварці мало не задушив парафіяльного священника. Тато розповідав також, що він встряв у якусь велику промислову аферу, яка провалилась.

— Але це ж він був отам, у будуарі?.. Тільки що хтось бачив, як він сміявся з паном де Кондаменом.

— Ну, якщо він сміється з паном де Кондаменом, то є всі підстави остерігатись його.

Від цього базікання двох панночок піт виступив на скронях у абата Фожа. Але він і оком не моргнув; тільки губи стулилися міцніше, і щоки набрали землистого відтінку. Тепер він почував, що вся вітальня говорить про священника, якого він задушив, і про брудні афери, в які він вплутався. Перед ним стояли пан Делангр і лікар Порк'є з суворим виглядом; пан Бурде, що розмовляв тихенько з дамою, зробив зневажливу гримасу; пан Мафр, мировий суддя, дивився на нього спідлоба, наче принохуючись здалека, перш ніж наважитися вкусити; а в другому кінці вітальні подружжя Палок витягало свої жовчні обличчя, на яких проступала лиха радість, коли поруч пошепки переказували яку-небудь гидку плітку. Абат Фожа відступив кілька кроків, побачивши пані Раствуаль, яка вернула, щоб сісти між своїми двома доньками, наче хотіла

взяти їх під своє крило і захистити від контакту з ним. Він сперся на фортепіано, що було ззаду, і стояв, піднявши голову з суворим і німим обличчям, як кам'яний... Справді, це була змова, до нього ставились, як до парії.

Стоячи нерухомо, священник з-під напівопущених повік оглядав усю вітальню і раптом зробив мимовільний рух, але одразу ж стримався: він побачив за барикадою жіночих спідниць абата Феніля, який, розсівшись у кріслі, ледве помітно усміхався.

Їхні очі зустрілись, вони подивилися один на одного з ненавистю, як двоє дуелянтів перед двобоєм на смерть. Потім знов зашелестіли сукні, і старший вікарій зник у хмарі жіночого мережива.

А Фелісіте тим часом пробралася до фортепіано. Вона посадила співати старшу з панночок Растуаль, яка дуже приємно виконувала романси. Потім, переконавшись, що їх ніхто не може підслухати, вона потягла за собою абата Фожа у віконну нішу і спитала:

— Що ви зробили абатові Фенілю?

Вони продовжували розмову пошепки. Спочатку священник удав, що він дуже здивований, але коли пані Ругон прошепотіла кілька слів, знизавши при цьому плечима, він здався і теж заговорив. Обоє вони всміхалися, наче говорили одне одному милі речі, але блиск їхніх очей свідчив, що вони розмовляють про щось важливе.

Фортепіано замовкло, і панночці Растуаль довелося проспівати ще «Голубку солдата», яка мала в ті часи великий успіх.

— Ваш дебют був зовсім невдалий,— шепотіла Фелісіте,— ви були неможливі, і я раджу вам не приходити сюди якийсь час... Треба, щоб вас полюбили, чуєте? Суворість вас погубить.

Абат Фожа замислився.

— Ви гадаєте, що всі брудні історії розповів абат Феніль? — спитав він.

— О, він надто хитрий, щоб діяти відкрито; але він, певне, нашептав ці речі на вухо котрійсь із своїх парафіянок. Я не знаю, чи він розгадав, хто ви, але він боїться вас, це ясно, він боротиметься з вами всіма можливими засобами... Найгірше те, що він духівник найвпливовіших осіб нашого міста. Це завдяки йому був обраний маркіз де Лагріфуль.

— Не треба було мені приходити на ваш вечір,— вихопилось у священника.

Фелісіте прикусила губу і схвильовано провадила далі:

— Вам не треба було компрометувати себе з такою людиною, як цей Кондамен. Я робила так, щоб було найкраще. Коли особа, яку ви знаєте, написала мені з Парижа, я гадала, що буду вам корисною, якщо запрошу вас до себе. Я думала, що ви зумієте знайти собі тут друзів. Це був би перший крок. Але ви замість того, щоб постаратись сподобатися, настроїли всіх проти себе... Даруйте мені мою відвертість, але я вважаю, що ви повертаєтесь спиною до успіху. Ви нарobili стільки помилок, оселившись у мого зятя, замурувавшись у себе, і, нарешті, ви носите сутану, з якої сміються вуличні хлопчаки.

Абат Фожа зробив роздратований жест. Але він лагідно відповів:

— Я скористаюся з ваших порад. Тільки не допомагайте мені, це поспе все.

— Правда, це тактика розумна,— сказала стара пані.— Повертайтеся в цю вітальню тільки переможцем... Ще одне слово, любий абате. Відома вам особа в Парижі дуже зацікавлена у вашому успіхові, і тому й я хочу вам допомогти. Отже, послухайте моєї поради, не напускайте на себе такого суворого вигляду, будьте люб'язні, старайтесь подобатися жінкам. Затямте це добре: старайтесь подобатися жінкам, коли хочете, щоб Плассан став вашим.

Старша панночка Растуаль закінчила романс, взявши останній акорд. Почулися оплески. Пані Ругон покинула абата Фожа, щоб похвалити співачку. Потім, стоячи посеред вітальні, вона стала прощатися з гостями, які вже розходились, потискуючи їм руки. Була одинадцята година. Абат був дуже незадоволений, побачивши, що достойний Бурет, скориставшись з музики, непомітно зник, а він думав піти разом з ним, що дало б йому можливість пристойно вийти з вітальні. Тепер же йому треба було йти самому, і це вже був справжній провал, на завтра по всьому місті підуть розмови про те, що його виставили за двері. Він знову заховався в ніші вікна, вичікуючи слушного моменту і обдумуючи спосіб, як ретируватися без ганьби.

Тим часом вітальня потроху порожніла, залишилося тільки декілька дам. Тоді він помітив дуже просто одягнену жінку. Це була пані Муре, злегка завите волосся робило її молодшою. Його вразив спокійний вираз її обличчя, на якому великі чорні очі, здавалось, дрімали. Він не бачив її протягом усього вечора, напевно, вона сиділа

нерухомо десь у кутку, досадуючи, що сидить без роботи, згорнувши руки на колінах. Поки він її розглядав, вона підвелась, щоб попрощатися з матір'ю.

Найбільшою втіхою для Фелісіте було дивитись, як плассанське вибране товариство виходить з її вітальні з реверансами, дякуючи за пунш, за приємні години, проведені в її домі; вона згадувала, як колись це вибране товариство «топтало її чобітьми», за її ж грубим висловом, тоді як тепер найповажніші його представники знаходили найніжніші усмішки для цієї «любої пані Ругон».

— Ах, пані,— сипав їй компліменти мировий суддя Мафр,— у вас не помічаєш, як лине час.

— Тільки ви одна вмієте приймати гостей у цьому дикому краї,— воркувала гарненька пані де Кондамен.

— Ми чекаємо вас завтра на обід,— казав пан Делангр,— але вже чим бог послав, ми не можемо вас так прийняти, як ви...

Марта мусила переждати всі ці похвали, щоб підійти до матері. Вона поцілувала її і вже хотіла йти, коли Фелісіте затримала її, шукаючи когось очима коло себе. Помітивши абата Фожа, вона сказала всміхаючись:

— Пане абат, ви галантна людина?

Абат вклонився.

— Тоді, зробіть ласку, проведіть мою дочку, ви ж живете в тому самому будинку. Сподіваюсь, це не обтяжить вас, а там є така темна вуличка, якою страшно йти самій.

Марта, як завжди, спокійно запевняла, що вона не маленька дівчинка і не боїться. Але мати так наполягала — мовляв, вона тоді буде спокійніша,— що Марті довелося скористатися люб'язністю абата. Проводжаючи їх обох до площадки сходів, Фелісіте, усміхаючись, шепнула на вухо абатові:

— Пам'ятайте, що я вам сказала... Старайтесь сподобатися жінкам, коли хочете, щоб Плассан був ваш.

VII

Того ж вечора Муре, який ще не спав, коли Марта прийшла додому, закидав її запитаннями, бажаючи знати всі події вечора. Вона відповіла, що все було, як і завжди, вона не помітила нічого незвичайного. Додала тільки, що абат проводжав її додому і по дорозі розмовляв з нею про зовсім незначні речі. Муре був страшенно незадоволений отою, як він її назвав, «млявістю» своєї дружини.

— Коли б хтось заподіяв собі смерть на вечорі у твоєї матері,— сказав він, сердито ховаючи голову в подушки,— то, напевно, не ти принесла б мені цю новину.

На другий день, повернувшись додому на обід, він зразу ж, тільки-но побачив Марту, закричав їй:

— Я так і знав, ти маєш очі, щоб нічого не бачити, моя люба... Ах, як я тебе в цьому пізнаю! Просидіти цілий вечір у вітальні і навіть не помітити, що кажуть і що роблять навколо тебе... Та ціле ж місто говорить про це, чуєш ти? Я не міг і кроку ступити, щоб не зустріти когось, хто не розповів би мені про це.

— Про що ж, мій друже? — спитала здивована Марта.

— Про великий успіх абата Фожа, хай йому всячина. Його виставили за двері з зеленої вітальні.

— Та ні бо, я запевняю тебе, я нічого такого не бачила.

— Ет! Я ж тобі сказав, що ти не бачиш нічого... Чи ти знаєш, що наш абат накоїв у Безансоні? Він чи то задушив якогось священика, чи то зробив якийсь підлог. Напевно невідомо... В усякому разі, йому добре перепало. Він аж позеленів. Тепер він пропаща людина.

Марта опустила голову, даючи своєму чоловікові волю тріумфувати з приводу провалу абата. Муре був у захваті.

— Я лишаюсь при першій своїй думці,— провадив він далі,— твоя мати робить з ним якісь махінації. Мені розповідали, що вона прийняла його дуже люб'язно. Правда ж, це вона попросила абата провести тебе? Чому ти мені цього не сказала?

Марта злегка знизала плечима, не відповідаючи нічого.

— Ти справді якась дивна! — скрикнув він.— Всі ці деталі дуже важливі. Адже пані Палок, яку я тільки що здибав, сказала мені, що вона лишилася з кількома дамами, щоб побачити, як абат виходитиме з вітальні. Твоя мати використала тебе, щоб прикрити вихід попа, невже ти цього не розумієш?.. Постарайся лишень пригадати, що він говорив тобі, проводжаючи тебе додому?

Він сів перед дружиною і допитливо дивився на неї своїми маленькими очима.

— Боже мій,— терпляче відповіла вона,— він говорив зі мною про зовсім незначні речі, про які кожен може говорити... Про погоду, що дуже холодно, про те, що вночі місто таке спокійне; потім, здається, сказав, що дуже приємно провів вечір.

— Ах, лицемір! А не розпитував він тебе про твою матір, про людей, яких вона приймала?

— Ні. Та й дорога недовга від вулиці Банн сюди, ми не витратили на це й трьох хвилин. Він ішов поруч зі мною, не запропонувавши мені навіть руки, і ступав так широко, що я змушена була майже бігти... Я не розумію, чого це ви отак накинулись на нього. Вигляд у нього досить жалюгідний. Він тремтів від холоду, сердешний, у своїй старій сутані.

Муре не був лихою людиною.

— Це таки правда,— промовив він,— відколи почалися морози, йому не тепло.

— Потім,— вела далі Марта,— нам на нього нема чого скаржитися: платить він справно, не робить ніякого шуму... Де б ти знайшов такого хорошого пожилця?

— Ніде, я знаю... Те, що я тобі оце сказав, я зробив для того, щоб показати тобі, як ти ні на що не звертаєш уваги, коли куди-небудь ходиш. По-друге, через те, що я надто добре знаю ту кліку, яку приймає твоя мати, щоб надавати значення тому, що виходить з її чудової зеленої вітальні. Завжди плітки, брехня, якісь неймовірні історії. Безперечно, абат нікого не задушив і нікого не зробив банкрутом. Я так і сказав пані Палок: «Чуже під лісом бачимо, а свого й під носом не добачаємо». Тим краще, якщо вона прийняла це на свій рахунок.

Муре казав неправду: нічого такого він пані Палок не говорив. Але Мартина добрість вплинула на нього; йому стало трохи соромно, що він так радіє з невдач свого пожилця. В наступні дні він став цілком на бік священика. Зустрічаючись з деякими людьми, яких він терпіти не міг,— паном де Бурде, паном Делангром, лікарем Порк'є,— він вихваляв абата Фожа тільки для того, щоб сказати їм щось наперекір, здивувати їх і роздратувати. За його словами, абат був людиною надзвичайною, людиною неабиякої мужності, що з великою гідністю терпить свою бідність. «Подумати тільки, які, справді, лихі люди!» Він натякав на осіб, яких приймали Ругони, цю зграю лицемірів, святенників, пихатих дурнів, що ненавидять блиск справжньої чесноти. Через деякий час усі невдачі абата зробилися ніби його власними, він користався його іменем, щоб громити зграю Растуаля і зграю із супрефектури.

— Хіба не жахливо,— казав він іноді дружині, забуваючи, що вона чула інше з його уст,— бачити, як люди, що накрали собі багатства не знати звідки, отак накидаються на людину бідну, що немає двадцяти франків, щоб купити візок дров!.. Ні, знаєш, такі речі мене обурюють.

Щодо мене, нехай їм біс, то я можу поручитися за нього. Я знаю, що́ він робить, я знаю, який він, бо він живе зі мною під одним дахом. Отже, я їм кажу правду в вічі і, коли зустрічаю їх, поводжуся з ними так, як вони заслуговують... І я не спинюся на цьому. Я хочу, щоб абат став моїм другом. Я хочу прогулюватися з ним під руку на бульварі: нехай усі бачать, що я, чесна і багата людина, не боюсь, щоб мене зустріли з ним. Раджу і тобі бути дуже ласкавою до цих бідних людей.

Марта непомітно всміхнулась. Вона дуже раділа, що її чоловік тепер так прихильно ставиться до їхніх пожилців. Розі дали наказ бути послужливою. Їй дозволили в дощові дні виконувати доручення пані Фожа. Але та завжди відмовлялася від допомоги куховарки. Проте вона вже перестала бути такою стриманою і мовчазною, як на початку. Одного ранку Марта, сходячи з горища, де зберігалися фрукти, здибала її; після короткої розмови вона навіть погодилась узяти дві чудові груші. Оці дві груші поклали початок ближчим стосункам.

Абат Фожа і собі вже не біг так швидко по сходах. Шелест його сутани попереджав Муре, який щодня тепер чекав на нього внизу, дуже задоволений, як він казав, що вони якийсь шматочок дороги пройдуть разом. Подякувавши йому за послугу дружині, Муре намагався вивідати, чи піде він ще до Ругонів. Абат засміявся і сказав, нітрохи не збентежившись, що він не створений для світського товариства. Муре був у захваті, він гадав, що якоюсь мірою вплинув на рішення свого пожилця. І він почав мріяти про те, щоб цілковито відвернути його від зеленої вітальні і зберегти для себе одного.

Отож того вечора, коли Марта розповіла йому, що пані Фожа погодилась узяти дві груші, він побачив у цьому щасливу прикмету, яка сприяла здійсненню його намірів.

— Невже ж таки вони справді не палять у себе в таку холоднечу? — спитав він якимсь при Розі.

— Де там, пане, — відповіла куховарка, зрозумівши, що питання звернено до неї, — я ніколи не бачила, щоб хтось приніс туди хоч маленький оберемок дров. Якщо тільки вони не палять своїх чотирьох стільців або якщо пані Фожа не приносить дрова в своєму кошику, разом з харчами.

— Недобре, ви, Розо, робите, що глузуєте з них, — сказала Марта. — Ці бідолашні люди, мабуть, тремтять від холоду в тих величезних кімнатах.

— Певна річ,— сказав Муре,— вночі було десять градусів морозу. Побоюються за оливкові дерева. Вода у відрі нагорі замерзла... Тут кімната невелика, враз нагрівається.

Справді, стіни вітальні були добре зашпакльовані, жодний подув холодного повітря не міг проникнути крізь щілини. В кімнаті топили велику кахляну грубу, і там було тепло, як у лазні. Взимку діти гралися й читали коло столу, а Муре, дожидаючись години, коли він піде спати, примушував дружину грати з ним у пікет, що було для неї справжньою мукою. Довго вона відмовлялася брати карти в руки, кажучи, що не знає жодної гри, але він навчив її грати в пікет, і Марті довелося примиритися з цим.

— Знаєш що,— провадив він далі,— треба запросити абата Фожа і його матір провести з нами вечір... Принаймні вони хоч трохи зігріються за ті дві-три години. І нам буде веселіше з ними. Запроси їх ти, вони не зважаться відмовитись.

На другий день Марта, зустрівши пані Фожа в передпокої, запросила її і абата до себе. Стара відразу, не вагаючись, прийняла запрошення за себе і за сина.

— Це дуже дивно, що вона не огиналась,— сказав Муре.— Я думав, що їх доведеться довго просити. Абат починає розуміти, що не можна жити отаким вовком.

Увечері Муре наказав, щоб скоріше прибрали зі столу. Він навіть звелів купити тістечок і поставив пляшку підігрітого вина. Хоч він і був досить скупенький, проте хотів показати, що не тільки Ругони вміють приймати гостей. Пожилці з третього поверху прийшли близько восьмої. Абат Фожа був одягнений у нову сутану. Це так вразило Муре, що він ледве міг вимовити кілька слів у відповідь на привітання священника.

— Справді, пане абат, це для нас велика честь... Нумо, діти, подайте стільці...

Всі посідали навколо столу. Було дуже жарко. Муре наклав повнісіньку грубу, бажаючи показати, що для нього якісь два-три зайвих поліна нічого не важать. Абат Фожа був дуже привітний: він приголубив Дезіре, розпитував обох хлопців про їхні заняття. Марта плела панчохи, час від часу вона підводила очі, здивована мелодійними модуляціями цього чужого голосу, такого незвичного в задумливій тиші їхньої ідальні. Вона пильно дивилася в суворе обличчя священника, на його грубі риси; потім знову опускала голову, не ховаючи свого інтересу до цієї такої муж-

ньої і водночас такої добросердої людини, до того ж, як вона знала, ще й убогої. А Муре безцеремонно пожирав очима нову сутану абата; він не міг стриматись, щоб не сказати з усмішкою:

— Даремно, пане абат, ви так пишно вбралися, ідучи до нас. Ви ж добре знаєте, що ми люді прості.

Марта почервоніла. Але абат весело розповів, що він тільки сьогодні купив сутану і одягнув її, щоб зробити приємність матері,— в новому вбранні він здається їй гарним, як король.

— Правда, мамо?

Пані Фожа ствердно кивнула головою, не зводячи з сина очей. Сівши навпроти абата, вона, як заворожена, дивилась на його обличчя, осяяне яскравим світлом лампи.

Поговорили про се, про те. Здавалося, абат Фожа втратив свою похмуру холодність. Він зберіг свою поважність, але вона була поблажлива, добродушна. Він слухав Муре, відповідав йому на різні запитання, здавалося, цікавився його плітками. Той навіть почав розповідати йому, як він живе:

— Отже,— закінчив він,— ми проводимо всі вечори так, як оце ви бачите,— тихо і спокійно. Ми нікого до себе не запрошуємо, бо краще почуваємо себе в своїй сім'ї. Щовечора я граю в пікет з своєю дружиною. Це стара звичка, без цього я, здається, не міг би заснути.

— Але ми не хочемо вам заважати! — вигукнув абат Фожа.— Я вас дуже прошу, не обмежуйте себе через нас...

— Та ні-бо, ні, я ж не маніяк, не помру, якщо один раз не зіграю.

Священик наполягав. Побачивши, що Марта ще упертіше за чоловіка відмовляється грати, він повернувся до матері, що, схрестивши руки на грудях, сиділа мовчки.

— Мамо,— сказав він їй,— зіграйте лишень партію в пікет з паном Муре.

Вона уважно подивилась йому в очі. Муре збентежено відмовлявся, повторював, що не хоче розбивати компанію, та коли священик сказав, що його мати непогано грає в пікет, він здався і промовив:

— Справді?.. Тоді, якщо пані нічого не має проти і якщо це нікому не заважає...

— Ну, мамо, зіграйте партію,— повторив абат Фожа рішучішим тоном.

— Гарзд,— нарешті відповіла вона,— я охоче зіграю... Тільки мені доведеться пересісти на інше місце.

— Аякже, це неважко,— сказав зрадлий Муре.— Поміняйтеся місцями з вашим сином. Пане абат, зробіть ласку, сядьте біля моєї дружини, а пані Фожа сяде отут, поруч мене... От, бачите, як тепер добре.

Таким чином священик, який спочатку сидів навпроти Марти, з другого кінця столу, опинився поруч неї. Вони неначе лишилися на самоті, бо партнери присунули свої стільці, щоб почати бій. Октав і Серж тільки-но пішли в свою кімнату, Дезіре своїм звичаєм спала, поклавши голову на стіл. Коли вибило десяту годину, Муре, який програв першу партію, нізащо не хотів їти спати; він вимагав реваншу. Пані Фожа поглядом порадилася з сином, потім з властивим їй спокійним виглядом почала тасувати карти. Абат тим часом перекинувся кількома словами з Мартою. Цього вечора він розмовляв з нею про незначні речі, про господарство, ціни на харчі, про турботи, яких завдають діти. Марта люб'язно відповідала, підводячи час від часу на співрозмовника свій ясний погляд і надаючи всій розмові властивої їй самій розумної стриманості.

Було близько одинадцятої, коли Муре з легкою досадою кинув карти.

— Знову я програв,— сказав він.— У мене за весь вечір не було жодної хорошої карти... Завтра, може, мені більше пощастить... До завтра, правда ж, пані?

Коли абат Фожа почав відмовлятися, кажучи, що вони не хочуть зловживати їхньою гостинністю і не можуть турбувати хазяїв щовечора, Муре вигукнув:

— Але ви зовсім не турбуєте нас, ви робите нам велику приємність... До того ж я програв, хай йому біс, і пані не може відмовитись зіграти зі мною ще кілька партій.

Коли вони, нарешті прийнявши запрошення, пішли нагору, Муре довго буркотів, пояснював, чому він програв. Він лютував.

— Стара грає гірше за мене, я певен у цьому,— казав він дружині.— Тільки, ой, які в неї очі! Можна подумати, що вона шахраює, слово честі!.. Завтра треба буде простежити.

Відтоді щодня абат Фожа з матір'ю спускалися вниз провести вечір з родиною Муре. Між господарем і старою панією починалася запекла баталія. Здавалось, вона глузувала з нього, давала Муре виграти рівно стільки, щоб не довести його до відчаю; це викликало в ньому глуху лють, тим більше, що він хвалився, ніби дуже добре грає в пікет. Він мріяв про те, щоб день у день побивати її, не

дати їй виграти жодної партії. Вона зберігала свою надзвичайну холоднокровність, її грубе селянське обличчя лишалося завжди непроникним, великі руки тасували карти з силою і розміреністю машини. Щовечора, о восьмій годині, вони сідали обоє на своєму боці стола і поринали в гру.

На другому кінці столу, біля грубки, абат Фожа і Марта лишалися ніби на самоті.

Абат почував до жінок зневагу і як мужчина, і як священник; він відкидав їх як ганебну перешкоду, не гідну сильних натур. Мимоволі ця зневага часом виявлялася в занадто суворому слові. І тоді Марта, охоплена якоюсь дивною тривогою, підводила очі з таким раптовим страхом, з яким людина іноді обертається назад — чи не сховався там якийсь ворог, готовий підняти на неї руку. Іноді, засміявшись, вона раптом спинялася, глянувши на його сунтану, збентежена тим, що отак розмовляє з людиною, такою не схожою на інших. Багато часу треба було, щоб між ними виникла невимушеність.

Абат Фожа ніколи прямо не питав Марту про її чоловіка, про дітей, про домівку. Помалу-малу, однак, він дізнався про найменші подробиці їхнього минулого й теперішнього життя. Щовечора, поки Муре і пані Фожа одчайдушно різались у карти, він довідувався про щось нове. Одного разу він звернув увагу на те, що Марта і її чоловік дуже схожі одне на одного.

— Це правда, — відповіла всміхаючись Марта, — коли нам було по двадцять років, нас вважали за брата й сестру. Це до певної міри і було причиною нашого шлюбу; завжди нас садовили поруч і жартували, кажучи, що з нас буде дуже гарне подружжя. Схожість була така разюча, що шановний абат Компан, який нас до того ж знав, не зважувався нас вінчати.

— Але ж ви двоюрідні брат і сестра? — спитав священник.

— Так, — відповіла вона, ледь червоніючи, — тільки мій чоловік з Маккарів, а я з Ругонів.

Вона на хвилинку замовкла, догадуючись, що абат Фожа знає історію їхньої родини, відому всім у Плассані. Маккари були позашлюбною паростю Ругонів.

— Найдивовижніше в цьому, — знову почала вона, намагаючись приховати своє збентеження, — що ми обоє схожі на нашу бабуню. Мій чоловік успадкував цю схожість

від своєї матері, а в мені вона проявилась через одне покоління, обминувши мого батька.

Тоді абат навів подібний приклад з своєї родини. У нього була сестра, яка, за його словами, була живим портретом діда по матері. Схожість в цьому разі передалася через два покоління. І сестра його нагадувала старого вдачею, звичками, аж до рухів і голосу.

— Отак і в мене, — сказала Марта, — коли я була маленька, то раз у раз чула, як говорили: «Викапана тітка Діда!» Бідолашна бабуся тепер у Тюлеті. Вона завжди була не сповна розуму. Коли я виросла, то стала зовсім спокійною, поздоровішала, але, як я згадаю себе в двадцять років, здоров'я міцного у мене не було. У мене були запаморочення, якісь химерні ідеї. Знаєте, я сміюся тепер, коли думаю, яка з мене була кумедна дівчинка.

— А чоловік ваш?

— О! Він успадкував від батька-шапкаря натуру розважливу і спокійну... Ми схожі обличчям, що ж до душевного складу, то ми завжди були зовсім різними людьми... З часом ми зробилися зовсім подібними. Нам жилося так спокійно в нашій крамниці в Марселі. І я провела там п'ятнадцять років, які навчили мене бути щасливою у своїй родині, серед своїх дітей.

Кожного разу, коли абат звертав розмову на цю тему, він відчував у словах Марти якусь гіркоту. Безперечно, вона була щаслива, як казала; але він угадував дивні поривання цієї нервової натури, утихомиреної наближенням сорокалітнього віку. Він уявляв собі цю драму між дружиною і чоловіком, такими схожими обличчям, що всі знайомі вважали їх створеними одне для одного; а тим часом у глибині цих істот суперечність двох різних темпераментів весь час загострювалася непереборною ворожнечою близької і завжди збуреної крові, ферментом їхнього кровозмісного шлюбу. Потім він зрозумів, як розмірене життя ослабило цю ворожнечу, їхні вдачі згладилися щоденним клопотом торгівлі, як вгамувало їх надбане протягом п'ятнадцяти років багатство, що його вони тепер скромно проживали в глухому куточку маленького міста. І нині, хоч вони обоє були ще досить молоді, від колишнього вогню, здавалося, у них залишився самий тільки попіл. Абат старався вивідати у Марти, чи скорилася вона своїй долі. Він вважав її дуже розсудливою.

— О так, — сказала вона, — мені добре у себе вдома, мені досить моїх дітей. Я ніколи не була дуже веселою. Я трохи

нудилася іноді, от і все; мені треба було б мати якусь розумову працю, якої я не знайшла... Та й навіщо? Моя голова, напевно, не подужала б того. Я не могла прочитати роман, щоб у мене не почалася страшенна мігрень; протягом трьох ночей усі його герої не йшли мені з думки. Тільки шиття ніколи мене не втомлювало. Я сиджу вдома, щоб не чути навколишнього шуму, отих пліток, отих дурниць, що втомлюють мене.

Іноді вона замовкала, дивлячись на Дезіре, що спала, поклавши голову на стіл і всміхаючись уві сні своєю дурнуватою усмішкою.

— Бідолашна дитина! — шепотіла Марта.— Вона не може навіть шити, у неї зразу ж починає паморочитись у голові... Вона любить тільки тварин. Коли вона їде на місяць до своєї мамки, то цілі дні товчється там у пташнику і вертається додому поздоровіла, з рожевими щічками.

Марта часто поверталась до розмови про Тюлет, і почувалося, що її мучить невизначений страх перед божевіллям. Абат Фожа відчув якусь дивну розгубленість у цій такій мирній на вигляд оселі. Безперечно, Марта любила свого чоловіка спокійною любов'ю, але до її почуття домішувався страх перед його жартами і безнастанним кепкуванням. Її ображав також його егоїзм і те, що він часто лишав її саму. В ній жило невизначне незадоволення тим спокоєм, яким він її оточив, тим добробутом, який, як сама вона казала, робив її такою щасливою. Говорячи про свого чоловіка, вона повторювала:

— Він дуже добрий до нас... Ви, напевно, чуєте, як він іноді кричить. Це тому, що він любить, щоб у всьому був лад, аж до смішного; він гнівається за переставлений на інше місце вазон у саду, за іграшку, що лежить долі. А втім, він має право робити все по-своєму. Я знаю, що проти нього настроєні за те, що він нажив гроші і тепер укладає ще час від часу вигідні угоди, незважаючи ні на які плітки... З нього ще сміються і через мене. Кажуть, що він скнара, що він тримає мене вдома, не дає мені грошей навіть на пару черевиків. Це неправда. Я зовсім вільна. Звичайно, він воліє бачити мене тут, коли повертається додому, ніж знати, що я десь гуляю чи роблю візити. А втім, він знає мої звички. Та й чого б я стала шукати поза домівкою?

Боронячи Муре від Плассанських пліток, вона вкладала в свої слова якийсь дивний запал, наче їй треба було

боронити його також від обвинувачень, які йшли від неї самої; і вона з якимсь нервовим неспокоєм знову поверталась до розмови про це життя поза домівкою. Здавалось, вона шукала захисту в цій тісній їдальні, в старому садку з великими буксами, охоплена страхом перед незнаним, невір'ям у свої сили, боячись якоїсь катастрофи. Потім вона сама сміялася з цього дитячого страху, знизувала плечима і починала знову не поспішаючи плести панчошу або лагодити якусь стару сорочку. Тоді абат Фожа бачив перед собою тільки холодну міщанку із спокійним обличчям і невиразними очима, яка наповнювала будинок запахом свіжовипраної білизни або скромного букета, зірваного в куточку саду.

Так промайнули два місяці. Абат Фожа і його мати стали постійними гостями родини Муре. Увечері кожен мав певне місце за столом, лампа стояла на тому самому місці, ті самі вигуки партнерів порушували тишу, вривалися в ті самі приглушені розмови священника і Марти. Коли пані Фожа не дуже обігрувала Муре, він казав, що його пожилці «цілком пристойні люди».

Вся його цікавість, цікавість нічим не зайнятого буржуа, вгамувалася в турботах про вечірні партії в пікет; він уже не стежив за абатом, казав, що тепер він його добре знає і вважає людиною порядною.

— Ет! Дайте мені спокій! — говорив він тим, хто при ньому нападав на абата Фожа. — Ви розказуєте цілу купу історій, шукаєте казна-чого, коли все так просто і ясно... Якого дідька! Я знаю його, як своїх п'ять пальців. Ми з ним так подружилися, що він проводить всі вечори у нас! Ах, це така людина, що не кожному розкриває свою душу, за те його й не люблять і закидають йому, що він гордує.

Муре дуже втішався тим, що він єдиний на весь Плассан міг похвалитися своєю дружбою з абатом Фожа, він навіть трохи зловживав цим. При кожній зустрічі з пані Ругон він, тріумфуючи, давав їй зрозуміти, що переманив у неї її гостя. Фелісіте тільки хитро посміхалася. З близькими приятелями Муре був відвертіший: він казав, що оті бісові попи роблять усе не так, як інші люди; розповідав усякі подробиці, як абат п'є, як він розмовляє з жінками, як він сидить, розставивши коліна, ніколи не покладе ногу на ногу; в ці невинні історійки він вкладав усю розгубленість вільнодумця, що вперше зіткнувся з довгою до землі, таємничою сутанною священника.

Вечори минали один по одному, настав лютий. У своїх розмовах з Мартою абат Фожа старанно уникав питання про релігію. Одного разу вона сказала йому майже весело:

— Ні, пане абат, я не побожна, я не часто ходжу до церкви. Що ви хочете? В Марселі я була дуже зайнята; тепер мені ліньки виходити з дому. Та, правду кажучи, мене й не виховували побожною, моя мати казала, що бог — у нас самих...

Священик мовчки похилив голову, показуючи цим, що в такій обстановці він воліє не говорити про ці речі. Проте якимось увечері він намалював картину нежданої допомоги, яку подає стражденним релігія. Йшлося про одну жінку, яку тяжкі злигодні довели до самогубства.

— Даремно вона так зневірилася, — сказав своїм прокилим голосом священик. — Вона, звичайно, не знала, яку розраду дає молитва. Я часто бачив жінок, що приходили до нас в сльозах, пригнічені горем, а йшли назад з покорою, якої марно шукали десь-інде, з радісним бажанням жити. Це тому, що вони стали навколішки і зазнали щастя упокорення в тихому куточку церкви. Вони поверталися знову, забували все і віддавалися богові.

Марта задумливо слухала абата; в його останніх словах брикнула обіцянка неземного блаженства.

— Так, це, мабуть, велике щастя, — прошепотіла вона, наче сама до себе. — Я іноді думала про це, але завжди мені ставало страшно.

Абат дуже рідко порушував такі теми, зате він часто говорив про милосердя. У Марти було дуже добре серце. Сльози навертались їй на очі, коли вона чула розповідь про найменше нещастя. А йому, здавалось, було приємно бачити, як вона вся тремтить від жалю. Щовечора він розповідав їй якусь нову зворушливу історію, він знесилював її, загострюючи в ній до краю почуття милосердя. Робота падала їй на коліна, вона стискала руки і з скорботним обличчям дивилась на нього, слухаючи жахливі подробиці про людей, що вмирають з голоду, про нещасних, яких злидні штовхають на злочин. В такі хвилини вона належала йому цілковито, він міг би зробити з нею все, що хотів. І часто в такі моменти вибухала сварка між Муре і пані Фожа з приводу неправильно об'явлених «чотирнадцяти королів» або взятої із зносу карти.

В середині лютого одна сумна подія приголомшила весь Плассан. Виявилось, що цілий гурт молодесеньких дівчат, майже дітей, тиняючись без нагляду по вулицях, вдався

в розпусту; йшлося не тільки про хлопців одного з ними віку, називали й деяких досить поважних осіб.

Марта цілий тиждень була тяжко вражена цією історією, що набрала широкого розголосу; вона знала одну з цих нещасних — білявеньку дівчинку, яка доводилася небогою куховарці Розі і якій вона частенько дарувала що-небудь. Марта казала, що її аж дрозж проймає, як тільки вона згадає оту бідолашну дитину.

— Дуже шкода,— сказав якимсь увечері абат Фожа,— що в Плассані немає такого закладу, який існує в Безансоні.

Марта закидала його запитаннями, і він розповів, що то за заклад. Це було щось на зразок притулку для дочок робітників — від восьми до п'ятнадцяти років,— яких батьки залишали вдома самих, ідучи на роботу. Вдень дівчата шили, увечері батьки, повертаючись з роботи, забирали їх додому. Таким чином діти бідняків виростали, маючи перед собою найкращі приклади, далеко від спокус життя. На думку Марти, це була великодушна ідея. Поступово вона так захопилася нею, що тільки й говорила про необхідність заснувати в Плассані такий притулок.

— Його можна було б присвятити пречистій діві,— вкрадливим голосом говорив абат Фожа.— Але скільки труднощів треба подолати! Ви не уявляєте собі, яких зусиль вимагає навіть найменше добре діло. Щоб здійснити його, треба мати серце матері, гаряче, самовіддане серце.

Марта опускала голову, дивилася на Дезіре, що спала коло неї, і відчувала, що сльози набігають їй на очі. Вона розпитувала, яких заходів треба вжити, які кошти потрібні на обладнання притулку, які можуть бути витрати на рік.

— Хочете мені допомогти? — несподівано якимсь увечері спитала вона священика.

Абат Фожа урочисто взяв її руку, затримав на хвилинку в своїй і пошепки промовив, що в неї душа найпрекрасніша з усіх, які він досі зустрічав.

Він погоджувався, але цілком покладався на неї. Вона мала знайти в місті дам, щоб утворити комітет, зібрати підписи, одно слово, взяти на себе всі делікатні деталі такої справи, як заклик громадськості до милосердя. І він призначив їй на завтра побачення в церкві св. Сатюрнена, щоб познайомити її з єпархіальним архітектором, який зможе краще за нього обчислити суму витрат.

Цього вечора, лягаючи спати, Муре був у дуже доброму гуморі: він не дав пані Фожа виграти бодай одну партію.

— У тебе дуже щасливий вигляд, люба моя,— сказав він дружині.— А ти бачила, як я її посадив, хоч у неї було п'ять карт однієї масті? Насилу отямилася бабка!

Побачивши, що Марта виймає з шафи шовкову сукню, він здивовано спитав її, чи не збирається вона завтра кудись піти. Він нічого не чув з її розмови з абатом.

— Так,— відповіла вона,— мені треба побувати в кількох місцях; у мене завтра побачення в церкві з абатом Фожа в справах, про які я тобі потім скажу.

Він стояв перед нею приголомшений і вдивлявся в її обличчя, щоб зрозуміти, чи не глузує вона з нього. Потім, не розсердившись, сказав своїм звичайним насмішкуватим тоном:

— Диви-но, такого я ще не бачив. Тепер ти вже пнешся в святенниці.

VIII

На другий день Марта пішла спершу до матері, розповіла їй, яку благодійну справу вона задумала, і мало не розгнівалася, коли та, всміхаючись, похитала головою. Марта дала їй зрозуміти, що вона не має в серці милосердя.

— Це ідея абата Фожа? — раптом спитала Фелісіте.

— Так,— здивовано пробурмотіла Марта,— ми довго з ним обговорювали це. Звідки ви знаєте?

Пані Ругон лише знизала плечима, не даючи відповіді. Потім заговорила жваво.

— Ну що ж, моя люба, ти маєш рацію. Тобі треба чимсь зайнятись, і те, на чому ти спинилась, дуже добре. Мені завжди було боляче, що ти сидиш замкнена у цьому похмурому, наче склеп, будинку. Тільки на мене ти не розраховуй, я не хочу нічого робити для твоєї справи. Зараз же почнуть говорити, що все це вигадала я і що ми змовилися з тобою, щоб примусити всіх у місті танцювати під нашу дудку. Я, навпаки, хочу, щоб весь успіх у цій справі був тільки твій. Я допомагатиму тобі порадами, якщо хочеш, але більше нічим.

— А я сподівалась, що ви увійдете до комітету засновників,— сказала Марта, яку трохи лякала думка опинитись самій в такій складній справі.

— Ні, ні, моя участь тільки пошкодить справі, запевняю тебе. Навпаки, ти скажи всім, що я не можу бути членом комітету, що я тобі відмовила, бо дуже зайнята.

Натякни навіть, що я не вірю в успіх твого проекту... Це змусить наших дам дати згоду... Ти побачиш, вони залюбки візьмуть участь у благодійній справі, до якої я не маю ніякого стосунку. Побувай у пані Растуаль, пані де Кондамен, пані Делангр; побувай також і в пані Палок, але вже після всіх; це потішить її, а допоможе вона тобі більше, ніж всі інші... Якщо в тебе будуть якісь труднощі, приходь за порадою до мене.

Вона провела дочку аж до сходів. Тоді, дивлячись їй просто в обличчя, спитала з своєю хитрою старечою усмішкою:

— А як ся має наш любий абат?

— Дуже добре,— спокійно відповіла Марта.— Я оце йду до церкви святого Сатюрнена, де маю побачитися з єпархіальним архітектором.

Марта і абат думали, що рано турбувати архітектора, бо вся справа ще висить у повітрі; вони просто хотіли побачитися з ним у церкві св. Сатюрнена, де він бував щодня, наглядаючи за ремонтом одного з притворів. Вони могли б порадитися з ним, наче випадково зустрілись.

Марта пройшла через усю церкву і побачила, що абат Фожа і архітектор Льето розмовляють, стоячи на риштованні, звідки вони одразу зійшли. Одне плече абата було біле від тиньку — він оглядав роботи.

В цю годину у церкві було порожньо. Ніхто не молився: і неф, і обидва притвори були безладно завалені стільцями; церковні служки з гуркотом розставляли їх. Муляри, перегукуючись з драбин, із скреготом скребли кельмами стіни. В церкві тепер ніщо не навіювало побожних думок, і Марта навіть не перехрестилась.

Вона сіла перед притвором, де йшов ремонт, між абатом Фожа і паном Льето, як вона зробила б у робочому кабінеті архітектора, прийшовши до нього за порадою.

Розмова тривала з півгодини. Архітектор був дуже люб'язний. Він висловив думку, що не варто споруджувати новий будинок для Притулку пречистої діви, як назвав абат запроєктований заклад. Це обійшлося б дуже дорого. Краще купити готовий будинок і пристосувати його до потреб притулку. І він навіть вказав на будинок колишнього пансіону в передмісті, де тимчасово влаштувався торговець фуражем і який тепер продавався. За кілька тисяч франків можна було б зовсім переробити цей напівзруйнований дім, і він брався за це, навіть обіцяв чудаеса:

гарний вхід, просторі зали і обсажене деревами подвір'я. Марта і священник розмовляли усе голосніше, жваво обговорюючи деталі під лунким склепінням церкви, а пан Льєто кінцем своєї палички креслив на кам'яних плитах підлоги свій проект фасаду.

— Отже, домовилися, пане,— сказала Марта, прощаючись з архітектором,— ви складете невеличкий кошторис, щоб ми могли зорієнтуватись... І, зробіть ласку, поки ще нікому не кажіть про це.

Абат Фожа пішов провести її до маленьких дверей церкви. Коли вони проходили повз головний вівтар, Марта і далі жваво щось говорила; раптом вона з подивом помітила, що його немає коло неї. Озираючись, вона побачила, що, зігнувшись удвоє, він стоїть навколішках перед великим розп'яттям під муслиновим покривом. Цей священник у замащеній тиньком сутані, що так низько схилився, викликав у неї якесь дивне почуття. Вона згадала тоді, де вона, глянула стурбовано навколо себе, намагаючись ступати якнайтихше. Коло дверей абат, що став дуже серйозним, простяг їй палець, змочений свяченою водою. Збентежена, вона перехрестилась. Оббиті повстю двійчасті двері тихо зачинилися за нею, наче хтось глибоко зітхнув.

З церкви Марта пішла до пані де Кондамен. Вона тішилася, що йде вулицями на свіжому повітрі. Ці візити, які їй треба було зробити, здавались їй приємною прогулянкою. Пані де Кондамен прийняла її дуже ласкаво. Люба пані Муре так рідко відвідує її. Почувши, про що йдеться, вона виявила справжнє захоплення і готовність цілком віддатися цій справі. На ній була розкішна сукня бузкового кольору з світло-сірими бантиками. Вона прийняла Марту в своєму будуарі, де вдавала парижанку, що потрапила на заслання в провінцію.

— Як добре ви зробили, що згадали про мене! — казала вона, потискуючи Марті руку.— Бідолашні дівчата! Хто ж допоможе їм, як не ми, хоч нам закидають, що своїми розкошами ми подаємо їм поганий приклад. Мене жах проймає від думки, що ці діти могли чинити таку мерзоту. Я мало не захворіла, довідавшись про це... Я вся до ваших послуг.

А коли Марта сказала, що її мати не може ввійти до складу комітету, запал пані де Кондамен ще збільшився.

— Це дуже прикро, що вона така зайнята,— з ледь помітною іронією сказала пані де Кондамен,— вона могла б

багато допомогти нам... Але нічого не вдієш... Ми зробимо все, що в наших силах. У мене є друзі. Я звернуся до єпископа, я вживу всіх заходів, якщо буде треба... І ми доб'ємося свого, я обіцяю вам!

Вона не схотіла й слухати про подробиці обладнання притулку й витрати. Гроші завжди знайдуться. Вона вважала, що справа повинна принести честь комітетові, що все повинно бути гарне й комфортабельне. Сміючись, вона додала, що від цифр у неї враз паморочиться в голові, вона краще візьме на себе перші заходи й загальне керівництво. Люба пані Муре не звикла домагатися свого, ходити в справах, вона охоче зробить разом з нею ці візити, може навіть звільнити її від деяких з них. За якихось чверть години вся справа була вже її власною, і вже вона давала Марті вказівки. Марта збиралася йти, коли увійшов пан де Кондамен; вона в замішанні лишилася, не наважуючись говорити, з чим вона прийшла, в присутності інспектора лісного відомства, котрий, як говорили в місті, був причетний до історії з бідолашними дівчатами, яка схвилювала весь Плассан.

Пані де Кондамен сама пояснила чоловікові благородний задум, і він вислухав її спокійно й приязно. Ця справа здалася йому високоморальною.

— Така думка могла з'явитися тільки у матері,— поважно сказав він, і не можна було зрозуміти, іронізує він чи говорить серйозно.— Плассан буде зобов'язаний вам, пані, своєю моральністю.

— Признаюся вам, що я просто скористалася з чужої ідеї,— відповіла Марта, збентежена цими похвалами,— її висловила одна особа, яку я дуже поважаю.

— Яка особа? — з цікавістю спитала пані де Кондамен.

— Пан абат Фожа.

І Марта з властивою їй простодушністю розповіла про свою глибоку повагу до священника, не зробивши й найменшого натяку на брудні чутки про нього, що ходили по місту; вона змалювала його, як людину, гідну глибокої поваги, якій вона з радістю відкрила двері свого дому.

Пані де Кондамен слухала, ледь киваючи головою.

— Я завжди це казала,— вигукнула вона.— Абат Фожа — чудовий священник... На світі стільки лихих людей! Але відколи ви його приймаєте у себе, ніхто не наслідкується вже базікати. Це враз поклато кінець усім гидким пліткам... То ви кажете, що це його ідея? Треба буде умовити його очолити цю справу. А поки що, звичайно, ми

будемо мовчати. Запевняю вас, я завжди любила і боронила цього священика.

— Я розмовляв якось з ним, мені він здався добродушною людиною,— вправ їй у мову інспектор.

Але дружина жестом спинила його; вона частенько поводилася з ним, як з лакеєм. Вийшло так, що в цьому підозрілому шлюбі, за який так засуджували пана де Кондамена, весь сором падав на нього; молода жінка, яку він привіз не знати звідки, зуміла своєю красою і принадиністю, до яких провінціали значно чутливіші, ніж звичайно думають, змусити все місто простити і полюбити її. Пан де Кондамен зрозумів, що він зайвий при цій добродушній розмові.

— Лишаю вас з господом богом,— іронічно сказав він.— А я піду викурю сигару... Октавіє, не забудь одягтись трохи раніше, сьогодні ввечері ми йдемо до супрефектури.

Коли він вийшов, жінки ще поговорили кілька хвилин, повторюючи те, що вже було сказано, співчуваючи тим бідолашнім дівчатам, яких треба оборонити від усяких спокус. Пані де Кондамен дуже красномовно ганьбила розпусту.

— Отже, це вирішено,— сказала вона,— потискуючи востаннє Мартину руку,— я до ваших послуг, відгукнусь на перший же заклик... Якщо ви підете до пані Растуаль і до пані Делангр, скажіть їм, що я все беру на себе, їм тільки треба буде дати свої імена. Правда ж, це я добре придумала? Ми не відступимо ні на крок від мого плану... Вітайте від мене абата Фожа.

Марта відразу ж пішла до пані Делангр, потім — до пані Растуаль. Вони були дуже ввічливі, але значно холодніші за пані де Кондамен. Обох турбував фінансовий бік проекту: потрібно буде багато грошей, а громадська благодійність ніколи не дасть таких сум; дами боялися, що можуть опинитись у смішному становищі. Марта заспокоїла їх, назвала цифри. Тоді вони запитали, які дами вже дали згоду бути членами комітету. Вони промовчали, почувши ім'я пані де Кондамен, але довідавшись, що пані Ругон відмовилась, зробилися люб'язнішими.

Пані Делангр прийняла Марту в кабінеті свого чоловіка. Це була маленька, дуже бліда жінка з скромними манерами служниці, хоч її розбещеність була притчею во язицех у Плассані.

— Боже мій,— промовила вона нарешті,— кращого не можна й придумати. Це буде школа добродушності для ро-

робітничої молоді. Спасеться багато заблудлих душ. Я не можу вам відмовити, бо знаю, що буду дуже корисною через свого чоловіка: як мер він постійно має справи з впливовими людьми. Тільки я попрошу вас почекати моєї остаточної відповіді до завтра. Наше становище зобов'язує нас до великої обережності, і я хочу порадитись з паном Делангром.

Пані Растуаль виявилась такою ж безвольною, надмірно добродешною жінкою, що добирала добропристойних слів, говорячи про цих нещасних, які забули свій обов'язок. Ця огрядна дама сиділа між двома своїми дочками і вишивала розкішний стихар. Після перших слів Марти вона звеліла їм вийти.

— Я вдячна вам, що ви згадали мене,— сказала вона,— але, справді, мені важко сказати щось певне. Я беру участь уже в кількох комітетах, не знаю, чи вистачить у мене часу... У мене теж з'являлася така сама думка, тільки мій план був ширший і, можливо, повніший. Вже більше місяця я збираюсь поговорити з цього приводу з нашим єпископом, та ніяк не можу вибрати вільної хвилини. Зрештою, ми можемо поєднати наші зусилля. Я висловлю вам свою точку зору, бо мені здається, що ви багато в чому помиляєтесь. Але коли вже треба, я віддам свої сили і цій справі. Мій чоловік вчора сказав мені: «Ви зовсім не займаєтесь своїми справами, бо весь час віддаєте чужим...»

Марта глянула на неї з цікавістю, згадавши про давній її зв'язок з паном Делангром; з цього роману ще й досі сміялися в усіх кав'ярнях на бульварі Совер. Дружина мера, як і дружина голови суду, почувши ім'я абата Фожа, повелася дуже стримано, особливо друга. Марту навіть трохи образила ця недовіра до людини, яку вона так поважала; вона зробила все, щоб переконати їх у високих душевних якостях абата, і зрештою змусила обох дам визнати достоїнства цього священника, що живе так самотньо і утримує стару матір.

Вийшовши від пані Растуаль, Марта попрямувала до пані Палок, яка мешкала на другому боці вулиці Баланд. Була сьома година, але вона вирішила відбутися вже й цей останній візит, хоча Муре й доведеться її чекати і він гніватиметься на неї.

Подружжя Палок якраз сідало за стіл обідати в холодній їдальні, де в усьому відчувалося убозтво провінціального життя — убозтво добропристойне і старанно прихо-

ване. Пані Палок швиденько накрила суп, який вона збиралася розливати, невдоволена, що до неї прийшли саме тоді, коли вона сідала обідати. Вона прийняла Марту дуже ввічливо, майже підслесливо, хоч у глибині душі була стурбована цим несподіваним візитом. Її чоловік сидів перед порожньою тарілкою, поклавши руки на коліна.

— Негідниці! — вигукнув він, коли Марта заговорила про дівчат із старого кварталу.— Сьогодні в суді я чув цікаві речі про них. Скільки шановних людей вони втягли в розпусту... Даремно, пані, ви цікавитесь цією наволоччю.

— Взагалі,— докинула пані Палок,— я дуже боюсь, що нічим не зможу вам прислужитися. Мій чоловік краще дасть відрубати собі руку, ніж піде чогось просити. Ми тримаємося осторонь, бо нам огидні всі ті несправедливості, свідками яких ми були... Живемо ми скромно, щасливі тим, що про нас забули... Знаєте, якби тепер моему чоловікові запропонували вищу посаду, він відмовився б, правда, мій друже?

Суддя ствердно кивнув головою. Вони обмінялися лукавою усмішкою, і Марта сиділа розгублена перед цими двома бридкими, поораними зморшками, жовчними обличчями, які так спиртно грали комедію вдаваної покірливості. На щастя, вона згадала пораду своєї матері.

— Проте я саме на вас розраховувала,— сказала вона дуже люб'язно.— Наші дами вже погодилися — пані Делангр, пані Растуаль, пані де Кондамен; але, між нами кажучи, вони нічого не дадуть, крім своїх імен. Я хотіла знайти шановну людину, яка б узяла цю справу близько до серця, і я думала, що цією людиною будете ви... Подумайте, який вдячний буде нам Плассан, коли ми доведемо до щасливого кінця цю справу!

— Авжеж, авжеж,— промовила пані Палок, підлещена цими компліментами.

— До того ж ви даремно думаєте, що нічого не зможете зробити. Відомо, що пана Палок дуже цінують у супрефектурі. Між нами кажучи, усі вбачають у ньому наступника пана Растуаля. Не заперечуйте, ваші заслуги добре відомі, хоч би як ви їх приховували. І, знаєте, це чудова нагода для пані Палок вийти трохи з того затінку, в якому вона ховається, і показати, яка вона розумна і сердечна жінка.

Суддя захвилювався; він поглядав на дружину, кліпаючи очима.

— Моя дружина не відмовляється,— сказав він.

— Безперечно, — озвалася пані Палок. — Коли вам справді потрібна моя допомога, цього досить. Можливо, я знову роблю дурницю, беручи на себе нові турботи, за які ніхто ніколи мені не подякує. Спитайте пана Палока, скільки добра ми зробили потай. Ви бачите, до чого це нас призвело... Нічого не вдівш, себе не переробиш, правда? Видно, нам іще не раз судилось пошитися в дурні. Розраховуйте на мене, люба пані.

Подружжя Палок підвелось. Марта попрощалася з ними, дякуючи їм за їхню щирість. Затримавшись на хвилину на площадці, щоб витягти волан сукні, який зачепився між поруччям і східцями, вона почула їхню жваву розмову за дверима.

— Вони кличуть тебе тому, що ти їм потрібна, — казав суддя своїм різким голосом. — На тебе звалють усю роботу.

— Хай їм біс! — відповіла жінка. — Повір мені, вони потім заплатають мені за все!

Коли Марта повернулася додому, було близько восьмої. Муре чекав на неї добрих півгодини, не сідаючи обідати. Вона боялася бурхливої сцени. Але переодягшись і зійшовши вниз, Марта побачила, що її чоловік сидить верхи на стільці і спокійно вистукує пальцями на скатертині «вечірню зорю». Він був нещадний у своєму глузуванні.

— А я вже думав, що сьогодні ти ночуватимеш у сповідальні... Тепер, коли ти йдеш до церкви, попереджай мене, щоб я міг десь повечеряти, поки ти гостюватимеш у кюре.

Протягом усього обіду він допікав їй своїми жартами. Марта страждала більше, ніж коли б він її лаяв. Двічі чи тричі вона поглядом благала його дати їй спокій, але це тільки підбурювало його на нові витівки. Октав і Дезіре сміялися. Серж мовчав — він був на боці матері. За десертом розгублена Роза прийшла сказати, що до них завітав пан Делангр, він хоче поговорити з пані.

— Отакої, то ти вже і з начальством водишся? — глузливо зареготав Муре.

Марта пішла до вітальні прийняти мера. Мер дуже люб'язно, майже галантно сказав їй, що не схотів відкладати на завтра і прийшов поздоровити пані Муре з такою благородною ідеєю.

Пані Делангр надто нерішуча, вона даремно не прийняла запрошення відразу, і він прийшов за її дорученням сказати, що їй дуже приємно стати членом комітету дам-патронес Притулку пречистої діви. І він сам

сприятиме всіма силами успіхові такого корисного, такого морального починання.

Марта провела його до надвірних дверей. Коли Роза підняла вгору лампу, щоб освітити тротуар, мер додав:

— Скажіть панові абату Фожа, що я був би дуже радий поговорити з ним, якби він погодився зайти до мене. Він уже знайомий з такими закладами по Безансону, і я можу дістати від нього дуже цінні відомості. У всякім разі, я хочу, щоб за приміщення платило місто. До побачення, любя пані; передайте моє привітання панові Муре, я не хочу його турбувати.

О восьмій годині, коли абат Фожа з своєю матір'ю зішли вниз, Муре обмежився тим, що, сміючись, сказав йому:

— Ви сьогодні забрали мою дружину. Глядіть тільки не зіпсуйте її, не зробіть з неї святенниці.

Потім він поринув у гру,— йому треба було взяти з пані Фожа величезний реванш за цілих три дні програшу. Марта могла вільно розповісти абатові, яких заходів вона вжила. Вона раділа, як дитина, все ще схвильована переживаннями годин, проведених поза домівкою. Абат попросив її повторити деякі деталі; пообіцяв піти до пана Делангра, хоч вважав за краще лишатися осторонь.

— Ви даремно відразу назвали мене,— суворо сказав він їй, почувавши, як вона хвилюється і зовсім втрачає волю в його присутності.— Але ви така, як і всі жінки: за що б вони не взялися, неодмінно зіпсують найкраще починання.

Вона глянула на нього і, вражена його гострими словами, відкинулася назад, почувавши той страх, який ще й досі іноді охоплював її перед його сутанною. Марті здалося, що залізні руки налягли їй на плечі і пригинають додолу. Для кожного священика жінка — ворог. Побачивши, що вона обурена цим занадто суворим докором, він полагіднішав і тихо промовив:

— Я думаю тільки про успіх вашого благородного починання... Але я боюся зіпсувати всю справу, якщо займусь цим проектом. Ви ж знаєте, що в місті мене не люблять.

Побачивши його упокорення, Марта стала запевняти абата, що він помиляється, що всі дами говорили про нього з великою прихильністю. Адже всім відомо, що він утримує матір, живе відлюдно і добродібно. Потім до одинадцятої години вони розмовляли про велике починання, обмірковуючи найменші його деталі. Це був чудовий вечір.

Муре вловив кілька слів між двома партіями.

— Виходить,— сказав він, коли йшли спати,— ви викорінюєте розпусту вдвох... Це непогано придумано!

За три дні комітет дам-патронес був утворений. Дами обрали головою Марту, а вона, за порадою своєї матері, з якою потай бачилася, поспішила висунути на скарбника пані Палок. Обидві вони мали дуже багато клопоту, складаючи циркуляри, виконуючи тисячі дрібних справ. А в цей час пані де Кондамен ходила від супрефектури до єпископського дому, від єпископського дому до різних впливових осіб, розповідаючи з властивою їй чарівністю «про блискучий проект, який вона придумала», красуючись у розкішних туалетах, збираючи пожертви й заручаючись обіцянками підтримати притулок. З свого боку пані Растуаль з побожним виглядом розповідала священикам, приймаючи їх у себе по вівторках, як їй спало на думку врятувати від розпусти цих бідолашних дітей; насправді ж вона тільки доручила абатові Бурету сходити до сестер громади св. Йосифа, щоб умовити їх обслуговувати майбутній заклад. Тим часом пані Делангр по секрету розповідала у вузькому колі урядовців, що за утворення цього закладу місто має дякувати її чоловікові і що з ласки мера комітет уже дістав у своє розпорядження залу в ратуші, де дами-патронеси можуть збиратися, коли схочуть, і спокійно обговорювати свої справи. Весь Плассан був збурений цією добродійною метушнею. Незабаром тільки й мови було, що про Притулок пречистої діви. З усіх боків сипався потік схвалень; близькі приятельки дам-патронес взялися за діло, кожний гурток працював для успіху справи. Підписні листи, що обійшли всі три квартали, за один тиждень були вкриті підписами. «Плассанський вісник» друкував ці листи, зазначаючи суми пожертв, внаслідок чого прокинулося самолюбство — найвизначніші родини змагалися у щедрості.

Тим часом серед усього цього галасу все частіше згадувалося ім'я абата Фожа. Хоч кожна дама-патронеса запевняла, що ідея належала саме їй, всі знали, що її привіз із Безансона абат. Пан Делангр відкрито заявив про це на засіданні муніципальної ради, де голосувалося питання про купівлю будинку, який, на думку єпархіального архітектора, цілком годився для влаштування в ньому Притулку пречистої діви. Напередодні мер мав із священиком дуже довгу розмову, і вони попрощалися, міцно

потиснувши один одному руки. Секретар мерії навіть чув, що вони називали один одного «любий пане». Після того громадська думка різко змінилася на користь абата. Відтоді в абата з'явилися прихильники, які боронили його від наскоків ворогів.

Родина Муре також сприяла зміцненню авторитету абата Фожа в місті.

Завдяки Мартинії протекції він був визнаний ініціатором благодійної справи, хоч скромно від цього відмовлявся. Але тепер він уже не ходив по вулицях смиренною ходою поїд самими будинками, а йшов посеред вулиці в своїй новій сутані, осяяній сонячним світлом. По дорозі від вулиці Баланд до церкви св. Сатюрнена йому доводилося раз у раз відповідати на привітання. Якось у неділю пані де Кондамен спинила його після вечірньої відправи на Єпархіальній площі і розмовляла з ним добрих півгодини.

— Ну, пане абат,— якось сказав йому сміючись Муре,— тепер ви тут у пошані. І подумати тільки, ще півроку не минуло, як я був єдиним вашим прихильником... Проте на вашому місці я б ще був насторожі. Єпархіальне начальство, як і раніше, настроєне проти вас.

Священик ледь знизав плечима. Він знав, що ворожість, яку він ще відчував, ішла від місцевого духівництва. Під тиском суворої волі абата Феніля тремтів монсеньйор Руссело. Під кінець березня абат Феніль вирушив у недовгу подорож. Абат Фожа скористався його відсутністю і побував кілька разів у єпископа. Абат Сюрен, особистий секретар єпископа, розповідав, що ця «диявольська людина», замкнувшись з монсеньйором, проводила там цілі години, і той бував у дуже поганому настрої після цих довгих розмов. Коли абат Феніль повернувся, абат Фожа припинив свої візити, знову відступаючи перед ним у тінь. Але єпископ не заспокоївся; було очевидно, що якась катастрофа порушила спокійне життя безтурботного прелата. Під час одного обіду, який він влаштував для духівництва, він був особливо люб'язний з абатом Фожа, що лишався й досі скромним вікарієм церкви св. Сатюрнена. Тонкі губи абата Феніля стискалися все міцніше; він ледве стримував свій гнів, коли його парафіянки співчутливо питали про його здоров'я.

Тоді для абата Фожа настали щасливі часи. Він і далі провадив суворе життя, тільки став поводитися невимушено і люб'язно. Справжнім тріумфом для абата став

вечір одного вівторка. Він стояв біля вікна своєї кімнати, вгіпшаючись першими подихами весняного тепла, коли гості пана Пекера де Соле зійшли в сад і здалеку привітали його; там була і пані де Кондамен, яка навіть фамільярно помахала йому хусточкою. В цей час на другім боці гості пана Растуаля сідали на плетених стільцях перед фонтаном. Пан Делангр, спершись на поруччя тераси супрефектури, стежив за тим, що робилось у голови суду, за садком Муре.

— Ось побачите, вони навіть не глянуть у його бік,— промовив він.

Делангр помилився. Абат Феніль, наче випадково повернувши голову, зняв свого капелюха. Тоді всі присутні там священики теж познімали капелюхи, і абат Фожа відповів поклоном на їхні привітання. Потім, глянувши поволі праворуч і ліворуч на обидва товариства, він відійшов од вікна і з якоюсь благочестивою скромністю засунув білі завіски.

ІХ

Квітень видався дуже теплий. Увечері по обіді діти вибігали з їдальні і бавилися в садку. В тісній кімнаті було душно, і Марта з абатом теж почали виходити на терасу. Вони сідали там за кілька кроків од вікна, осторонь від різкого світла, що падало від лампи на великі куці буксу. Тут, у вечірніх сутінках, вони обговорювали безліч дрібних питань, пов'язаних з Притулком пречистої діви. Ці постійні турботи про благодійні справи вносили в їхні розмови ще більше теплоти. Вгорі перед ними поміж величезними грушами пана Растуаля і темними каштанами супрефектури відкривалася широка просторінь неба. Діти гралися в другому кінці садка, а з їдальні іноді долинали роздратовані вигуки Муре і пані Фожа, що, лишившись самі, різалися в пікет.

Марта, розчулена, охоплена якоюсь знемогою, від якої слова завмиralи у неї на устах, спинялась, дивлячись на золотий слід падучої зірки. Трохи відхиливши назад голову, вона дивилась на небо і казала пошепки:

— Ще одна душа входить з чистилища у рай.

Священик мовчав. Тоді вона додавала:

— Які чудесні ці примітивні вірування, вони такі наївні... Добре було б лишитися назавжди маленькою дівчинкою, пане абат.

Тепер вона вже не лагодила вечорами білчзни. Дове-

лося б запалювати лампу на терасі, а вона так добре почувала себе у сутінках теплої ночі. До того ж вона виходила з дому майже щодня, і це її дуже втомлювало. По обіді у неї вже не було сили братися за голку. Довелось Розі взятися за лагодження білизни, бо Муре скаржився, що в нього всі шкарпетки діряві.

І справді, Марта була дуже зайнята. Крім засідань комітету, на чолі якого вона стояла, у неї було багато іншого клопоту — візити, нагляд за ходом робіт. Вона передала всі дрібні справи й писанину пані Палок, але так палко бажала, щоб притулок нарешті відкрився, що ходила тричі на тиждень у передмістя, щоб самій пересвідчитися, чи добре працюють робітники. Їй усе здавалось, що справа посувається надто повільно, і вона бігла до церкви св. Сатюрнена побачитися з архітектором; вона то докоряла йому, то благала його не залишати без нагляду робітників, ревнувала його до робіт, які виконувалися тут, вважаючи, що ремонт притвору посувається значно швидше. Пан Льето всміхався, запевняючи її, що все буде скінчено в призначений час.

Абат Фожа також казав, що справа не посувається. Він спонукав її не давати архітекторові й хвилини перепочинку. Тоді Марта почала ходити до церкви св. Сатюрнена щодня. Вона входила туди вся заглиблена в цифри й думки про те, які стіни треба розвалити і які звести. Прохода церкви її трохи заспокоювала. Вона вмочала пальці в свячену воду, машинально хрестилась, як роблять усі. Тепер церковні сторожі віталися з нею, вона вже знала всі притвори церкви, ризницю, куди вона іноді заходила побачитися з абатом Фожа, коридори й невеликі подвір'я, якими їй доводилося проходити. За місяць не лишилося куточка в церкві св. Сатюрнена, якого б вона не знала. Іноді, коли доводилось чекати архітектора, вона, відпочиваючи від швидкої ходьби, сідала десь у відлюдній каплиці, перебираючи в пам'яті тисячі вказівок, які мала зробити панові Льето. Непорушна тиша, тіні від вітражів огортали її якоюсь невиразною, але приємною мрійністю. Вона полюбила високе склепіння, урочисту наготу стін, вкриті чохлами вітарі, стільці, розставлені рівними рядами. Тільки-но за Мартою тихо зачинялись оббиті повстю двері і вона опинялася в церкві, її охоплювало почуття неземного спокою, вона забувала всі життєві тривоги, і все її єство немовби відпочивало в мирі, що запанував на землі.

— Як гарно в церкві святого Сатюрнена! — вихопилось у неї при чоловікові одного душного грозового дня.

— Може, ти хочеш, щоб ми пішли туди спати? — сказав сміючись Муре.

Марту вразили його слова. Думка, що вона почуває в церкві суто фізичну насолоду, здалася їй непристойною. Вона тепер входила в церкву якась стурбована, намагаючись лишатися байдужою, такою ж спокійною, як тоді, коли входила у великі зали ратуші; але мимоволі Марта здригалася, схвильована до самої глибини свого ества. Вона страждала від цього, але охоче знову йшла на цю муку.

Абат Фожа, здавалось, не помічав її повільного пробудження, яке виявлялося що день, то все більше. Він лишався для неї діловою людиною, ввічливою і цілком земною. Ніколи і ні в чому не виявлявся в ньому священник. Проте бувало, що вона відривала його від похоронної відправи; він виходив у стихарі і розмовляв з нею між двома колонами, приносячи з собою запах ладану й воску. Часто йшлося про якийсь рахунок муляра або вимогу столяра. Він називав точні цифри і знову йшов до покійника, над яким відправляв похорон, а вона залишалась у порожній церкві, поки сторож гасив свічки. Коли абат Фожа, проходячи з нею повз головний вівтар, схилився перед ним, вона також схилилася спочатку для годиться, потім це стало звичкою, і вона робила машинально уклін, навіть коли була сама. Досі цей уклін був єдиним проявом її побожності. Двічі чи тричі вона випадково приходила до церкви в дні урочистих відправ, але голосні звуки органа, повна церква людей лякали її, і вона тікала, не переступивши порога.

— Ну що ж, — часто питав її, як звичайно глузливо, Муре, — коли ж твоє перше причастя?

Він не переставав мучити її своїми жартами. Вона ніколи не відповідала, тільки коли він заходив уже надто далеко, втуплювала в нього очі, в яких займався недобрый вогник. Помалу-малу він озлобився і вже не мав охоти до жартів. Потім, через місяць, він розгнівався остаточно.

— Чи є якийсь глузд у тому, щоб морочитися з отими попами! На який біс тобі здалися ці попи? — кричав він у ті дні, коли обід не був готовий вчасно. — Тебе ніколи немає, на одну годину не можна тебе вдержати вдома... Мені було б байдуже, якби це не окошилося тут на всьому. У мене вже немає цілої білизни, стіл до обіду о сьомій

годині ще не накритий. Роза зовсім відбилася від рук, все летить шкереберть...

І він піднімав з підлоги ганчірку, показував забуту пляшку від вина, витирав пальцями порошок з меблів; лютуючи дедалі більше, кричав:

— Мені лишається тільки взяти щітку в руки і надіти кухонний фартух! Правда? Ти б не заперечувала, слово честі! Ти б скинула на мене все господарство і навіть не помітила б цього. Чи ти знаєш, що я сьогодні цілих дві години витратив на те, щоб навести лад у цій шафі? Ні, люба моя, далі так бути не може.

Іншим разом сварка вибухала через дітей. Якось, повернувшись додому, Муре знайшов Дезіре замурзану, як поросю, саму в садку; вона лягла на живіт перед мурашником, щоб побачити, що мурашки роблять у землі.

— Хвалити бога, ти хоч почувеш дома! — закричав він дружині, тільки-но побачив її.— Іди поглянь на свою дочку! Я навмисне не перемінив їй сукні, щоб ти помилювалася цим чудовим видовищем.

Дівчинка гірко плакала, а батько повертав її на всі боки.

— Дуже гарна, га? Ось який вигляд мають діти, коли їх залишають самих. Вона не винна, ця бідолаха. Раніш ти не хотіла залишати її і на п'ять хвилин, боялась, щоб вона не наробила пожежі... Так, так, вона ще зробить пожежу, усе згорить, і це буде добре.

Коли Роза забрала Дезіре, він вичитував Марті ще цілу годину:

— Ти живеш тепер для чужих дітей. До своїх тобі байдуже. Це зрозуміло... Ах, яка ти дурна! Ти виснажуєшся заради цих негідниць, які сміються з тебе і тягаються з хлопцями по всіх закутках. Піди лишень прогуляйся увечері в бік Майля. Ти побачиш цих паскудниць із задраними спідницями, а ти їх хочеш віддати під опіку пречистої діви.

Передихнувши, він провадив далі:

— Подбай принаймні про Дезіре, перш ніж витягати з грязі повій. У неї дірки на сукні з кулак завбільшки. Незабаром знайдемо її в садку із зламаною рукою або ногою... Я не кажу тобі нічого ні про Октава, ні про Сержа, хоч мені б дуже хотілось, щоб ти була дома, коли вони приходять з колежу... Вони тут казна-що виробляють... Вчора вони розкололи дві плитки на терасі, пускаючи ракети... Я тобі кажу, якщо ти не сидітимеш удома, незабаром розвалиться весь будинок.

Марта несміливо виправдувалась. Їй конче треба було вийти з дому. В глузливих словах Муре було багато правди: домівка явно занепадала. Цей спокійний куточок, над яким колись так мирно заходило сонце, робили гамірним і незатишним пустощі дітей, поганий настрій батька і байдужість стомленої матері. Ввечері за обідом всі їли без апетиту й сварилися. Роза робила, що хотіла. А втім, куховарка була на боці пані.

Дійшло до того, що Муре, зустрівши тещу, гірко поскаржився на Марту, хоч і почував, що робить старій велику приємність, розповідаючи про нелад у своїй родині.

— Ви мене дуже дивуєте, — всміхаючись, сказала Фелісіте. — Мені здавалось, що Марта боїться вас, я навіть вважала її надто безвольною і покірною. Жінка не повинна тремтіти перед своїм чоловіком.

— Отож-то й воно! — вигукнув у розпачі Муре. — Вона ладна була крізь землю провалитися, тільки б уникнути сварки. Досить було одного погляду, і вона робила все, що я хотів. Тепер зовсім не те: скільки б я не кричав, вона однаково робить по-своєму. Вона, правда, нічого не каже, вона не суперечить мені, але цього вже недовго чекати..

Фелісіте лицемірно відповіла:

— Якщо ви хочете, я поговорю з Мартою. Але це може її образити. Такі речі повинні лишатися між подружжям. Та я не тривожусь, бо знаю, що ви зумієте відновити в домі спокій, яким ви так пишалися.

Муре похитав головою, опустивши очі, і почав знову:

— Ні, я себе знаю, я кричу, але з цього нічого не виходить. По суті, я слабкий як дитина... Даремно думають, що жінка корилася мені в усьому. Якщо вона часто робила так, як я хотів, то це тому, що їй було байдуже — зробити так чи інакше. Незважаючи на всю свою лагідність, вона дуже вперта... Ну що ж, я постараюся вплинути на неї.

Потім, підвівши голову, він додав:

— Краще б я нічого вам не розповідав; ви нікому про це не скажете, правда?

На другий день Марта зайшла до матері. Набравши суворого вигляду, Фелісіте сказала:

— Ти даремно, доню, так погано поводишся з чоловіком... Я бачила його вчора, він дуже роздратований. Я добре знаю, що в нього багато смішних рис, але це не привід для того, щоб занедбати домівку.

Марта цільно подивилася на матір.

— Ах, він скаржився на мене! — різко сказала вона. — Краще б він мовчав, я ж не скаржусь на нього.

І вона заговорила про інше. Але пані Ругон звернула розмову знову на її чоловіка, розпитуючи про абата Фожа.

— Скажи мені, може, Муре не любить абата і сердиться на тебе через нього?

Марта дуже здивувалася.

— Навіщо вигадувати таке! — промовила вона. — Чого б це моєму чоловікові не любити абата Фожа? Принаймні мені він ніколи нічого не сказав такого, щоб я могла це запідозрити. Він і вам нічого такого не казав, правда?.. Ні, ви помиляєтесь. Він сам пішов би по них нагору, якби абатова мати не прийшла зіграти з ним партію в пікет.

І справді, Муре жодним словом ні разу не натякнув на абата Фожа. Часом він трохи різко жартував з нього, приплутуючи його ім'я до глузування з побожності, яким він мучив дружину. Оце й усе.

Якось уранці він голився і крикнув Марті:

— Якщо підеш сповідатися, люба моя, то візьми собі за духівника абата. Принаймні тоді твої гріхи не вийдуть за межі дому.

Абат Фожа сповідав по вівторках і п'ятницях. В ці дні Марта не ходила до церкви св. Сатюрнена, вона казала, що не хоче його турбувати, але ще більше стримувала її якась боязка соромливість, що охоплювала її, коли вона бачила його у стихарі, від якого йшов ледве відчутний запах ризниці. Якось у п'ятницю вона пішла разом з пані де Кондамен подивитись, як посувається робота в майбутньому Притулку пречистої діви. Робітники закінчували фасад. Пані де Кондамен голосно висловила своє невдоволення, заявивши, що прикраси жалюгідні, позбавлені смаку; на її думку, треба було б поставити дві легкі колони із стрілчастою аркою, щось оригінальне й побожне водночас, якийсь архітектурний утвір, що зробив би честь комітетові дам-патронес. Марта спочатку не погоджувалася з нею, але все-таки нарешті визнала, що фасад справді дуже непоказний. А оскільки пані де Кондамен дуже на цьому наполягала, вона пообіцяла того ж таки дня поговорити з паном Л'єто. Щоб додержати слова, вона по дорозі додому зайшла в собор. Була четверта година, і архітектор щойно пішов. Коли вона спитала абата Фожа, ключар сказав їй, що він сповідає в каплиці св. Аврелії. Тільки тоді вона згадала, який сьогодні день, і сказала, що не може чекати. Проте, минаючи каплицю св. Аврелії,

вона подумала, що абат міг її побачити. Насправді ж її охопила якась дивна кволість. Вона сіла біля кашлиці, спершися на ґрати. І залишилась там.

Небо було сіре, церкву поволі огортав присмерк. У бокових притворах, уже зовсім темних, поблискував то вогник лампадки, то позолочена ніжка свічника, то срібна риза на статуї мадонни; пронизуючи головний неф, блідий промінь поволі згасав на полірованих дубових лавах і кріслах. Марта ще ніколи не почувала такого знесилля; ноги її підламувались, руки так обважніли, що вона не могла їх тримати опущеними і склала на колінах. Вона поринула в якусь дуже приємну дрімоту, крізь яку все бачила й чула. Деся під склепінням пролунали легкі звуки, упав стілець, почувлися кроки запізнилої молільниці; все це розчулювало Марту, набирало якогось мелодійного звучання, що зворушувало її до глибини серця. Останні відблиски дня і тіні, що перебігали по колонах, ніби огортаючи їх темними чохлами, здавалися їй ніжними переливами мінливого шовку; вона поринала в якусь чарівну знемогу, в якій все її єство неначе тануло і вмирало. Потім усе навколо неї раптом згасло. Вона зазнала мить якогось невимовного блаженства.

З цього екстазу її вивів звук голосу.

— Мені дуже прикро,— казав абат Фожа.— Я помітив вас, але не міг вийти...

Вона наче прокинулась і, аж підскачовиши з несподіванки, глянула на нього. Він стояв перед нею у стихарі, сутінки згасаючого дня огортали його. Остання сповідниця щойно пішла, і порожня церква здавалася ще урочистішою.

— Ви хотіли мені щось сказати? — спитав він.

Вона зробила зусилля над собою, намагаючись пригадати.

— Так,— прошепотіла вона,— я вже не знаю... А! Це про фасад, пані де Кондамен вважає його надто убогим. Замість цих простих дверей треба було б поставити дві колони із стрілчастою аркою і вітражем. Це буде дуже гарно... Ви розумієте?..

Склавши руки на стихарі, він владно дивився їй в очі, нахиливши до неї своє суворе обличчя; а вона все ще сиділа, не маючи сили підвестися, і белькотіла якісь слова, ніби хтось приспав їй волю і вона не могла струснути з себе цей дивний сон.

— Правда, це ще нові витрати... Можна було б задовольнитися колонами з м'якого каменю з простим барельєфом... Ми поговоримо про це з підрядчиком, якщо ви хочете; він скаже, скільки це коштуватиме. Тільки краще було б спершу сплатити його останній рахунок. Там, здається, щось із дві тисячі сто франків... Пані Палок сьогодні вранці казала, що у нас є гроші... Все це можна влаштувати, пане абат.

Вона опустила голову, наче пригнічена його поглядом, який відчувала на собі. Коли вона знову підвела голову і зустрілася з очима абата, то склала руки рухом дитини, що благає зглянутися на неї, і заридала. Священик дав їй виплакаться, все ще мовчки стоячи коло неї. Тоді вона, вся в сльозах, упала перед ним навколішки, затуливши обличчя руками.

— Прошу вас, встаньте,— стиха промовив абат,— ставати на коліна треба лише перед богом.

Він допоміг їй підвестися і сів поруч неї. Потім вони довго розмовляли пошепки. Настала ніч, у темній церкві мигтіли золотаві вогники лампадок. І тільки тихий шепіт чути було біля капиці св. Аврелії. Після кожної сумної, ледве чутної відповіді Марти довго лилася плавна мова абата. Коли вони обоє нарешті підвелися, здавалось, він відмовляв їй в якійсь ласці, що її вона палко просила у нього. Він підвів її до дверей і, підвищивши голос, сказав:

— Ні, запевняю вас, я не можу, краще буде, коли ви звернетесь до абата Бурета.

— Але мені такі потрібні ваші поради,— благально промовила Марта.— Мені здається, що з вами все мені буде легко!

— Ви помиляєтесь,— сказав він суворішим тоном.— Я боюся, навпаки, щоб напочатку моє керівництво не було вам на шкоду. Вірте мені, абат Бурет — це саме такий духівник, якого вам треба... Згодом, можливо, я дам вам іншу відповідь.

Марта скорилася. На другий день усі жінки, що ходили до церкви св. Сатюрнена, були дуже здивовані, побачивши Марту навколішках перед сповідальнею абата Бурета. Через два дні по тому весь Плассан говорив про це навернення. Дехто з лукавою усмішкою називав ім'я абата Фожа; загалом враження було чудове і, безумовно, на користь абата. Пані Растуаль в присутності всього комітету привітала пані Муре; пані Делангр вбачала в цьому

нагороду дамам-патронесам за їхнє добре діло, перше благословення бога, що торкнувся серця єдиної з них, яка досі не виконувала релігійних обрядів; а пані де Кондамен відвела Марту вбік і сказала їй:

— Знаєте, дорога моя, ви зробили правильно, це необхідно для жінки. Справді, коли буваєш на людях, треба, безперечно, ходити й до церкви.

Дивувалися тільки, що вона вибрала абата Бурета. Поважний священник сповідав тільки молодих дівчат. Дамн вважали його «зовсім не цікавим». У четвер, в одному з кутків зеленої вітальні Ругонів, поки ще не прийшла Марта, говорили про це, і пані Палок своїм гадючим язиком підсумувала ці плітки.

— Абат Фожа добре зробив, передавши її іншому,— сказала вона з гримасою, що робила її ще бридкішою,— за спиною абата Бурета можна легко сховатися, не викликаючи підозри.

Коли Марта прийшла, Фелісіте поспішила їй назустріч, навмисне ніжно цілуючи її перед усіма присутніми. Сама вона примирилася з богом на другий день після державного перевороту. Вона вважала, що тепер абат Фожа міг би сміливо прийти в її зелену вітальню. Але він чемно відмовлявся, посилаючись на свою зайнятість і любов до самотності. Вона зрозуміла, що він готує собі триумфальний вхід сюди на майбутню зиму. Тим часом успіх абата все зростає. В перші місяці у нього сповідалися тільки парафіянки з сусіднього овочевого ринку, усякі там продавщиці салату, і він спокійно слухав їхню говірку, хоч і не завжди все розумів; тепер же по вівторках і п'ятницях, особливо після галасу, що зчинився навколо Притулку пречистої діви, він бачив навколішках перед своєю сповідальнею цілу юрбу багатих дам у пишних шовкових сукнях.

Коли Марта простодушно розповіла, що він не погодився її сповідати, пані де Кондамен утнула таку штуку: покинула свого духівника, головного вікарія церкви св. Сатюрнена, до краю його цим засмутивши, і демонстративно перейшла до абата Фожа. Такий блискучий успіх остаточно ввів абата у високі кола плассанського товариства.

Коли Муре довідався, що його дружина сповідалася, він сказав їй тільки:

— Певно, ти робиш щось лихе, коли маєш потребу розповідати про свої справи попам.

Під час цієї побожної метушні він якось відокремився від усіх, замкнувся у своїх звичках, у вузькому колі своїх

інтересів. Коли дружина дорікнула йому за те, що він на неї скаржився, Муре відповів:

— Ти маєш рацію, я зробив дурницю. Не треба робити приємність людям, розповідаючи про свої прикраси. Я обіцяю тобі, що не потішу вдруге твоєї матері. Я думав над цим. Тепер хай на мене хоч стеля завалиться, дідька лилого, щоб я перед кимсь хникав.

І справді, відтоді він почав оберігати своє родинне життя, не лаяв ніколи ні перед ким своєї дружини, називав себе, як і колись, найщасливішою людиною. Така розсудливість не коштувала йому великих зусиль, бо цілком відповідала його постійному прагненню до спокійного життя. Він навіть перегравав, удаючи з себе педантичного буржуа, цілком задоволеного своїм життям. Марта відчувала роздратування чоловіка лише по його нервовій ході. Цілими тижнями він не чіпав її, засипаючи своїми насмішками дітей і Розу, кричав на них з ранку до вечора за найменші провини. Її ж він ображав тільки такими злісними натяками, що їх могла зрозуміти лише вона.

Досі Муре був тільки ощадливим, тепер він став скупим.

— Безглуздо, — бурмотів він, — отак витрачати гроші, як ми це робимо. Б'юсь об заклад, що ти все віддаєш своїм негідникам. Досить того, що ти витрачаєш на них свій час. Слухай, люба моя, я дам тобі на господарські витрати сто франків на місяць. А якщо ти хочеш подавати милостиню дівкам, які того не варті, бери з тих грошей, що я даю тобі на одержу.

Він додержав слова: наступного місяця він відмовив їй у парі черевиків під тим приводом, що це порушує його бюджет і що він її попереджав. Але якось увечері, прийшовши в спальню, Марта побачила, що він гірко плаче. Вся властива їй добрість прокинулася в ній; вона обняла його, благаючи поділитися з нею своїм горем. Але він вирвався з її рук, сказав, що він зовсім не плакав, що у нього мігрень і від цього червоні очі.

— Чи не думаєш ти, — закричав він, — що я такий дурний, як ти, щоб розпускати нюні!

Вона була ображена. На другий день він удав з себе дуже веселого. За кілька днів по тому, коли після обіду ввечері абат Фожа і його мати зійшли вниз, Муре відмовився грати в пікет; у нього нема настрою, заявив він.

В наступні дні він знаходив інші відмовки, отже, партії в пікет припинились. Всі виходили на терасу, Муре сідав

навпроти дружини та абата і брав участь у розмові; він вставляв слово при кожній нагоді і намагався говорити якомога довше. Пані Фожа за кілька кроків від нього мовчки сиділа в затінку, як ті міфічні істоти, що стережуть скарб з відданістю собаки.

— Який чудовий вечір!— щодня казав Муре.— Тут значно приємніше, ніж у їдальні. Ви дуже добре робите, що виходите подихати свіжим повітрям... Гляньте,— зірочка покотилась! Ви бачили, пане абат? Десь я чув, що це святий Петро запалює там, нагорі, свою люльку.

Він сміявся. Марта сиділа серйозна, збентежена цими жартами, якими він псував враження в'д широкого неба, що розстелялося перед нею між групами пана Растуаля і каштанами супрефектури. Іноді він удавав, ніби не знає, що Марта ходить до церкви, і казав абатові, що спасіння всіх членів сім'ї він покладає на нього. Бувало, він не починав жодної фрази інакше, як удавано добродушними словами: «Тепер, коли моя дружина ходить на сповідь...» Коли, нарешті, йому набридала ця тема, він починав прислухатися до того, що говориться в садах у сусідів. Він розрізняв голоси, які приносив легкий нічний вітерець, тим часом як останній відгомін з Плассана завмирав десь у далині.

— Оце,— казав він, наставивши вуха в бік супрефектури,— голоси пана де Кондамена і лікаря Порк'є. Мабуть, вони глузують з подружжя Палок... А чули ви фальцет пана Делангра, він сказав: «Пані, час іти додому, повітря свіжішає». Чи не здається вам, що в цього кучого Делангра завжди такий вигляд, ніби він проковтнув галушку?

І він повертався в бік саду Растуалів.

— У них, здається, нікого немає,— казав він далі,— я нічого не чую. Ах, ні, обидві дуринди сидять біля фонтана. Коли старша говорить, можна подумати, що у неї в роті повно камінців. Щовечора вони добру годину базикають тут. Якби вони розповідали одна одній про освідчення, які їм зроблено, то на це багато часу не треба було б... А, всі вони тут! Он абат Сюрен, у нього голос, як флейта, а абата Феніля можна було б використати в страсну п'ятницю замість тріскачки. В садок Растуалів їх набирається до двадцяти чоловік, усі мовчать, і ніхто нічого не робить. Я думаю, що вони сідають тут, щоб підслухувати, про що ми говоримо.

На всю цю балаканину абат Фожа і Марта відповідали короткими фразами, коли він звертався безпосередньо до них. Звичайно ж вони, підвівши голови, витали десь далеко, у височині. Якось увечері Муре задрімав. Тоді вони почали розмовляти пошепки, схилившись головами одне до одного. А за кілька кроків від них пані Фожа, склавши руки на колінах, уся насторожившись і широко розплющивши очі, але нічого не чуючи і не бачачи, неначе охорняла їх.

Х

Минуло літо. Абат Фожа, здавалось, нітрохи не поспішав використати свою чимдалі більшу популярність. Як і раніше, він замикався в будинку Муре, втішаючись відлюдністю садка, куди нарешті почав виходити і вдень. Повільно, опутивши голову, він походжав по алеї вздовж огорожі, читаючи свій требник. Іноді він згортав книжку і ще більше уповільнював ходу, ніби поринувши в якісь глибокі роздуми. Муре стежив за ним; врешті його охопило глухе роздратування: цілими годинами ця чорна постать стовбичить перед очима, ходячи сюди й туди за його фруктовими деревами.

— Наче ти не у себе вдома,— бурчав він.— Не можу тепер підвести очей, щоб не побачити цієї сутани... Він скидається на ворона, цей молодець, і очі у нього круглі, наче когось підстерігають або щось підглядають. Не дуже я вірю в його безкорисливість.

Тільки на початку вересня приміщення для Притулку пречистої діви було готове. Роботи в провінції тягнуться без кінця. Треба сказати, що дами-патронеси двічі примушували пана Льєто переробляти плани по-їхньому. Коли будинок був переданий комітетові, дами-патронеси нагородили архітектора за його старання найлюб'язнішими похвалами. Все їм було до вподоби: просторі зали, широкі коридори, двір, обсаджений деревами і прикрашений двома невеличкими фонтанами. Пані де Кондамен була в захваті від фасаду, оздобленого за її планом. Над дверима на чорній мармуровій табличці золотими літерами були написані слова: «Притулок пречистої діви».

З нагоди відкриття притулку було влаштоване дуже зворушливе свято. Прибув сам єпископ зі своїм причетом, щоб особисто ввести в заклад сестер громади св. Йосифа, які мали обслуговувати притулок. Зібрано було на вулицях

старого кварталу до п'ятдесяти дівчат віком від восьми до п'ятнадцяти років. Щоб їх прийняли до притулку, батькам досить було заявити, що робота змушує їх на цілі дні відлучатися з дому. Пан Делангр виголосив промову, яка викликала гучні оплески; він довго і пишномовно пояснював, що це буде притулок зовсім нового типу. Він назвав його школою високої моральності і праці, «де молоді створіння уникнуть гріховної спокуси». Всі помітили в кінці промови тонкий натяк на те, що справжнім творцем цієї ідеї був абат Фожа. Він був там серед інших священників. Його поважне обличчя лишилося, як завжди, спокійне, коли всі очі звернулися до нього. Марта, яка сиділа на естраді серед дам-патронес, почервоніла.

Коли церемонія закінчилася, єпископ побажав оглянути весь будинок. Незважаючи на явне незадоволення абата Феніля, єпископ звелів покликати абата Фожа, який ні на мить не зводив з нього своїх чорних очей, і попросив супроводити його, додавши голосно і з усмішкою, що кращого, більш обізнаного із справою провідника він не міг би знайти. Ці слова облетіли всіх присутніх, які вже розходились, а ввечері весь Плассан обговорював вчинок єпископа.

Комітет дам-патронес залишив одну кімнату для себе. Вони запропонували єпископові закутити, він з'їв шматочок бісквіта і випив чарочку малаги; для кожної дами у нього знайшлося ласкаве слово. Це сприяло щасливому завершенню побожного свята, бо і перед церемонією, і під час її між дамами, самолюбство яких було уражене, виникли якісь непорозуміння. Тонкі компліменти монсеньйора Руссело відновили їхній добрий настрій. Коли вони залишились самі, всі погодились на тому, що все обійшлося дуже добре, вони не переставали вихваляти добрість і люб'язність прелата. Одна тільки пані Палок сиділа бліда від злості: розсипаючи свої компліменти, єпископ зовсім забув про неї.

— Ти мав рацію,— розлючено сказала вона чоловікові, коли вони повернулися додому,— в їхніх безглузких витівках я була жалюгідним цуциком. Чудова думка зібрати до купи цих зіпсутих дівчат! Я віддавала їм весь свій час, а цей бовдур єпископ, який тремтить перед кожним священником, не знайшов для мене жодного слова подяки!.. Хіба пані де Кондамен зробила хоч що-небудь! Вона тільки хотіла показати свої туалети, ця колишня!.. Ми ж добре знаємо, хто вона така, правда? Скінчиться тим, що нам

доведеться розказати такі історії, від яких нікому не буде весело. Але нам самим нічого ховати... А пані Делангр і пані Растуаль! Дуже легко можна примусити їх почервоніти від сорому. Чи вони хоч крок ступили із своїх салонів? Чи взяли на себе хоч половину роботи, яку навалили на мене? А ця пані Муре, що начебто всім керувала, а насправді весь час чіплялася за сутану свого абата Фожа! Ще одна лицемірка, вона себе ще покаже... І що ж! Для кожної з них знайшлося ласкаве слово, тільки для мене нічого. Я для них якийсь нікчемний цуцик! Досить з мене! Чуєш, Палоку! Цуцик почне кусатись.

З цього дня пані Палок стала значно менш ретельною. Вона бралася за писання паперів абияк, відмовлялася від доручень, які їй не подобались, отож дами-патронеси зрештою вирішили найняти когось для ведення цих справ. Марта розповіла про це абатові Фожа і спитала його, чи не може він порекомендувати якусь підходящу людину.

— Не шукайте нікого,— відповів він їй,— можливо, я знайду таку людину. Почекайте два-три дні.

З якогось часу він почав одержувати листи з безансонським штемпелем. Всі вони були написані тим самим, негарним і розгонистим почерком. Роза носила їх нагору і казала, що він дуже гнівався, побачивши такий конверт.

— Абат аж міниться на обличчі. Безперечно, він дуже не любить людину, яка йому так часто пише.

Це листування викликало на якийсь час колишню цікавість у Муре. Одного разу він сам поніс такого листа нагору, пояснивши з люб'язною усмішкою, що Рози немає вдома. Абат, очевидно, був до цього готовий: він прикинувся дуже задоволеним, так ніби нетерпляче чекав цього листа. Але Муре не дав себе обдурити цією комедією, він залишився на площадці і приклав вухо до замкової щілини.

— Знову від твоєї сестри?— почувся грубий голос пані Фожа.— Чого вона прив'язла до тебе?

Запала мовчанка. Потім зашелестів рвучко зібганий папір, і сердитий голос абата загурчав:

— Хай їй біс! Та сама пісня. Вона хоче приїхати до нас і привезти свого чоловіка, щоб ми йому знайшли роботу. Вона думає, що ми тут купаємося в золоті... Я боюсь, щоб вони не зробили дурниці і одного чудового ранку не наскочили сюди.

— Ні, ні, вони нам не потрібні, чуєш, Овідію!— знову заговорила мати.— Вони ніколи тебе не любили, завжди заздрили тобі... Труш — негідник, а Олімпія — бездушна

тварюка. От побачиш, що вони намагатимуться все загарбати собі. Вони тебе осоромлять і заважатимуть тобі в усіх твоїх справах.

Муре, дуже схвилюваний тим, що чинить не гаразд, чув погано. Йому здалося, що хтось торкнувся дверей, і він утік. Певна річ, він не хотів хвалитися своїми успіхами. За кілька днів по тому на терасі в його присутності абат Фожа дав Марті остаточну відповідь.

— Я можу запропонувати вам рахівника,— сказав він своїм спокійним тоном,— це мій родич, сестрин чоловік, який цими днями приїде з Безансона.

Муре насторожився. Марта дуже зраділа.

— Ах, тим краще!— вигукнула вона.— Мені так важко було когось знайти... Ви розумієте, до тих дівчаток можна взяти тільки людину високоморальну... Але коли йдеться про вашого родича...

— Так,— сказав священник.— У сестри був невеликий білизняний магазин у Безансоні, вона мусила ліквідувати його через стан свого здоров'я; тепер вона хоче знову жити з нами, тим більше, що лікарі рекомендують їй оселитися на півдні... Мати моя дуже радіє з цього.

— Безперечно!— підхопила Марта.— Ви, мабуть, ніколи не розлучалися, і вам буде приємно знову опинитися в колі своєї родини... І знаєте, що треба зробити? Нагорі є дві кімнати, якими ви не користуєтесь. Чому б вашій сестрі з чоловіком не оселитися там?.. У них немає дітей?

— Ні, їх тільки двоє... Я справді сам був подумав віддати їм ці дві кімнати і тільки боявся, що так багато по-жилеців будуть вам заважати.

— Анітрохи, запевняю вас, ви такі спокійні люди...

Вона спинилась. Муре щосили смикав її за сукню. Він не хотів пускати абатових родичів у свій будинок. Він пам'ятав, що говорила пані Фожа про свою дочку і зятя.

— Кімнати дуже маленькі,— втрутився він у розмову,— і це буде дуже незручно для пана абата... Краще було б для всіх, якби сестра пана абата найняла помешкання десь поблизу; навпроти нас, у будинку, де живе подружжя Палок, якраз є вільна квартира.

Розмова урвалася. Абат не відповів нічого і вступив свій погляд кудись у далечінь. Марта подумала, що він образився, і сама була дуже засмучена брутальністю свого чоловіка. Через хвилину, неспроможна терпіти цю важку мовчанку, вона, не знаючи, як краще знову почати розмову, сказала просто:

— Отже, вирішено. Роза допоможе вашій матері прибрати в тих двох кімнатах... Мій чоловік думав тільки про те, щоб вам було зручно; та коли ви цього самі бажаєте, не будемо ж ми перешкоджати вам розпоряджатися вашим помешканням, як ви самі схочете.

Коли Муре залишився на самоті з дружиною, він вибухнув гнівом:

— Далєбі, я не розумію тебе. Коли я здав абатові кімнати, ти сердилась, не хотіла нікого пускати до нас, а тепер, якщо абат поселить тут всю свою рідню, всю цю шушваль, аж до троюрідних братів, ти йому тільки спасибі скажеш. Я ж тебе, здається, смикав за сукню. Хіба ти цього не відчула? Це ж було ясно, я не хотів пускати цих людей... Вони печесні люди.

— Звідки ти можеш це знати? — вигукнула Марта, обурена його несправедливістю. — Хто тобі це сказав?

— Ет! Сам абат Фожа... Так, так, я чув одного разу, як він розмовляв з своєю матір'ю.

Марта пильно подивилася на нього.

Почервонівши трохи, він пробурмотів:

— Зрештою, я знаю, цього досить... Сестра — бездушна тварюка, а її чоловік — негідник. Не вдавай з себе ображеної королеви: це їхні власні слова. Зрозумій, що я не хочу, щоб ця зграя жила в моєму домі. Стара спершу не хотіла й чути про свою дочку. Тепер абат говорить інше. Не знаю, що могло змінити його думку. Мабуть, знов якісь хитрощі. Вони йому на щось потрібні.

Марта знизала плечима і дала йому волю кричати. Він наказав Розі, щоб вона не прибирала кімнат; але Роза корилася тепер тільки господині. Протягом п'яти днів гнів його виливався в гірких словах, в гнівних докорах. При абаті він тільки дувся, не наважуючись відкрито нападати на нього. Кінець кінцем, як завжди, він знайшов, чим себе заспокоїти. Його глузування тепер було спрямоване на майбутніх пожилців. Він зотяг ще тугіше свій гаманець, став іще відлюдкуватіший і цілком поринув у свої егоїстичні інтереси. Коли одного жовтневого вечора з'явилося подружжя Труш, він тільки сказав:

— Чортзна-що! Які паскудні пики! У них підозрілий вигляд.

Видно було, що абат Фожа не дуже хотів, щоб його сестру і зятя побачили в день їхнього приїзду. Мати очікувала на них на порозі вхідних дверей. Побачивши, що вони проминули площу Супрефектури, вона одразу насто-

рожилася, кидаючи неспокійні погляди позад себе у передпокій і в кухню. Але їй не пощастило. Тільки-но Труші ввійшли, як Марта, що збиралася йти з дому, разом з дітьми прийшла з саду.

— Ах! От і вся родина зібралася,— сказала вона з ласкавою усмішкою.

Пані Фожа, яка завжди так добре володіла собою, трохи збентежилася і пробелькотіла щось невиразне у відповідь. Кілька хвилин усі мовчки стояли в передпокої, оглядаючи одне одного. Муре швидко збіг на ганок. Роза стояла як укопана на порозі кухні.

— Ви тепер, мабуть, дуже щасливі?— знову почала Марта, звертаючись до пані Фожа.

Потім, відчувши замішання, від якого всі ніби заніміли, і бажаючи показати себе люб'язною до новопрйбулих, вона звернулася до Труша:

— Ви, певно, приїхали поїздом, що прибуває о п'ятій годині, правда? А скільки ж їхати від Безансона?

— Сімнадцять годин залізницею,— відповів Труш, відкриваючи беззубий рот.— У третьому класі, скажу вам, важкувато. Всі кишки розтрясло.

Він зареготав, якимось дивно заскреготавши щелепами. Пані Фожа кинула на нього лютий погляд. Тоді він почав машинально підкручувати гудзика, що ледве тримався на його засмальцьованому сюртуку, виставляючи наперед дві коробки від капелюхів,— одну зелену, другу жовту,— які він тримав у руках, мабуть, щоб приховати плями на штанях. У горлі в нього весь час клекотіло, червона шия була пов'язана зім'ятою, як ганчірка, чорною краваткою, з-під якої виглядав край брудної сорочки. На зморщеному обличчі, від якого ніби тхнуло розпустою, поблискували маленькі чорні очі, які з виразом жадоби й переляку безперестану перебігали з людей на речі; це були очі злодія, який вивчає будинок, куди повернеться вночі, щоб його обікрасти.

Муре здалося, що Труш дивиться на замки.

«У цього молодця такі очі, наче він знімає відбитки з замків»,— подумав Муре.

Олімпія зрозуміла, що її чоловік сказав дурницю. Це була висока, худа блондинка, змарніла, з плоским негарним обличчям. В руках вона тримала невеличку скриньку з нефарбованого дерева і великий клунок, зав'язаний у ска-тертину.

— Ми взяли з собою подушки,— сказала вона, пока-

зуючи очима на клунок.— З подушками непогано і в третьому класі. Не гірше, як у першому. Це дуже велика економія. Навіть коли маєш зайві гроші, нащо кидати їх на вітер? Правда, пані?

— Безперечно,— відповіла Марта, трохи здивована манерами цих людей.

Олімпія підійшла ближче і дуже охоче зайшла в розмову:

— Те саме і з одежею; коли я їду кудись, я одягаю найгірше з того, що маю. Я сказала Оноре: «Твій старий сюртук ще цілком годиться для поїздки». Він також надів свої робочі штани, які вже давно не носить. Ви бачите, й сукню я вибрала найгіршу, на ній, здається, вже й дірки є. Оця шаль іще материна, вдома я на ній прасувала білизну. А який на мені чепчик! Це старий чепчик, я надівала його тільки тоді, коли йшла до пральні... І все це ще цілком годиться для подорожі, правда, пані?

— Безперечно, безперечно,— повторювала Марта, силкуючись усміхнутись.

В цю мить згори почувся роздратований голос, який крикнув уривчасто:

— Ну що там, мамо?

Муре підвів голову і побачив абата Фожа; спершись на поруччя сходів на третьому поверсі, з перекошеним від люті обличчям, він нахилився вниз, ризкуючи впасти, щоб краще побачити, що діється в передпокої. Він почув голосну розмову і якийсь час уже, мабуть, стояв там, насилу стримуючи свій гнів.

— Ну що там, мамо?— крикнув він знову.

— Ми йдемо, йдемо,— відповіла пані Фожа; вона, здавалось, затремтіла від грізного голосу сина.

І, повертаючись до Трушів, сказала:

— Ходімо, діти, треба йти нагору... Пані йде в своїх справах.

Але Труші, здавалось, не чули. Їм подобалось у передпокої; вони розглядали все навколо себе з таким радісним виглядом, наче їм подарували цей будинок.

— Тут дуже гарно, дуже гарно,— повторювала Олімпія,— правда, Оноре? З листів Овідія ми не думали, що тут так гарно. Я казала тобі: «Треба їхати туди, там нам буде ліпше, моє здоров'я покращає...» От бачиш, я таки мала рацію.

— Атож, атож, тут зовсім непогано,— процідив крізь зуби Труш.— І садок досить великий, здається.

Потім, звертаючись до Муре, додав:

— Чи ви дозволяєте, пане, вашим пожилцям виходити в садок?

Муре не встиг відповісти. Абат Фожа зійшов униз і закричав громовим голосом:

— Трушу! Олімпіє! Чого ж ви не йдете?

Вони обернулись. Коли вони побачили, що він стоїть на сходах, страшний у своєму гніві, вони ніби знітилися і покірно пішли за ним. Він мовчки йшов попереду, ніби не помічаючи, що всі Муре стояли в передпокої і з подивом дивилися на цю процесію. Щоб зменшити неприємне враження, пані Фожа, яка йшла позаду всіх, усміхнулася до Марти. Коли й Марта пішла, Муре залишився ще на якусь хвилину в передпокої. Нагорі, на третьому поверсі, грюкали двері і лунали голосні вигуки, потім настала мертва тиша.

— Чи не посадив він їх під замок?— промовив сміючись Муре.— Нічого сказати, гарна сімейка!

На другий день Труш, пристойно одягнений в усе чорне, чисто поголений, з пригладженим на скронях ріденьким волоссям, був представлений абатом Фожа Марті і дамам-патронесам. Йому було сорок п'ять років, він мав гарний почерк і казав, що довгий час служив рахівником в одному торговельному підприємстві. Дами-патронеси одразу ж прийняли його на службу. Він мав представляти комітет, вести всі фінансові справи від десятої до четвертої години в конторі, що містилася на другому поверсі Притулку пречистої діви. Платню йому призначено півтори тисячі франків на рік.

— Бачиш, які вони спокійні люди,— сказала Марта своєму чоловікові за кілька днів по тому.

І справді, Труші так само, як і Фожа, поводитися дуже тихо. Щоправда, Роза запевняла, ніби двічі чи тричі вона чула, як сварилися мати з дочкою. Але зараз же лунав суворий голос абата, і знову наставав спокій. Труш щодня виходив з дому за чверть до десятої і повертався о чверть на п'яту; увечері він не виходив ніколи. Олімпія іноді ходила разом з пані Фожа купувати харчі: ніколи ніхто не бачив, щоб вона вийшла сама.

Вікно кімнати, де спали Труші, виходило в садок; воно було останнім з правого боку, навпроти дерев супрефектури. Широкі завіски з червоного перкалю з жовтою облямівкою яскравою плямою вирізнялися на фасаді поряд з білими завісками абата Фожа. Вікно Трушів завжди було

зачинене. Якось увечері, коли абат Фожа з матір'ю сиділи на терасі разом з Мартою і Муре, почувся легенький приглушений кашель. Роздратований абат швидко підвів голову і побачив тіні Олімпії та її чоловіка. Вони стояли нерухомо, вихилившись з вікна і спершись на підвіконня. Абат припинив розмову з Мартою і завмер на якусь хвилину, піднявши голову вгору. Трупі зникли. Почулося тихе клацання шпінгалета.

— Мамо,— сказав священик,— ти б пішла нагору, я боюсь, що ти застудишся.

Пані Фожа побажала на добраніч усій компанії.

Коли вона пішла, Марта знову завела розмову, спитавши своїм привітним голосом:

— Хіба ваша сестра відчуває себе гірше? Вже цілий тиждень, як я її не бачила.

— Йй треба відпочити,— сухо відповів абат.

Марта співчутливо наполягала:

— Вона цілі дні сидить у хаті, свіже повітря було б їй дуже корисне. У жовтні вечори ще теплі... Чому б їй не зійти коли-небудь у садок? Вона тут ще й разу не була. Ви ж знаєте, що садок завжди у вашому розпорядженні.

Абат відмовлявся якимись невизначними словами; тоді Муре, щоб зовсім збентежити його, сказав ще люб'язніше за дружину:

— Це ж саме і я казав сьогодні вранці. Сестра пана абата могла б приходити сюди опівдні й шити на сонечку, замість того щоб сидіти замурованою отам, нагорі. Можна подумати, що вона не наважується навіть до вікна підійти. Може, це ми викликаємо у неї такий страх? Але ж ми не такі вже страшні... І пан Труш, він біжить по сходах угору, перестрибуючи через кілька східців. Перекажіть їм, хай зйдуть коли-небудь провести вечір з нами. Їм, мабуть, там самим в їхній кімнаті нудно до смерті.

Абат того вечора не був схильний терпіти глузування свого господаря. Він глянув йому просто в вічі і промовив рішуче:

— Дякую вам, але навряд чи вони згодяться. Вони втомлюються за день і рано лягають спати. І це найкраще, що вони можуть зробити.

— То їхня воля, любий пане,— відповів Муре, ображений суворим тоном абата.

Залишившись удвох з Мартою, він сказав:

— Он як! Даремно цей піп сподівається замилити мені очі! Ясна річ, він боїться, щоб оті жебраки, яким він дав

у себе притулок, не вступили йому якоїсь каверзи... Ти бачила, який суворий вигляд напустив він на себе, коли помітив їх коло вікна. Вони за нами стежили. Це скінчиться погано.

Марта раювала. Вона більше не чула бурчання Муре. Почуття побожності давало їй невимовну насолоду; це почуття охоплювало її тихо, поволі, воно заколисувало її і присипляло. Абат Фожа, як і раніше, уникав з нею розмов на релігійні теми; він залишався її другом, який приваблював її до себе своєю поважністю і тим легеньким запахом ладану, що йшов від його сутани. Двічі чи тричі, залишившись з ним наодинці, вона знову вибухала нервовим риданням, не розуміючи чому, але відчуваючи якусь дивну втіху від цих сліз. Щоразу він мовчки брав її руки в свої, втихомирюючи її спокійним і владним поглядом.

Коли вона починала говорити йому про свої безпричинні жалі, про свої потаємні радощі, про свої бажання, щоб нею хтось керував, він спиняв її, усміхаючись, і казав, що це його не стосується, що про це треба розповісти абатові Бурету. Тоді вона почала таїти все в собі. А він підняв в її очах усе вище, ставав зовсім недосяжним для неї, як бог, до ніг якого вона кидала свою душу.

Тепер Марта приділяла багато часу на церковні відправи і виконання релігійних обрядів. Їй було добре в просторому нефі церкви св. Сатюрнена, там вона знаходила той суто фізичний спокій, якого так прагнула її душа. Опинившись там, вона забувала все; наче якесь величезне вікно відчинялося перед нею в інше життя, життя вільне, неосяжне, сповнене хвилювання, яке охоплювало її всю. Але вона ще боялася церкви, вона входила туди з тривожною несміливістю, їй було якось соромно, інстинктивно вона озиралася назад, чи немає там когось, хто бачить, що вона входить до церкви. Потім це минало, все тут її зворушувало, навіть тягучий голос абата Бурета, який після сповіді залишав її навколішках ще кілька хвилин, розповідаючи про обід у Раствуалів або про останній вечір у Ругонів.

Часто Марта поверталася додому пригнічена. Релігія її виснажувала. Роза стала всемогутньою в домі. Вона грубіянила Муре, лаяла його за те, що він, мовляв, бруднить багато білизни, подавала йому їсти, коли сама хотіла. Вона навіть взялася за спасіння його душі.

— Пані правильно робить, що живе по-християнському,— казала вона.— А на вас впаде прокляття, пане, і це буде справедливо, бо ви недобра людина, ні, ні,

недобра! Вам би треба у ту неділю піти разом з пані на обідню.

Муре знизував плечима: він уже на все махнув рукою. Іноді він заходився сам порядкувати в господі, замітав їдальню, коли йому здавалося, що там занадто брудно. Але найбільше турбували його діти. Під час канікул матері майже не було вдома, Дезіре і Октав, який знову не склав іспитів на бакалавра, перевертали все в домі догори ногами. Серж нездужав і цілі дні читав у своїй кімнаті, лежачи в ліжку. Він став улюбленцем абата Фожа, і той давав йому книжки. Муре провів два тяжких місяці, не знаючи, як упоратися з усім цим; найдужче він журився Октавом. Він не хотів чекати кінця канікул і вирішив, що хлопцеві не треба повертатися до колежу, а краще влаштувати його в якесь торговельне підприємство в Марселі.

— Якщо ти не хочеш більше дбати про них,— сказав він Марті,— треба їх кудись влаштувати... Я вже не маю сили, я ладен їх викинути за двері! Коли це тобі неприємно, нарікай сама на себе!.. Октав став зовсім нестерпний. Ніколи з нього не буде бакалавра. Краще одразу навчити його заробляти собі на прожиття, ніж дозволяти тинятися по вулицях з ватагою бешкетників. Кроку не можна ступити в місті, щоб не зустріти його.

Марта дуже схвилювалася; почувши, що її хочуть розлучити з одним з її дітей, вона неначе прокинулася від сну. Вона домоглася, що від'їзд було відкладено на тиждень. Вона тепер більше сиділа вдома, як і раніше, взялася до хатньої роботи. Але потім її знову охопила млявість; того дня, коли Октав поцілував її, сказавши, що ввечері він їде до Марселя, їй уже було байдуже до всього, і вона тільки дала синові на прощання кілька порад.

Коли Муре повернувся з вокзалу, у нього було дуже тяжко на серці. Він пішов шукати дружину і знайшов її в алеї саду, де вона сиділа і плакала. Тут він дав собі волю.

— Ну от, одним менше!— закричав він.— Ти повинна бути задоволена. Тепер ти зможеш досхочу швендяти по церквах! Будь спокійна — двоє інших недовго тут пробудуть. Я ще лишаю Сержа, бо він дуже лагідний і ще занадто молодий, щоб їхати вчитись на юридичному факультеті; але якщо він тобі заважає,— скажи, я звільню тебе й від нього... А Дезіре скоро поїде до своєї мамки...

Марта й далі мовчки плакала.

— А як же ти хочеш? Одне з двох: або сидіти дома, або цілий день десь бігати. Ти вибрала останнє, твої діти для тебе тепер ніщо, це логічно... До того ж тепер треба звільнити місце для тієї шушвалі, що живе у нас в домі, адже так? Наш будинок не такий уже великий. Добре ще буде, якщо нас самих не виженуть на вулицю.

Він підвів голову і глянув на вікна третього поверху. Потім повів далі, притишивши голос:

— Та не плач-бо, як дурна: на тебе дивляться. Бачиш пару очей між червоними завісками? Це очі абатової сестри, я їх добре знаю. Хоч коли глянеш туди, вони завжди звідти визирають... Сам абат, може, й порядна людина, але ці Труші! Я почуваю, як вони причаїлися за своїми завісками, наче вовки, готові кинутись на здобич. Ручуся, що, коли б не абат, вони через вікна лазили б у садок красти в мене груші... Витри ж сльози, моя любя; будь певна, що вони тішаться з наших суперечок. Не слід показувати їм, як ми засмучені від'їздом хлопця, який через них мусив поїхати з дому.

Голос його тремтів від зворушення, він сам мало не плакав. Пригнічена горем, розчулена до глибини душі його останніми словами, Марта готова була кинутись в його обійми. Але її стримував страх, що їх побачать,— і вони розійшлися. А між двома червоними завісками і далі злісно поблискували очі Олімпії.

XI

Одного ранку прийшов дуже засмучений абат Бурет. Побачивши на ганку Марту, він підійшов до неї, потиснув їй руку і пробелькотів:

— Наш сердешний Компан... Усе скінчено... Він помирає... Я піднімуся до абата Фожа, мені треба негайно побачити його.

Коли Марта показала йому на священика, який своїм звичаєм прогулювався в саду, читаючи требник, Бурет побіг до нього, перевалюючись на своїх коротеньких ніжках. Він хотів заговорити, сповістити сумну новину, але ридання стисли йому горло, і він кинувся, плачучи, на шию абата Фожа.

— Ну, що там таке, що трапилося з тими абатами?— спитав Муре, швидко виходячи з їдальні.

— Здається, кюре церкви святого Сатюрнена помирає,— відповіла дуже схвильована Марта.

Здивований Муре зробив гримасу і повернувся до їдальні, бурмочучи:

— Чи ти ба! Абат Бурет завтра ж заспокоїться, коли його призначать кюре замість Компана. Бурет давно вже розраховує на цю посаду, він сам мені казав.

Тим часом абат Фожа звільнився з обіймів старого священика. Він сприйняв сумну новину спокійно і згорнув трєбник.

— Компан хоче вас бачити,— бурмотів абат Бурет,— він не доживе до вечора. Ах, це був такий щирий друг. Ми разом училися... Він хоче попроситися з вами; всю ніч він повторював мені, що ви єдина в єпархії мужня людина. Вже більше року він хворіє, і ніхто з плассанських священиків не наважився прийти до нього. А ви, що майже не знали його, відвідували його щотижня і подовгу сиділи з ним. Він плакав, коли говорив про вас... Треба поспішати, мій друже.

Абат Фожа пішов на хвилинку до себе нагору; тим часом прибитий горем абат Бурет нетерпляче тупцював у передпокої. Нарешті через чверть години вони пішли. Старий священик, витираючи чоло, зашкандибав по тротуару, у нього вихоплювалися безладні фрази:

— Він міг умерти без молитви, як собака, якби його сестра не прийшла до мене учора ввечері об одинадцятій годині. Вона добре зробила, ця люба панна... Він боявся пошкодити комусь із нас і міг померти без причастя... Так, так, мій друже, він ладен був померти в кутку, як собака, самотній, всіма покинутий,— він, що мав такий ясний розум і жив тільки для блага інших.

Бурет замовк; потім заговорив зовсім іншим тоном:

— Як ви думаєте, чи простить це мені Феніль? Ні, ніколи, правда?.. Коли Компан побачив, що я прийшов із святими дарами, він не схотів причащатися, закричав, щоб я йшов геть. Але тепер уже нічого не вдієш! Видно, я ніколи вже не буду кюре. Та я не шкодую. Я не міг допустити, щоб Компан помер, як собака. Тридцять років він воював з Фенілем. Коли він зліг, то сказав мені: «Феніль переміг, тепер, коли я впав, він мене доконає...» Ах, бідолашний Компан! Я пам'ятаю його таким енергійним, таким гордим у ту пору, коли він був кюре у церкві святого Сатурнена! Маленький Езеб, хлопчик з хору, якого я взяв з собою, щоб він дзвонив у дзвіночок передо мною, коли я ніс святі дари, аж злякався, побачивши, куди ми йдемо; він оглядався весь час, наче боявся, що Феніль його почує.

Абат Фожа йшов швидко, опутивши голову, з занепокоєним виглядом, і не озивався до нього жодним словом; здавалось, він не слухав свого супутника.

— Чи сповістили монсеньйора?— раптом спитав він.

Але тепер уже абат Бурет поринув у свої роздуми. Він не відповів нічого; коли вони вже підходили до дверей абата Компана, він прошепотів:

— Скажіть йому, що ми тільки-но зустріли Феніля, і він уклонився нам. Це буде йому приємно... Він думатиме, що я все-таки одержу посаду кюре.

Мовчки вони зійшли на ганок. Їм відчинила сестра Компана. Побачивши двох священників, вона заридала і мовила крізь сльози:

— Все скінчено. Він щойно помер на моїх руках... Я була сама. Він подивився навколо й промовив: «Я мов той зачумлений, всі мене покинули...» Ах, панове, він помер з очима, повними сліз.

Вони увійшли в маленьку кімнату, де кюре Компан, голова якого лежала на подушці, здавалося, спав. Очі його були відкриті, і по щоках його блідого страдницького обличчя ще текли сльози. Абат Бурет, ридуючи, впав навколішки і почав молитись, припавши головою до ковдри, що звисала з ліжка. Абат Фожа стояв і дивився на померлого, потім, укланувши на хвилинку, тихенько вийшов. Абат Бурет, який поринув у своє горе, не почув навіть, як за ним зачинилися двері.

Абат Фожа пішов прямо в єпископський будинок. У приймальні монсеньйора Руссело він зустрів абата Сюрена, який ніс паку паперів.

— Ви хочете поговорити з монсеньйором?— спитав секретар, як завжди, усміхаючись.— Вам не пощастило. Монсеньйор дуже зайнятий і звелів нікого до нього не пускати.

— Я прийшов у нагальній справі,— спокійно відказав абат Фожа.— Чи не могли б ви все-таки сповістити його, що я тут? Я почекаю, коли треба.

— Боюсь, що нічого не вийде. У монсеньйора вже сидить кілька чоловік. Приходьте завтра, так буде краще.

Але абат уже сідав на стілець; в цю мить єпископ відчинив двері свого кабінету. Він був незадоволений, побачивши відвідувача, і вдавав, ніби не зразу впізнав його.

— Дитино моя,— сказав він Сюренові,— коли ви розберете ці папери, зараз же повертайтеся: мені треба продиктувати вам одного листа.

Потім, повернувшись до священика, який шанобливо стояв, він промовив:

— А, це ви, цане Фожа? Я дуже радий вас бачити... Може, ви хочете мені щось сказати? Прошу, зайдіть до мене в кабінет, для вас у мене завжди знайдеться час.

У просторому, трохи темнуватою кабінеті монсенйора Руссело і влітку і взимку завжди горів вогонь у каміні. Килим і важкі завіси ще збільшували задуху. Здавалося, що входиш у теплу ванну. Тут, мов та невтішна вдова, що відійшла від світу, єпископ проводив цілі дні, мерзлякувато зіщулюючись у м'якому кріслі, ховаючись від шуму, доручивши всі єпархіальні справи абатові Фенілю. Монсенйор захоплювався античною літературою. Кажали, що він нишком перекладає Горація; він був у захваті навіть від коротеньких віршиків з грецької антології, і іноді у нього вихоплювалися фривольні цитати, якими він тішився з наївністю ерудита, байдужого до сором'язливої юрби.

— Як бачите, у мене нікого немає,— сказав він, вмощуючись у кріслі коло вогню.— Але я трохи нездужаю і звелів нікого сюди не пускати. Кажіть, з чим ви до мене прийшли, я до ваших послуг.

У його звичайній люб'язності почувався неспокій і ніби якась смиренна покірність долі. Коли абат Фожа повідомив його про смерть юре Компана, він підвівся, розгублений і розгніваний.

— Як!— вигукнув він.— Наш добрий Компан помер, і я навіть не попрощався з ним!.. Ніхто мене не попередив!.. Ах, знаєте, мій друже, ви мали рацію, коли натякали мені, що я вже не господар тут, що всі зловживають моєю добротою.

— Монсенйоре,— мовив абат Фожа,— ви знаєте, який я вам відданий; я чекаю тільки вашого слова.

Єпископ кивнув головою і пробурмотів:

— Так, так, я пригадую, що ви мені пропонували, у вас прекрасне серце. Але уявляєте собі, яка тут здійсниться буча, якщо я порву з Фенілем! В мене у вухах лящатиме цілий тиждень. Проте якби я був певен, що ви одразу звільните мене від цієї людини, якби я не боявся, що через тиждень він повернеться і схопить мене за горло...

Абат Фожа не міг стримати усмішки. Сльози набігли єпископові на очі.

— Справді, я боюся,— провадив він далі, знову сідаючи в своє крісло.— Ось до чого мене довели. Це він, негідник, звів зі світу Компана і приховав від мене, що він поми-

рає, щоб я не міг піти закрити йому очі; він здатний на жахливі речі. Але, бачите, я хочу жити в спокої. Феніль дуже енергійний, він робить мені великі послуги в єпархії. Коли мене не буде, може, тут настануть кращі порядки.

Він починав заспокоюватись, на його обличчі знову з'явилася усмішка.

— А втім, поки що все йде як слід, я не бачу ніяких труднощів... Можна ще почекати.

Абат Фожа сів і сказав спокійно:

— Безперечно... Але ж ви повинні призначити кюре у парафію святого Сатурнена на місце абата Компана. Монсенйор Руссело в розпачі стиснув голову руками.

— Боже мій! Ви маєте рацію,— прошепотів він.— Я про це не подумав... Бідолашний Компан не знає, якого клопоту він завдав мені, померши так раптово, так несподівано для мене. Я вам обіцяв цю посаду, правда?

Абат уклонився.

— Так от, мій друже, ви повинні мене врятувати! Дозвольте мені взяти своє слово назад. Ви знаєте, як ненавидить вас абат Феніль. Успіх Притулку пречистої діви довів його до шаленства, і він клянеться, що не дозволить вам завоювати Плассан. Ви бачите, я розмовляю з вами щиро і відверто. Цими днями, коли мова зайшла про парафію святого Сатурнена, я назвав ваше ім'я. Феніль страшенно розлютився, і я мусив заприсягтися, що віддам цю парафію одному з його протеже, абатові Шардону,— ви його знаєте,— до речі, людині дуже достойній... Друже мій, зробіть це заради мене, відмовтесь від цієї думки. Я за це зроблю для вас усе, чого ви зажадаєте.

Обличчя абата залишалось серйозним. Помовчавши трохи і ніби обміркувавши пропозицію єпископа, він сказав:

— Вам відомо, монсенйоре, що в мене немає честолюбства; я хочу жити відлюдно, я з великою радістю відмовився б від цієї парафії. Але річ у тім, що я не можу розпоряджатися собою, я повинен рахуватися з бажанням осіб, які мені протегують... У ваших власних інтересах, монсенйоре, обміркуйте все, перш ніж прийняти рішення, щоб потім не шкодувати.

Хоч абат Фожа говорив дуже смиренно, проте єпископ відчув приховану погрозу в його словах. Він підвівся і ступив кілька кроків, засмучений до краю своєю безпорадністю. Потім, сплеснувши руками, вигукнув:

— Скільки нових мук попереду!.. Я хотів би уникнути всіх цих розмов; але коли ви наполягаєте, треба говорити

широ... Так от, пане, абат Феніль закидає вам багато чого. Здається, я вже казав вам, що він написав у Безансон і довідався про дуже неприємні речі,— ви, певне, здогадуєтесь, які саме. Щоправда, ви мені пояснили все це, я знаю ваші заслуги і ваше самотнє життя, сповнене каяття, але що ви хочете? Старший вікарій має зброю проти вас і користується нею нещадно. Часто я не знаю, як вас боронити... Коли міністр попросив мене прийняти вас у мою єпархію, я не приховав від нього, що ваше становище буде тяжке. Він наполягав, сказавши мені, що це вже ваша справа, і я нарешті дав згоду. Тільки тепер не треба просити в мене неможливого.

Абат Фожа не опустив голови; він навіть підвів її ще вище, і, глянувши єпископові просто в вічі, твердо промовив:

— Ви дали мені слово, монсеньйоре.

— Авжеж, авжеж... Бідоласі Компану що не день, то все гіршало, ви прийшли, довірили мені дещо, я обіцяв, я не заперечую... Послухайте, я хочу вам сказати все, щоб ви не могли закинути мені, ніби я кручуся, як флюгер. Ви запевняли мене, що міністр бажає якнайшвидшого вашого призначення на посаду кюре церкви святого Сатюрнена. Так от, я написав у Париж, розпитував про вас, а один з моїх друзів побував у міністерстві. Йому мало не засміялись у вічі й сказали, що вас навіть не знають. Міністр рішуче заперечує, що він вам протегує, чуєте? Якщо ви хочете, я прочитаю вам одного листа, в якому він дуже неохотно говорить про вас.

І він простяг руку, щоб пошукати в шухляді листа, але абат Фожа став перед ним і, не зводячи з нього очей, прошепотів з усмішкою, в якій були і іронія, і жалість:

— Ах, монсеньйоре, монсеньйоре.

Потім, помовчавши хвилину, ніби не бажаючи давати детальніших пояснень, повів далі:

— Я повертаю вам ваше слово, монсеньйоре. Вірте мені, в усій цій справі я більше дбав про ваші інтереси, ніж про свої власні. Згодом, коли буде вже занадто пізно, ви згадаєте, що я вас попереджав.

Він уже був рушив до дверей, але єпископ затримав його і повів назад, говорячи стурбовано:

— Слухайте, що ви хочете цим сказати? Поясніть мені, любий пане абат. Я знаю, що в Парижі незадоволені з мене після обрання маркіза де Лагріфуля. Мене справді дуже мало знають, коли гадають, що я брав у цьому участь;

я виходжу з цього кабінету не більш як двічі на місяць... То ви думаєте, мене обвинувачують у тому, що я висунув маркіза?

— Боюсь, що так,— відрубав абат.

— Ет! Це ж безглуздя, я ніколи не втручався в політику, я живу серед любих моему серцю книг. Все це діло рук Феніля. Я йому двадцять разів казав, що кінець кінцем він наробить мені клопоту в Парижі.

Він спинився, злегка почервонівши від того, що в нього вихопились ці останні слова. Абат Фожа знову сів перед ним і глухо промовив:

— Монсеньйоре, ви тільки що осудили вашого старшого вікарія... Я ж весь час казав вам про це. Перестаньте підтримувати його, бо інакше ви матимете великі неприємності. Хоч ви й не вірите цьому, але я маю друзів у Парижі. Я знаю, що обрання маркіза де Лагріфуля дуже настроїло проти вас уряд. Справедливо чи несправедливо, але вас вважають за єдину причину опозиційного руху, який помічається в Плассані, де міністр, з особливих міркувань, хоче дістати більшість голосів. Якщо на майбутніх виборах знову пройде кандидат легітимістів, це буде дуже недобре, і я боюсь, що це може порушити ваш спокій.

— Але ж це жахливо!— вигукнув бідолашний єпископ, схвильовано соваючись у кріслі.— Не можу ж я заборонити голосувати за легітимістського кандидата! Хіба я маю хоч який-небудь вплив, хіба я коли-небудь втручався в ці справи?.. Ах! Знаєте, бувають дні, коли мені хочеться замкнутися в монастирі. Я забрав би свою бібліотеку і жив би собі спокійно... Абатові Фенілю, от кому треба було б бути єпископом! Якби я слухав Феніля, я б зовсім не зважав на уряд, підкорявся б тільки Риму і махнув би рукою на Париж. Але мене це не цікавить, я хочу померти спокійно... То ви кажете, що міністр гнівається на мене?

Священик не відповів; дві складки в кутиках його рота надавали його обличчю виразу німої зневаги.

— Боже мій,— вів далі єпископ, якби я знав, що зроблю приємність міністрові, призначивши вас кюре церкви святого Сатюрнена, я б постарався якось це влаштувати... Тільки, запевняю вас, ви помиляєтесь: вас там не дуже шанують.

Абат Фожа зробив різкий рух. Терпець йому увірвався, і він сказав роздратовано:

— Ет! Ви забуваєте, які гидкі чутки ходять про мене і що я приїхав сюди в подертій сутані! Коли людину з

недоброю славою посилають на небезпечний пост, її зрікаються аж до того дня, коли вона переможе. Допоможіть мені перемогти, монсеньйоре, і ви побачите, що у мене в Парижі є друзі.

Єпископ, вражений тим, що в цій людині раптом виявився такий енергійний авантюрист, і далі мовчки дивився на нього; тоді абат Фожа знову полагіднів і сказав:

— Це ж тільки здогади; я хотів сказати, що мені ще багато треба зробити, щоб заслужити прощення. Мої друзі чекають, поки моє становище остаточно зміцніє, щоб скласти вам подяку.

Монсеньйор Руссело помовчав ще якусь хвилю. Це була людина з тонкою душею, що вивчила людські вади по книжках. Усвідомлюючи свою безхарактерність, якої навіть трохи соромився, він заспокоював себе тим, що умів оцінювати людей по заслугі. У житті цього освіченого епікурейця бували хвилини, коли він у душі жорстоко глузував з честолюбців, що його оточували і змагалися один з одним за його мізерну владу.

— Ну,— сказав він, усміхаючись,— ви людина наполеглива, любий пане Фожа. Раз я вам дав слово — я додержу його... Правду кажучи, півроку тому я не зважився б настроїти весь Плассан проти себе; але ви змусили вас полюбити, наші дами дуже вас хвалять. Віддаючи вам парафію святого Сатюрнена, я лише плачу борг за Притулок пречистої діви.

До єпископа знову повернулась його грайлива люб'язність, його витончені манери чарівного прелата. Раптом трохи відхилилися двері, і абат Сюрен просунув у кабінет свою гарну голову.

— Ні, дитино моя,— сказав єпископ,— я вже не диктуватиму вам цього листа... Ви мені більше не потрібні. Можете йти.

— Прийшов абат Феніль,— пошепки сказав молодий священник.

— А! Добре, хай підожде.

Монсеньйор Руссело здригнувся, але зробив виразний і майже комічний рух на знак того, що справу вже вирішено, і хитро подивився на абата Фожа.

— Ось що, вийдіть через ці двері,— сказав він, відсуваючи порт'єру, яка їх закривала.

На хвилину він затримав абата на порозі і, дивлячись на нього з усмішкою, промовив:

— Феніль лютуватиме... Ви обіцяєте захищати мене від

нього, якщо він зніме вже надто велику бучу? Я віддаю його у ваші руки, попереджаю вас, я розраховую також на вас щодо маркіза Лагріфуля, сподіваюсь, ви не допустите, щоб його обрали знову... Взагалі тепер я буду спиратися на вас, любий пане Фожа.

Він помахав йому кінчиками пальців своєї білої руки і спокійно повернувся в свій теплий кабінет. Абат аж до місця прикипів, здивований отією суто жіночою легкістю, з якою монсенйор Руссело міняв господаря, переходячи на бік сильнішого. Тільки тепер він відчув, що єпископ посміявся з нього, як сміявся, мабуть, і з абата Феніля, сидячи в своєму м'якому кріслі і перекладаючи оди Горация.

Наступного четверга, близько десятої години вечора, коли вибране пlassenське товариство зібралося в зеленій вітальні Ругонів, на її порозі з'явився абат Фожа. Він виглядав чудово,— гордовитий, розчервонілий, у новій тонкій сутані, що виблискувала наче атласна. На його поважному обличчі грала легенька усмішка,— ледь помітна складочка в кутиках уст, яка, проте, надавала цьому суворому обличчю добродушного виразу.

— Ах, ось і наш любий кюре!— весело вигукнула пані де Кондамен.

Але господиня вже поспішила назустріч гостеві; взявши обидві руки абата в свої, вона повела його на середину вітальні, ніжно дивлячись на нього й злегка похитуючи головою.

— Який сюрприз, який чудовий сюрприз!— повторювала вона.— Цілий вік ми вас не бачили. Невже тільки велика удача може примусити вас згадати про ваших друзів?

Абат невимушено кланявся. З усіх боків його улесливо вітали, дами захоплено перешіптувались. Пані Делангр і пані Растуаль, не чекаючи, щоб він привітався з ними, підійшли до нього поздоровити його з новим призначенням, про яке офіційно оголошено вранці. Мер, мировий суддя і навіть пан де Бурде міцно потиснули йому руку.

— Ач, який молодець!— прошепотів пан де Кондамен на вухо лікареві Порк'є.— Він далеко піде. Я розкусив його з першого ж дня... Як на мене, вони безсоромно брешуть, ця стара Ругониха і цей абат, коли розводять свої невинні розмови. Я бачив багато разів, як він пробирався сюди пізно ввечері. Вони, мабуть, стараються облагодити вдвох якусь нечисту справу.

Але лікар Порк'є страшенно боявся, щоб пан де Кон-

дамен не скомпрометував його; він поквапився одійти від нього і також потиснути руку абатові Фожа, хоч доти ніколи не сказав йому ні слова.

Ця тріумфальна поява абата була головною подією того вечора. Коли абат сів, потрійне коло спідниць оточило його. Він розмовляв з чарівною добродушністю, говорив про всяку всячину, старанно уникаючи, однак, відповідати на натяки. Коли ж Фелісіте поставила запитання прямо, він коротко відповів, що не збирається жити в церковному будинку, а воліє залишитись у тім помешканні, де спокійно живе вже три роки. Марта, як завжди, дуже мовчазна, теж була тут серед дам. Вона здавалась трохи блідою; побачивши здалеку абата Фожа, вона тільки всміхнулася до нього. Вигляд у неї був втомлений і неспокійний. Але, коли вона почула, що він має намір лишитися на вулиці Баланд, то дуже почервоніла і підвелася, щоб пройти в маленьку вітальню, ніби задихаючись від жару. Пан де Кондамен сів поруч пані Палок, вона захихикала і сказала йому досить голосно, щоб її почули й інші:

— Гарно, правда? Хоч би тут не призначала йому побачень. Невже їм не досить цілими днями бачитися у себе вдома?

Тільки один пан де Кондамен засміявся, всі інші сприйняли холодно її слова. Зрозумівши, що вона дала маху, пані Палок спробувала повернути свої слова на жарт. Тим часом по всіх кутках вітальні точилися розмови про абата Феніля. Всім було дуже цікаво, прийде він чи ні. Пан де Бурде, великий приятель старшого вікарія, сказав, що той нездужає. Цю новину вислухали із стриманими усмішками. Всі знали про переворот, що стався в єпископському домі. Абат Сюрєн розповідав дамам дуже цікаві подробиці про жахливу сцену між монсеньйором і старшим вікарієм. Переможений монсеньйором, вікарій пустив чутку про те, що приступ подагри не дозволяє йому виходити з дому. Але до розв'язки було ще далеко, і абат Сюрєн додавав, що «багато ще чого доведеться побачити». Це передавалося пошепки на вухо з легенькими вигуками, похитуванням голови, з виразом здивування й сумніву. Але було ясно, що переміг Фожа. Прекрасні парафіянки грілися в променях цього сонця, що сходило сьогодні.

В середині вечора прийшов абат Бурет. Всі розмови припинились, на нього дивилися з цікавістю. Всім було відомо, що ще напередодні він розраховував на парафію св. Сатюрнена; він заступав абата Компана під час його

тривалої хвороби, місце по праву належало йому. Він постояв хвилинку на порозі, не помічаючи руху, який викликала його поява; він захекався, повіки його тремтіли. Побачивши абата Фожа, він кинувся до нього і, палко потиснувши йому обидві руки, вигукнув:

— Ах, мій любий друже, дозвольте вас поздоровити!.. Я щойно був у вас; ваша мати сказала мені, що ви тут... Я дуже радий вас бачити!

Абат Фожа підвівся, збентежений, незважаючи на всю свою холонокровність; він був здивований цією сердечністю, якої аж ніяк не сподівався.

— Так, я мусив погодитись,— промовив він,— хоч і не заслуговую цього... Спочатку я відмовлявся, називав монсенсьйорові достойніших священників, насамперед вас...

Абат Бурет кліпнув очима, відвів його набік і мовив, притишивши голос:

— Монсенсьйор розповів мені все... Виявляється, що Феніль і чути про мене не хотів. Він підняв би всю єпархію, якби призначили мене,— це його власні слова. Злочин мій полягає в тому, що я закрити очі бідолашному Компанові... Він вимагав, як вам відомо, призначення абата Шардона. Це людина, безперечно, шановна, але дуже обмежена... Старший вікарій сподівався панувати за його спиною в парафії святого Сатюрнена... І тоді монсенсьйор дав цю посаду вам, щоб досадити йому і позбутися його. Це помста за мене. Я дуже задоволений, мій друже... А ви знали всю цю історію?

— Ні, у всякому разі, не так детально.

— Так от, все це було так, я вам кажу, запевняю вас. Я почув це з уст самого монсенсьйора... Між нами кажучи, він подав мені надію на чудову компенсацію. Другий старший вікарій, абат Віаль, давно вже хоче переїхати до Рима; місце звільниться, ви розумієте? Але про це — ні слова. Я не віддав би сьогоднішнього дня ні за які гроші.

І він знову почав потискувати руку абатові Фожа, і все його широке обличчя сяяло від задоволення. Навколо них дами здивовано Perezиралися, усміхаючись. Але радість добродушного священника була така щира, що, кінець кінцем, передалася всій зеленій вітальні, і вшанування нового кюре набрало більшої сердечності й теплоти. Спідниці зблизились; заговорили про орган у соборі, який треба було полагодити; пані де Кондамен пообіцяла принести в дар гарний переносний вівтар для процесії до близького вже свята тіла господнього.

Абат Бурет теж поділяв загальне радісне збудження, коли раптом пані Палок, витягаючи своє бридке обличчя, торкнула його за плече і спитала на вухо:

— То завтра, пане абат, ви вже не сповідатимете в каплиці святого Михайла?

Відколи абат Бурет почав заступати абата Компана, він сповідав у каплиці св. Михайла, найбільшій і найзручнішій у церкві, призначеній спеціально для парафіяльного священника. Він спочатку не зрозумів і, примруживши очі, подивився на пані Палок.

— Я питаю вас,— повторила вона,— чи завтра ви знов сповідатимете у вашій старій каплиці Святих ангелів?

Він зблід і хвилину мовчав, опутивши очі на килим, відчуваючи біль у потилиці, наче хтось ударив його ззаду. Потім, почувачи, що пані Палок пронизує його своїм гострим поглядом, пробелькотів:

— Звичайно, я перейду до своєї старої сповідальні!.. Приходьте завтра в каплицю Святих ангелів, остання ліворуч з боку монастиря... Вона дуже вогка. Одягайтесь тепліше, люба пані, одягайтесь тепліше.

Сльози набігли йому на очі. Він поллюбив чудову каплицю св. Михайла, куди сонечко заглядало по обіді, саме в ті години, коли він сповідав. Досі він зовсім не шкодував, що передає церкву в руки абата Фожа; але ця дрібна обставина, це переселення з однієї каплиці в другу, дуже прикро вразила його; йому здалося, що він втратив мету всього свого життя. Пані Палок голосно зауважила, що він раптом посмутнів, але абат заперечував, пробував навіть усміхатись. Він рано залишив салон.

Абат Фожа засидівся до пізнього вечора. Ругон теж підійшов привітати його, вони поважно розмовляли, вмовившись у куточках дивана. Говорили про необхідність релігійних почуттів у державі розумно керованій; кожна дама, виходячи повз них із вітальні, робила низький реверанс.

— Пане абат,— сказала грайливо Фелісіте,— не забувайте, що ви кавалер моєї дочки.

Він підвівся. Марта чекала на нього коло дверей. Ніч була дуже темна. Морок на вулиці наче засліпив їх. Не вимовивши ні слова, вони перейшли площу Супрефектури; але на вулиці Баланд, перед самим будинком, Марта торкнула його за руку в ту мить, коли він хотів встромити ключ у замкову щілину.

— Я дуже рада за вас,— сказала вона схвильовано.—

Будьте добрим сьогодні, зробіть мені ласку, в якій ви мені досі відмовляли. Я запевняю вас, абат Бурет не розуміє мене. Ви один можете керувати мною і спасти мене.

Він відсторонив її рукою. Потім, відімкнувши двері і запаливши лампу, яку Роза ставила внизу коло сходів, він, уже піднімаючись нагору, лагідно сказав їй:

— Ви обіцяли мені бути розсудливою... Я обміркую ваше прохання. Ми поговоримо про це потім.

Марта ладна була цілувати йому руки. Вона пішла до себе тільки тоді, коли почувала, що на верхньому поверсі зачинилися його двері. Роздягаючись і лягаючи, вона не слухала Муре, який сонним голосом детально переказував їй плітки, що ходили по місту. Він був у Комерційному клубі, куди звичайно заглядав дуже рідко.

— Абат Фожа обдурив-таки абата Бурета, — повторював він удесяте, поволі повертаючи голову на подушці. — Який же йолоп отой Бурет! Далєбі, це кумедне видовище, коли попи гризуться між собою. Ти пам'ятаєш, як недавно вони обнімалися в нашому саду, мов рідні брати? Та вони навіть переманюють один в одного парафіянок... Чого ти не відповідаєш, любя? Думаєш, що це неправда?.. А, ти вже спиш? Ну, то на добраніч, до завтра.

Він заснув, бурмочучи якісь уривки фраз. Марта, широко розплющивши очі, дивилася вгору на стелю, освітлену нічником і прислухалася до човгання пантофель абата Фожа, який збирався лягти в постіль.

XII

Коли настало літо, абат і його мати знову почали щовечора виходити на терасу подихати свіжим повітрям. Муре ставав дедалі похмурішим. Він одмовлявся від партій у пікет, які йому пропонувала стара пані, і теж сидів на терасі, погойдуючись на стільці. Коли він починав позіхати, не приховуючи своєї нудьги, Марта казала йому:

— Мій друже, чому ти не підєш у свій клуб?

І він ходив туди тепер частіше. Повертаючись додому, Муре знаходив свою дружину і абата на тому самому місці на терасі, а пані Фожа за кілька кроків од них усе ще сиділа в своїй звичайній позі німої і сліпої охоронниці.

Коли в місті хто-небудь говорив з Муре про нового парафіяльного священика, він, як і раніше, дуже його хвалив. Це справді видатна людина. Він, Муре, ніколи не брав під сумнів його прекрасних якостей. Пані Палок не могла витягти з нього бодай одне різке слово, хоч вона щоразу

ехидно питала його про здоров'я дружини, тільки-но мова заходила про абата Фожа. Навіть стара пані Ругон, і та не могла вловити на його обличчі слідів гіркого смутку, який, здавалося їй, він ховав під своєю добродушністю; вона дивилась на нього з хитрою посмішкою, намагалась впіймати його; але цей непоправний балакун, язика якого раніше боялося все місто, тепер соромливо мовчав, коли зачіпали його подружнє життя.

— Твій чоловік, здається, нарешті порозумнішав?— спитала якось Фелісите у дочки.— Він дає тобі волю.

Марта здивовано глянула на матір.

— Я завжди була вільна,— сказала вона.

— Серденько, ти просто не хочеш його винуватити... Ти ж казала мені, що він неполюбляє абата Фожа.

— Та ні ж бо, запевняю вас. Це ви самі вигадали таке...

*Мій чоловік у найкращих стосунках з паном абатом Фожа. Немає ніякої причини їм ворогувати.

Марта дивувалася тій наполегливості, з якою всі хотіли, щоб її чоловік і абат не ладнали один з одним. Часто в комітеті Притулку пречистої діви дами ставили їй запитання, які її дратували. А вона тим часом почувала себе дуже щасливою і спокійною; ніколи будинок на вулиці Баланд не здавався їй таким затишним. Відколи абат Фожа дав їй зрозуміти, що він стане її духовним наставником, якщо побачить, що абатові Бурету це справді не під силу, вона жила цією надією з наївною радістю дівчинки, яка вперше йде до причастя і якій обіцяли гарний образок, коли вона буде розумницею. Іноді їй здавалося, що вона знову дитина, у неї була така свіжість почувань, дитячі поривання, які її зворушували. Якось навесні Муре, підрізуючи кущі буксу, застав її в сльозах у глибині саду серед молоді порослі, під теплим сонцем.

— Що з тобою, люба?— спитав він її занепокоєно.

— Нічого, нічого, запевняю тебе,— сказала вона усміхаючись.— Мені так добре.

Він знизав плечима, вирівнюючи ножицями лінію буксів; для нього це було справою самолюбства, щоб його букси були щороку найрівнішими в усьому кварталі. Марта витерла очі і одразу знову заплакала рясними сльозами, що здушили їй горло, зворушена до краю запахом цієї зрізаної зелені. Їй було тоді сорок років, і то плакала її молодість, з якою вона розлучалася.

Відколи абат Фожа став парафіяльним священиком, він тримався з якоюсь поблажливою поважністю, що робила

його ще величнішим. Він з гідністю носив свій требник і капелюх. Кількома рішучими твердими вчинками він здобув собі пошану духівництва. Абат Феніль, переможений у двох чи трьох незначних питаннях, здавалось, дав своєму супротивникові волю діяти за власним розсудом. Але абат Фожа був занадто розумний, щоб відкрито тріумфувати. Йому була властива своєрідна гордість, поєднана з дивовижною гнучкістю і смиренством. Він чудово розумів, як далеко ще до того, щоб весь Плассан належав йому. Отож якщо він і спинявся іноді на вулиці потиснути руку панові Делангру, то з панамі де Бурде, Мафром та іншими друзями голови суду Растуаля він тільки обмінювався короткими поклонами. Чимало мешканців міста все ще ставилися до нього з недовірою. Йому закидали, що в нього якісь підозрілі політичні переконання. Треба було, щоб він відкрито заявив, до якої партії належить. А він, усміхаючись, казав, що належить до партії чесних людей, це звільняло його від чіткої відповіді. Взагалі він не поспішав, як і раніш, тримався осторонь, чекаючи, поки двері самі розчиняться перед ним.

— Ні, ні, мій друже, не тепер, потім видно буде,— казав він абатові Бурету, який наполягав на тому, щоб він зробив візит панові Растуалю.

Стало відомо, що він двічі відмовився від запрошення на обід у супрефектурі. Абат відвідував тільки родину Муре. Він ходив туди, наче на спостережний пост між двома ворожими таборами. По вівторках, коли обидва товариства збиралися в своїх садах — праворуч і ліворуч,— він підходив до вікна й дивився, як удалині, за лісистими берегами Сея, сідає сонце; потім, перед тим як відійти від вікна, він опускав очі і однаково люб'язно відповідав і на поклони друзів Растуаля, і на поклони гостей супрефекта. Цим обмежувалися поки що його стосунки з сусідами.

Проте якось у вівторок він зійшов у сад. Тепер сад Муре належав йому весь. Він уже не задовольнявся задньою алеєю в години, коли читав свій требник; на всіх доріжках, біля всіх клумб маячила його сутана, чорною плямою вирізняючись на зеленому тлі саду. Отож цього вівторка він, як звичайно, обійшов сад, вклонився панові Мафру і пані Растуаль, побачивши їх у саду на нижньому схилі; потім він пройшов під терасою супрефектури, де, спершись на поруччя, стояв пан де Кондамен у товаристві лікаря Порк'є. Привітавшись з ними, він пішов далі алеєю, коли раптом лікар покликав його:

— Пане абат, на кілька слів, прошу вас.

Лікар спитав його, о котрій годині він зможе його завтра побачити. Ще ніколи не було, щоб хтось із двох товариств отак звертався до священника з одного саду в другий. Лікар був дуже занепокоєний: його негідника сина застукали з компанією таких самих гульвіс у якомусь підозрілому домі за тюрмою. Найгірше було те, що Гільйома обвинувачували в тому, ніби він ватажок цієї компанії і затяг туди синів Маффра, значно за нього молодших.

— Дурниці!— сказав пан де Кондамен із своєю звичайною скептичною посмішкою.— Треба, щоб молодість взяла своє. От велике діло! Все місто схвильоване тим, що ці юнаки грали в бакара і що з ними була жінка.

Лікаря неприємно вразили ці слова.

— Я хочу попросити у вас поради,— звернувся він до абата.— Пан Мафр, розлючений вкрай, прийшов до мене і кинув мені страшні докори, кричав, що це я винен, що я погано виховав сина... Моє становище справді дуже тяжке. Але мене повинні були б уже краще знати. Мені шістдесят років, і я прожив життя, на якому немає жодної плями.

Він нарікав на сина, перелічуючи всі жертви, які приніс заради нього, казав, що через цю пригоду він боїться втратити свою практику. Абат Фожа, стоячи посеред алеї і відхиливши голову трохи назад, уважно слухав його.

— Мені дуже приємно прислужитися вам,— ввічливо сказав він.— Я побачуся з паном Мафром і дам йому зрозуміти, що цілком справедливе обурення завело його надто далеко; я навіть зараз попрошу його, щоб він прийняв мене завтра. Він там, поруч.

Абат перейшов через сад і нахилився до пана Маффра, який справді був ще там у товаристві пані Растуаль. Коли мировий суддя довідався, що кюре хоче з ним про щось поговорити, він попросив його не турбуватись і сказав, що він весь до його послуг і завтра матиме честь сам завітати до нього.

— Ах, пане кюре,— додала пані Растуаль,— дозвольте подякувати вам за вашу проповідь у неділю. Всі наші дами були дуже зворушені.

Абат Фожа вклонився і знову перейшов через весь сад, щоб заспокоїти лікаря Порк'є. Потім до самої ночі він повільно гуляв по алеях, не заходячи більше в розмови, слухаючи сміх, що лунав з обох садів — праворуч і ліворуч.

Другого ранку, коли з'явився пан Мафр, абат наглядав за двома робітниками, які лагодили фонтан. Він захотів

побачити, як б'є фонтан; бо без води, казав він, фонтан має дуже сумний вигляд. Муре не погоджувався, казав, що легко може статися нещасний випадок; але Марта знайшла вихід, вирішивши обгородити фонтан ґратами.

— Пане абат!— закричала Роза.— Прийшов пан мировий суддя і питає вас.

Абат Фожа поспішив назустріч гостеві і хотів був повести пана Мафра до себе нагору, але Роза вже відчинила двері до вітальні.

— Заходьте, прошу вас,— сказала вона.— Хіба ви тут не у себе вдома? Навіщо панові мировому судді підніматися на третій поверх?.. Тільки якби ви мене попередили вранці, я б повитирала порох у вітальні.

Коли вона, повідчинявши віконниці, захилила за ними двері, Муре покликав її в їдальню.

— Так он як, Розо,— сказав він,— увечері ти вже віддай і мій обід своєму кюре, а якщо в нього нагорі бракує ковдр, то ти його поклади в моє ліжко, добре?

Куховарка обмінялася багатозначним поглядом з Мартою, яка сиділа з вишиванням коло вікна, поки на терасі було сонце. Потім, знизавши плечима, вона пробурмотіла:

— Знаєте, пане, ви ніколи не були доброю людиною. І пішла. Марта вишивала далі, не підводячи голови. Вже кілька днів вона працювала з якоюсь гарячковою ретельністю. Вона гаптувала покрив на вівтар у дарунок собору. Дами хотіли подарувати цілий вівтар. Пані Растуаль і пані Деланґр взяли на себе свічники, пані де Кондамен виписала з Парижа чудове срібне розп'яття.

Тим часом у вітальні абат Фожа лагідно умовляв пана Мафра, кажучи йому, що лікар Порк'є людина релігійна, всіма шанована, він сам дуже страждає від ганебної поведінки свого сина. Мировий суддя шанобливо слухав; його гладке обличчя і банькаті очі набирали захопленого виразу, коли абат вставляв який-небудь побожний вислів, вимовляючи його особливо проникливим голосом. Суддя визнав, що справді трохи перебрав міру; він готовий просити прощення, якщо пан кюре вважає, що він вчинив не гаразд.

— А ваші сини?— спитав абат.— Пришліть їх до мене, я поговорю з ними.

Пан Мафр усміхнувся й похитав головою.

— Не турбуйтеся, пане абат, негідники більше цього не повторять. Вже три дні, як вони сидять замкнуті в своїй кімнаті, на хлібі й воді. Знаєте, коли я довідався про цю

історію, то, якби у мене в руках була палиця, я поламав би її на їхніх спинах.

Абат глянув на нього і згадав, як Муре його обвинувачував у тому, що він своєю жорстокістю і скупістю загнав у могилу дружину; потім, зробивши заперечливий рух, сказав:

— Ні, ні, з юнаками треба поводитись інакше. Вашому старшому Амбруазові вже двадцять років, а молодшому пішов вісімнадцятий, правда? Подумайте, вони вже не діти, їм треба дозволити якісь розваги.

Мировий суддя аж занімів з подиву.

— То ви дозволили б їм палити цигарки, тягатися по кав'ярнях?— пробурмотів він.

— Безперечно,— сказав усміхаючись священник.— Я повторюю вам, юнаки повинні мати можливість збиратися десь, щоб порозмовляти, покурити, пограти на більярді або в шахи... Вони собі дозволять самі все, коли не дозволите ви... Але, певна річ, я не пускав би їх у всякі кав'ярні. Я хочу, щоб для них було створено спеціальний заклад, клуб на зразок тих, що я бачив по інших містах.

І він виклав цілий план. Потроху пан Мафр почав розуміти; він схвально кивав головою і повторював:

— Чудово, чудово... Це було б не гірше починання, ніж Притулок пречистої діви. Ах, пане абат, треба здійснити цей прекрасний задум.

— Ну що ж,— сказав священник, проводжаючи пана Мафра до воріт,— якщо ця думка здається вам непоганою, то закиньте про це слівце вашим друзям. Я побачуся з паном Делангром, поговорю і з ним також... У неділю, після вечерні, ми могли б зібратися в церкві і вирішити цю справу.

У неділю пан Мафр привів пана Растуаля. Вони застали абата Фожа і пана Делангра в маленькій кімнатці поруч з ризницею. Ідея абата захопила всіх. Утворення клубу для молоді загалом було схвалене, сперечалися тільки про те, як назвати його. Пан Мафр неодмінно хотів назвати його клубом Ісуса.

— Це вже ні!— вигукнув священник, якому нарешті урвався терпець— До вас ніхто не піде, а коли й піде, то з нього почнуть сміятися. Зрозумійте, що йдеться не про те, щоб все-таки вплутати в цю справу релігію, навпаки, я хотів би лишити її осторонь. Ми хочемо, щоб молодь могла пристойно розважатися, хочемо привернути її до нас, і тільки.

Мировий суддя дивився на голову суду з таким подивом і тривогою, що пан Делангр мусив опустити голову, щоб сховати усмішку. Він тихенько сіпнув Фожа за сутану, і абат заговорив лагідніше:

— Я сподіваюсь, панове, що ви мені довіряєте. Дозвольте мені, прошу вас, взятися за цю справу. Я пропоную вибрати зовсім просту назву, наприклад, таку — Молодіжний клуб, яка говорить про те, що і є насправді.

Пан Растуаль і пан Мафр уклонилися на знак згоди, хоч ця назва здалася їм трохи невиразною. Потім заговорили про те, щоб просити пана кюре бути головою тимчасового комітету.

— Я думаю, — сказав пан Делангр, глянувши на абата Фожа, — що це не входить у плани пана кюре.

— Авжеж, я відмовляюсь, — сказав абат, злегка низавши плечима, — моя сутана лякатиме полохливих і тих, хто вагається. До нас прийдуть тільки побожні юнаки, а ми ж не для них відкриваємо клуб. Ми хочемо привабити до себе заблудних, одно слово, здобути собі послідовників, правда?

— Безумовно, — відповів пан Растуаль.

— Отже, буде краще, якщо ми триматимемося в тіні, особливо я. Ось що я пропоную: цю справу повинні очолити ваш син, пане Растуаль, і ваш, пане Делангр, — начебто думка про клуб виникла у них. Пришліть їх завтра до мене, я домовлюся з ними про все. Я вже підшукав приміщення і накидав проект статуту... Щодо ваших синів, пане Мафр, то їхні імена стоятимуть першими у списку членів клубу.

Голова суду був дуже задоволений роллю, призначеною його синові. Таким чином, справу владнали, незважаючи на опір мирового судді, який сподівався здобути славу фундатора клубу. На другий же день Северен Растуаль і Люсьєн Делангр зайшли в стосунки з абатом Фожа.

Северен Растуаль був високий двадцятип'ятилітній молодик, з вугластим черепом і тупим розумом; його недавно прийняли до адвокатської колегії завдяки становищу його батька. Але голова суду, не сподіваючись, що синові пощастить здобути собі клієнтуру, мріяв зробити його товаришем прокурора. Люсьєн, навпаки, був низенький на зріст, із жвавими очима і бистрим розумом, він виступав у суді з упевненістю досвідченого адвоката, хоч був на рік молодший за Северена. «Плассанський вісник» провіщав, що це майбутнє світило адвокатури. Саме йому й дав абат найморочливіші доручення; син голови був у нього на

побігеньках, чим дуже пишався. За три тижні Молодіжний клуб було обладнано і відкрито.

Під церквою францисканців, в кінці бульвару Совер, були просторі служби і стара трапезна, якою ніхто не користувався. Це й було те приміщення, яке мав на прикметі абат Фожа. Парафіяльне духовництво охоче віддало його під клуб. Одного ранку тимчасовий комітет Молодіжного клубу послав робітників у цей напівпідвал. Мешканці Плассана були страшенно здивовані, коли побачили, що під церквою влаштовують кав'ярню. На п'ятий день вже не було ніякого в тому сумніву. Там справді мала бути кав'ярня. Привезли дивани, мармурові столики, стільці, два більярди, три ящики з скляним і фарфоровим посудом. Двері пробили в кінці будинку, якнайдалі від входу до церкви. На зашкленних дверях, до яких треба було спускатися п'ятьма приступками, повісили червоні ресторанный завіси. Зразу входили у велику залу, праворуч були менша зала і читальня; далі, вглибині, у квадратній кімнаті, поставили два більярди; вони містилися якраз під головним вітарем.

— Ах, бідні мої малята,— сказав якимсь Гільйом Порк'є сиnam Маффа, зустрівши їх на бульварі,— тепер вас чого доброго іще примусять правити обідню між двома партіями безика.

Амбруаз і Альфонс благали його не розмовляти з ними серед білого дня, бо батько погрожував віддати їх на службу у флот, якщо вони зустрічатимуться з ним.

Коли минув перший подив, Молодіжний клуб став дуже популярний. Монсенйор Руссело прийняв звання його почесного голови; якимсь увечері він навіть завітав до клубу із своїм секретарем абатом Сюреном; вони випили по склянці смородинового сиропу в маленькій залі, і відтоді на підставці, на почесному місці, зберігалася склянка, з якої пив єпископ. У Плассані з хвилюванням говорили про цей випадок. Це остаточно спонукало записатися в члени клубу всіх юнаків з добрих родин. Вважалося навіть ознакою поганого тону не бути членом Молодіжного клубу.

А тим часом Гільйом Порк'є вештався навколо клубу, вициривши зуби, мов той молодий вовк, що хоче залізити в кошару. Брати Мафр, незважаючи на смертельний страх перед батьком, дуже любили цього гульця, який розповідав їм пікантні паризькі історії і водив їх розважатися в навколишні села. Вони почали призначати йому побачення щосуботи о дев'ятій годині вечора на одній з лавок буль-

вару на околиці міста. Вони тікали з клубу і балакали з своїм приятелем до одинадцятої години, ховаючись під платанами. Гільйом раз у раз повертався до вечорів, які вони проводили під церквою ф'ранцисканців.

— Ви такі дурні,— казав він їм,— дозволяєте водити себе за ніс. А правда, що церковний сторож подає вам підсолоджену воду, так ніби він причащає вас?

— Та ні бо, ти помиляєшся, запевняю тебе,— захищався Амбруаз.— Там почуваш себе точнісінько так, як в інших кав'ярнях на бульварі,— у Французькій кав'ярні чи в кав'ярні Мандрівників... Ми п'ємо пиво, пунш, мадеру, все, що завгодно, те саме, що п'ють усюди.

Але Гільйом тільки реготав.

— Все одно,— казав він,— я б нізащо не пив їхньої бурди; я б страшенно боявся, щоб мені не вкинули туди якоїсь пілюлі, що примусила б мене ходити на сповідь. Б'юсь об заклад, що ви граєте там у шворочку або в піжмурки, а хто програє, той частує.

Брати Мафр дуже сміялися, слухаючи ці жарти. Проте вони намагались переконати його, що там дозволяються навіть карти. Церквою, запевняли вони, і не тхне, в клубі дуже добре, чудові дивани і скрізь дзеркала.

— Все одно,— не вгавав Гільйом.— Я ніколи не повірю, що там не чути органа, коли у ф'ранцисканців правлять вечірню службу... Та я похлинувся б своєю кавою від самої думки, що над мою чашкою хрестять, вінчають або відправляють похоронну відправу.

— Це почасти правда,— сказав Альфонс,— якось цими днями, коли ми з Севереном грали на більярді, ми ясно чули, що над кимсь правили панахиду. То була маленька донька різника, що на розі вулиці Банн... Цей Северен — справжній дурень, він хотів налякати мене, казав, що труна ось-ось впаде мені на голову.

— Нічого казати, гарний у вас клуб!— вигукнув Гільйом.— Ні за що в світі я б не пішов туди. Це все одно, що пити каву в ризниці.

Гільйомові було дуже прикро, що він не член Молодіжного клубу. Його батько заборонив йому подавати заяву, боячись, що його не приймуть. Але його роздратування все зростало, і він таки подав заяву з проханням прийняти його, не попередивши про це нікого. Вийшов великий скандал. До комісії, яка відала прийомом нових членів, входили годі і сини Мафра. Люсьєн Делангр був головою, а Северен Растуаль — секретарем. Юнаки зовсім розгуби-

лись. Не наважуючись підтримати таку кандидатуру, вони водночас не хотіли образити лікаря Порк'є, таку гідну, таку коректну людину, що здобула цілковите довір'я всіх плассанських великосвітських дам. Амбруаз і Альфонс благали Гільйома забрати назад свою заяву, доводили йому, що в нього немає ніяких шансів на успіх.

— Облиште!— відповідав він їм.— Обидва ви — боягузи... Може, ви думаєте, що я хочу вступити у ваше братство? Я роблю це просто так, для сміху. Я хочу побачити, чи наважитесь ви голосувати проти мене.. Я добре посміюся, коли ці святенники грюкнуть дверима перед моїм носом. Що ж до вас, мої голуб'ята, то можете розважатися, де хочете, я вам більше не товариш.

Зажурені брати Мафр благали Люсьєна Делангра уладнати справу так, щоб уникнути скандалу. Люсьєн розповів про ці труднощі постійному своєму порадникові, абатові Фожа, якого він шанував як свого вчителя. Щодня по обіді, між п'ятою і шостою годиною, абат приходив у Молодіжний клуб. З ласкавим виглядом він проходив через велику залу, з усіма розкланюючись, часом зупиняючись біля якого-небудь столика, щоб побалакати з кількома юнаками. Він ніколи нічого собі не замовляв, навіть склянки води. Потім входив до читальні, сідав до столу, вкритого зеленим сукном, і уважно переглядав усі газети, легітимістські листки Паризького і сусідніх департаментів. Часом він поквапливо занотовував щось у записній книжечці. Після цього скромно виходив, знов усміхаючись до відвідувачів клубу і потискуючи їм руки. Бували, проте, дні, коли він залишався на довший час, зацікавившись якоюсь партією в шахи або весело розмовляючи на різні теми. Молодь дуже його любила і казала про нього:

— Слухаючи його, ніколи не подумаєш, що він священник.

Коли син мера розповів абатові Фожа про скрутне становище, в яке поставила комісію Гільйомова заява, той пообіцяв втрутитися в цю справу. На другий же день він побачився з лікарем Порк'є і розповів йому все. Лікар був приголомшений. Син безчестить його сиве волосся, хоче, щоб він помер з горя. Що ж тепер робити? Якщо навіть узяти заяву назад, сором від того буде не менший. Священник порадив йому вирядити Гільйома на два-три місяці в свій маєток за кілька льє від міста, а решту він обіцяв уладнати. Таким чином, все обійшлося дуже просто. Тільки-но Гільйом поїхав, комісія поклала заяву під сукно, за-

явивши, що спішного тут нічого немає і рішення буде прийнято згодом.

Лікар Порк'є довідався про це від Люсьєна Делангра якось надвечір, коли вони були в саду супрефектури. Він одразу ж кинувся на терасу. В цю годину абат Фожа завжди читав свій требник у далекій алеї саду Муре; він і справді був там.

— Ах, пане абат, який я вам вдячний!— сказав лікар, нахилиючись з тераси.— Я був би щасливий, якби міг потиснути вам руку.

— Трохи зависоко,— відповів священик, з усмішкою поглядаючи на мур.

Але лікар Порк'є був людина запальна, якої не могли спинити ніякі перешкоди.

— Стривайте!— вигукнув він.— Якщо ви дозволите, пане абат, я обійду кругом.

І він зник. Абат, усе ще усміхаючись, попрямував до маленької хвіртки, яка виходила в тупик Шевільйот. Лікар уже тихенько стукав у неї.

— Але ж хвіртка забита,— промовив священик.— Один гвіздок, правда, поламаний. Якби був під рукою якийсь інструмент, неважко було б витягти другий.

Він подивився навколо і побачив лопату. Зробивши зусилля, він відсунув засув і відчинив хвіртку. Потім вийшов у тупик, де лікар Порк'є почав палко дякувати йому. Пан Мафр, який саме був у саду пана Растуаля, відчинив з свого боку маленьку хвіртку за фонтаном. І всі вони довго сміялися, опинившись утрюх на цій безлюдній вуличці.

Вони пробули там кілька хвилин. Коли абат пішов, мировий суддя і лікар, повитягавши шиї, почали з цікавістю розглядати садок Муре.

Муре, який ставив підпорки під куці помідорів, підвівши очі, побачив їх. Він остовпів з подиву.

— Он як! Вони вже влізли й до мене,— пробурмотів він.— Бракує тільки, щоб абат привів сюди обидві зграї!

XIII

Сержу було тоді дев'ятнадцять років. Він жив самотником на третьому поверсі в маленькій кімнатці напроти квартири абата, читаючи з ранку до вечора.

— Доведеться мені кинути всі твої книжки у вогонь,— казав йому, гніваючись, Муре.— Побачиш, що кінець кінцем ти захворієш!

І справді, юнак був такий тендітний, що при найменшій необережності захворював і лежав у ліжку по два-три дні. Роза тоді напувала його різними настоянками, і, коли Муре йшов нагору, щоб, як він казав, трохи його розво-рушити, вона виставляла його за двері з криком:

— Дайте йому, сердешному, спокій! Невже ви не бачите, що вбиваєте його своїми грубощами?.. Знасте, на вас він анітрошечки не схожий, він викапана мати. Ви не зрозумієте їх ніколи, ні його, ні її.

Серж усміхався. Батько бачив, що він дуже кволий, і вагався, чи можна послати його після закінчення колежу студіювати право в Париж. Він і слухати не хотів про якийсь провінціальний університет. На його думку, хлопець, який хоче піти далеко, необхідний Париж. Муре покладав на сина великі надії, кажучи, що значно дурніші за нього,— його двоюрідні брати Ругони, наприклад,— зробили блискучу кар'єру. Щоразу, коли йому здавалося, що хлопець почуває себе добре, він призначав від'їзд на перші числа наступного місяця; потім виявлялося, що валізу не спаковано або що Серж трохи кашляє — і від'їзд знову відкладався.

Лагідна, байдужа до всього Марта обмежувалася тим, що кожного разу говорила:

— Йому ще немає й двадцяти років. Нерозумно виряджати таку дитину в Париж... До того ж він і дома не гає часу. Ти сам вважаєш, що він надто багато читає.

Серж ходив з матір'ю до церкви. Він був релігійний, дуже лагідний і серйозний. Після того як лікар Порк'с порадив йому більше рухатися, він палко захопився ботанікою, робив екскурсії, а потім по обіді засушував зірвані рослини, наклеював, класифікував, надписував назви. Саме це і зблизило його з абатом Фожа. Абат теж колись збирав гербарій; він дав юнакові кілька практичних порад, за які той був йому дуже вдячний. Вони обмінювалися книжками, одного дня пішли разом шукати якусь квітку, що, за словами абата, росла в цьому краї. Коли Серж нездужав, абат щоранку відвідував його і довго розмовляв з ним, сидячи у нього в головах. В інші дні, коли Серж почував себе добре, він сам стукав у двері абата, зачувши, що той ходить у своїй кімнаті. Їх розділяла тільки вузьенька площадка на сходах; скінчилося тим, що вони стали проводити разом цілі дні.

Незважаючи на млявий спокій Марти і злі очі Рози, Муре часто не міг стримати свого гніву.

— Що він робить там нагорі, цей поганий хлопчисько?— бурчав він.— Цілими днями я його не бачу. Він не виходить від абата, завжди шушукається з ним по кутках. Ні, пора вже йому їхати до Парижа. Він здоровий, як бик. Всі ці недуги тільки про людське око, щоб його пестили! Можете собі обидві витріщати на мене очі! Я не хочу, щоб ваш кюре зробив з нього святенника.

І Муре почав стежити за сином. Коли він думав, що той у абата, він суворо кликав його вниз.

— Про мене краще б він ходив до жінок!— закричав він якось у розпачі.

— О пане,— вигукнула Роза,— це жахливо! Що це ви вигадуете?

— Еге ж, еге ж, до жінок! І я сам поведу його туди, якщо ви доведете мене до краю з вашими попами!

Серж, звичайно, був членом Молодіжного клубу, але ходив туди рідко; на самоті він почував себе краще. Коли б не абат Фожа, з яким він там іноді зустрічався, поги б його там не було. Абат навчив його якось у читальні грати в шахи. Довідавшись, що «малий» зустрічається з абатом навіть у клубі, Муре заприсягнувся, що в наступний понеділок одвезе його на вокзал. Валізу було спаковано, і на цей раз насправді, але Серж захотів провести останній ранок на просторі в полі і повернувся весь мокрий, потрапивши під раптову зливу. Він мусив лягти в ліжку; його трясло, зуб не попадав на зуб. Три тижні Серж був між життям і смертю. Одужання тривало цілих два місяці. Особливо в перші дні хвороби він був такий кволий, що, лежачи на високо покладених подушках з витягнутими вздовж простирадла руками, скидався на воскову фігуру.

— Це ви винні, пане!— кричала куховарка Муре.— Якщо дитина помре, на вашій совісті буде гріх.

Поки життя його сина було в небезпеці, Муре, похмурий, з очима, червоними від сліз, тинявся мовчки по кімнатах. Він рідко піднімався нагору, а більше топтався в передпокої, чекаючи, поки вийде лікар. Коли він довідався, що Сержа врятовано, він прослизнув у його кімнату, прононуючи свою допомогу. Але Роза виставила його за двері. Він не потрібний; хлопець ще не настільки здоровий, щоб терпіти його грубощі; краще б він ішов у своїх справах, аніж плутатися під ногами. Тоді Муре залишався сам на нижньому поверсі, ще більш зажурений, без усякого діла; він казав, що йому ніщо не миле, ні до чого нема охоти. Проходячи передпокоєм, він часто чув на третьому поверсі

голос абата Фожа, що проводив цілі дні коло Сержа, який почав видужувати.

— Як йому сьогодні, пане абат?— питав боязко Муре у священника, коли той сходив у садок.

— Трохи краще; це триватиме довго, треба дуже берегти його.

І він спокійно брався до свого требника, а батько, з садовими ножицями в руках, ходив слідом за ним по алеях, шукаючи нагоди завести з ним розмову, щоб дістати детальніші відомості про «малого». Коли Серж став уже зовсім одужувати, Муре помітив, що священник майже не виходить з кімнати хворого. Щоразу, піднявшись нагору, коли там не було жінок, він бачив, що абат сидить біля юнака, тихенько розмовляє з ним, робить йому дрібні послуги,— то підсолодить напій, то поправить ковдру, то подасть якусь потрібну йому річ. Всі в будинку розмовляли пошепки; півголосом сказані Мартою чи Розою слова, якась особлива зосередженість перетворювали третій поверх ніби в куточок монастиря. Муре відчував у своїй домівці дух ладану, часом йому здавалось від того шепотіння, що там, нагорі, правлять месу.

«Що вони там роблять?— думав він.— Малого врятовано, вже ж не причащають вони його».

Сам Серж дуже непокоїв його. Весь у білому, він скидався на дівчину. Очі в нього побільшали, на устах, навіть у хвилини найтяжчих страждань, блукала замріяна усмішка. Муре вже не зважувався говорити про Париж, таким тендітним і безпорадним здавався йому хворий.

Якось після полудня Муре тихенько піднявся нагору. Крізь розчинені двері він побачив, що Серж сидить у кріслі проти сонця. Юнак плакав, підвівши очі до неба; його мати теж ридала, сидячи коло нього. Вони обоє обернулися на скрип дверей, але не витерли сліз. І зараз же кволим голосом хворого, що тільки-но почав видужувати, Серж промовив:

— Тату, я хочу просити у вас ласки. Мама каже, що ви гніватиметесь, що ви мені відмовите в тому, що для мене є найбільшою радістю... Я хотів би вступити до семінарії.

Він у німому благанні склав руки.

— Ти! Ти!— прошепотів Муре.

І подивився на Марту, яка одвернула голову. Він не додав більше нічого, пішов до вікна, потім сів машинально на ліжку, наче приголомшений несподіваним ударом.

— Тату,— знову почав Серж по довгій мовчанці,— я був при смерті; я бачив бога і поклявся, що належатиму йому. Я запевняю вас, вся моя радість у цьому. Повірте мені і не засмучуйте мене.

Муре, втупивши очі в землю, похмуро мовчав. Потім, безнадійно махнувши рукою, промовив:

— Якби в мене була хоч краплинка мужності, я б зав'язав перемену білизни в клунок і пішов би світ за очі.

Потім він підвівся, підійшов до вікна і почав тарабанити пальцями по шибці; Серж знову почав був благати його, але Муре сказав просто:

— Годі, годі, це вирішено, ти будеш священиком, мій хлопчику.

І вийшов. На другий день, не попередивши нікого, він поїхав у Марсель, де провів тиждень з Октавом. Але повернувся стурбований, постарілий. Октав не дуже втішив його. Він пив, гуляв, заплутався в боргах, ховав у шафах своїх полюбовниць. А втім, Муре не сказав про це нікому ні слова. Він став тепер більше сидіти вдома, не брався вже до своїх колишніх вдалих операцій, таких, як-от закупівля врожаю на пні, що ними раніше він так пишався. Роза помітила, що він став дуже мовчазний і навіть уникав вітатися з абатом Фожа.

— А знаєте, ви зовсім не чемні!— зухвало сказала йому вона якось.— Тільки-но пройшов пан кюре, а ви повернулись до нього спиною... Якщо ви це робите через хлопця, то ви помиляєтесь. Пан кюре не хотів, щоб він ішов до семінарії, я сама чула, як він його відраджував... Нема чого казати, весела у нас тепер домівка; ви ні з ким не розмовляєте, навіть з пані; коли сідаєте за стіл, так наче на похороні... Мені вже, пане, все це набридло.

Муре виходив з кімнати, але вона йшла за ним слідом у садок.

— Хіба не повинні ви радіти, що дитина вже на ногах? Вчора він, херувимчик, з'їв котлетку, та ще з яким апетитом... А вам це байдуже, правда? Ви хотіли б зробити з нього такого ж безбожника, як ви самі... А знаєте, вам більш за всіх потрібні молитви; це господь бог посилає спасіння для нас усіх. Бувши вами, я плакала б з радості, що бідна дитина молитиметься за мене. Але у вас кам'яне серце, пане... А який же він буде гарненький, голубчик, у сутані!

Тоді Муре піднімався на другий поверх. Там він замикався в кімнаті, яку називав своїм кабінетом, де стояли

тільки стіл і два стільці. Ця кімната стала йому за пристановище на ті години, коли куховарка надто вже йому допікала. Занудившись, він сходив у садок, коло якого ходив тепер ще дбайливіше. Марта, здавалось, не помічала поганого настрою свого чоловіка; інколи цілими тижнями він мовчав, а вона й не турбувалась і не гнівалася. Вона все більше відривалася від свого оточення, домівка здавалася їй такою спокійною, що вона, не чуючи постійного бурчання чоловіка, вирішила, що він вгамувався і створив собі, як і вона, свій куточок щастя. Це заспокоювало її і дозволяло ще більше поринати в свої мрії. Коли чоловік дивився на неї каламутними очима, наче не пізнаючи її, вона всміхалася йому й не бачила сліз, якими були повні його очі.

Того дня, як Серж, цілком одужавши, вступив до семінарії, Муре лишився дома вдвох з Дезіре. Він часто тепер наглядав за нею. Ця велика дівчина, якій вже пішов шістнадцятий рік, могла впасти у басейн, підпалити будинок, бавлячися з сірниками, як шестирічна пустунка. Коли Марта повернулась додому, всі двері стояли відчинені, в кімнатах нікого не було. Їй здалося, що весь будинок наче пуста. Вона вийшла на терасу і побачила в кінці алеї чоловіка, що грався з дочкою. Він сидів на купі піску і поважно насипав дерев'яною лопаткою пісок у возик, який Дезіре тримала за шворочку.

— Но, но! — кричала вона.

— Стривай, — терпляче казав батько, — він іще не повний... Коли ти хочеш бути коником, почекай, поки возик наповниться.

Вона затупала ногами, удаючи норовистого коня, і, неспроможна далі стояти на місці, побігла, регочучи на все горло. Возик підстрибував, пісок висипався. Оббігши весь садок, Дезіре повернулася з криком:

— Насип, насип ще!

Муре знову наповнив возик, набираючи потроху лопаткою пісок.

Марта, схвильована, розгублена, дивилася з тераси; ці розчинені двері, чоловік, що бавиться з дитиною в порожній садібі, засмутили її, хоч вона не могла збагнути, що з нею діється. Вона пішла переодягнутись; піднімаючись по сходах, вона почула, як Роза, що теж тільки-но повернулася, промовила, стоячи на ганку:

— Господи, який же наш пан дурний!

Дрібні рантьє, з якими Муре прогулювався щодня на

бульварі Совер, казали, що він з'їхав з глузду. За кілька місяців він посивів, ноги його тремтіли, він перестав бути тим уїдлигим насмішником, якого побоювалося все місто. Один час думали навіть, що він встряв у якусь ризиковану спекуляцію і пригнічений великою втратою грошей.

Пані Палок, спершись на вікно у своїй їдальні, що виходило на вулицю Баланд, кожного разу, як бачила Муре, казала навіть, що він на тонку пряде. А коли за кілька хвилин абат Фожа проходив вулицею, вона задоволено вигукувала, особливо якщо в неї хтось був:

— Гляньте лишень на пана кюре, от хто жиріє!.. Якби він їв з однієї тарілки з паном Муре, можна було б подумати, що він лишає йому самі кістки.

Вона сміялась, а за нею сміялися й інші. Справді, абат Фожа виглядав тепер чудово — завжди в чорних рукавичках, в блискучій сутані. На губах у нього з'являлась особлива усмішка, якась іронічна складка, коли пані де Кондамен говорила йому компліменти з приводу його гарного вигляду. Дами любили бачити його ошатним, одягненим у дорогий і вишуканий костюм. А він би хотів битися, стиснувши кулаки і засукавши рукава, не дбаючи про ці ганчірки. Але досить було йому трохи занедбати себе, як стара пані Ругон докоряла йому за це; він усміхався і йшов купувати шовкові панчохи, капелюх, новий пояс. Він зношував багато одягу, на його великому тілі все наче горіло.

Після заснування Притулку пречистої діви всі жінки були за нього. Вони боронили його від брудних чуток, які, не знати з якого джерела, часом ще ширилися по місту. Вони вважали, що іноді він занадто суворий, але це їм навіть подобалось, особливо у сповідальні; їм було приємно почувати, як ця залізна рука лягає на їхні голови.

— Моя любя,— сказала одного разу пані де Кондамен Марті,— як він мене лаяв учора! Я думаю, він побив би мене, коли б не перегородка між нами. Ах, з ним не завжди буває легко!

І вона усміхалася, все ще втішаючися суперечкою із своїм сповідником. Треба сказати, що пані де Кондамен помітила, як блідне Марта, слухаючи деякі її признання про те, як абат Фожа сповідає її; вона здогадувалась, що Марта ревнує, і їй приємно було мучити Марту, повторюючи різні інтимні подробиці.

Після того, як було засновано Молодіжний клуб, абат Фожа став дуже добродушним; він неначе переродився. Завдяки зусиллям волі його сувора натура ставала м'якою,

як віск. Він дозволяв розповідати про те, яку участь він брав у відкритті клубу, подружився з юнаками, уважно стежив за собою, бо знав, що його суворість, яка імпонувала жінкам, не буде до вподоби школярам, що нарешті вирвалися на волю. Він мало не посварився з сином Растуалю, пригрозивши, що намне йому вуха, після якоїсь незгоди з приводу внутрішнього розпорядку клубу, але, на диво всім, перемиг себе і майже зразу подав йому руку, повернувши до себе всіх присутніх своїм добрим бажанням просити вибачення у цього «дурноверхого Северена», як його називали.

Та якщо абат здобув прихильність жінок і дітей, то батьки й чоловіки досі поводитися з ним просто ввічливо. Значні особи все ще не довіряли йому, бо він тримався осторонь від будь-яких політичних угруповань. У супрефектурі Пекер де Соле різко нападав на нього; пан Делангр, не боронячи його відкрито, з хитрою усмішкою казав, що судити про нього ще рано. В родині пана Растуалю він став справжнім приводом до родинних незгод. Северен і його мати буквально протуркали вуха голові суду, вихваляючи священика.

— Добре, добре! Він має всі ті чудові якості, про які ви мені торочите!— кричав бідолаха.— Я згоден, тільки дайте мені спокій. Я послав йому запрошення на обід; він не прийшов. Не можу ж я тягти його сюди за руку!

— Та ні, мій друже,— казала пані Растуаль,— але коли ти зустрічаєш абата, ти ледь киваєш йому. Мабуть, це його й образило.

— Безперечно,— додавав Северен,— він чудово розуміє, що ви поводитесь з ним не так, як слід.

Пан Растуаль знизував плечима. Коли тут був присутній пан де Бурде, удвох вони обвинувачували абата Фожа в тому, що він схиляється в бік супрефектури. Пані Растуаль відказувала на це, що він там не обідає, що там і ноги його ніколи не було.

— Певна річ,— відповідав голова суду,— я не кажу, що він бонапартист... Я кажу тільки, що він схиляється туди, от і все. У нього були стосунки з паном Делангром.

— Ет! І у вас так само,— кричав Северен,— у вас теж були стосунки з мером! Певні обставини примушують до цього. Скажіть прямо, що ви терпіти не можете абата Фожа,— це буде вірніше.

Усі в домі Растуалів цілими днями сердилися одне на одного. Абат Феніль заходив тепер дуже рідко, він казав,

що подагра тримає його прикутим до крісла. А втім, коли його двічі змусили висловити свою думку про кюре церкви св. Сатурнена, він кількома словами похвалив його. Абат Сюрен і абат Бурет, так само як і Мафр, завжди були однакової думки з господинею. Отже, опозиція йшла виключно від голови суду, якого підтримував де Бурде; обидва урочисто заявляли, що не хочуть ризикувати своєю політичною кар'єрою, приймаючи людину, яка приховує свої переконання.

Коли Северен мав щось сказати священникові, він, щоб досадити батькові, стукав у хвіртку з тупика Шевільйот. Поступово тупик став нейтральною територією. Лікар Порк'є, що перший скористався цією дорогою, молодий Делангр, мировий суддя приходили сюди поговорити з абатом Фожа. Іноді цілий день хвіртки обох садів і ворота супрефектури лишалися широко розчинені. Абат стояв у глибині тупика, спершись на паркан, і з усмішкою потискав руки тим особам з обох товариств, які заходили привітати його. Але пан Пекер де Соле демонстративно не виходив із саду супрефектури; а пані Растуаль і де Бурде теж уперто не хотіли виходити в тупик і залишалися на своїх стільцях під деревами перед фонтаном. Зрідка прихильники священника заходили в тінисту алею саду Муре. Час від часу чиясь голова виглядала з-понад стіни і враз зникала.

А втім, абат Фожа анітрохи не церемонився; тільки на вікно Трушів, де повсякчас поблискували очі Олімпії, він поглядав занепокоєно. Труші сиділи там у засідці за червоними завісками; їх мучило жагуче бажання теж зійти вниз, поласувати фруктами, поговорити з особами з високого товариства. Вони підіймали жалюзі, на хвилинку спиралися на підвіконня і розлючено відходили назад, приборкані владним поглядом священника; потім знову підкрадалися, як вовки, до вікна, і, притуляючись своїми блідими обличчями до шибок, стежили за кожним рухом абата, обурені тим, що він досхочу втішається цим раєм, куди їм заборонено входити.

— Це вже занадто, — сказала одного дня Олімпія чоловікові, — він засадив би нас у шафу, якби міг, щоб самому всім розкошувати. Хочеш, зійдемо вниз? Побачимо, що він скаже.

Труш щойно повернувся із своєї контори. Він надів чистий комірець і почистив черевики, щоб мати пристойний вигляд. Олімпія одягла світлу сукню. Потім вони відважно

зійшли вниз і дрібними кроками пішли вздовж великих буксів, спиняючись перед клумбами. В цей час абат Фожа, стоячи спиною до них, розмовляв з паном Мафром біля хвіртки, що виходила в тупик. Коли він почув рипіння піску під їхніми ногами, Труші вже були в алеї за його спиною. Він обернувся і замовк на півслові, приголомшений їхньою появою. Пан Мафр, який ні разу не бачив їх, дивився на них з цікавістю.

— Правда, чудова погода, панове?— сказала Олімпія, збліднувши під поглядом брата.

Абат раптом потяг мирового суддю в тупик і одразу ж попрощався з ним.

— Він лютий,— прошепотіла Олімпія.— Дарма, треба лишатися тут. Якщо підемо до себе нагору, він подумас, що ми злякались. Досить з мене! Ти побачиш, як я з ним поговорю.

Вона звеліла Трушеві сісти на один із стільців, кілька хвилин тому принесених сюди Розою. Коли абат повернувся, він побачив, що вони спокійненько влаштувались в саду. Він замкнув хвіртку, кинув навколо погляд, упевнився, що листя добре їх закриває, потім підійшов до них і приглушеним голосом сказав:

— Ви забули нашу умову; ви обіцяли мені не виходити з кімнати.

— Нагорі надто жарко,— відповіла Олімпія.— Немає ніякого злочину в тому, що ми вийшли подихати свіжим повітрям.

Священик насилу стримувався, але його сестра, бліда від зусилля, з яким опиралась йому, додала з притиском:

— Не кричи; поруч є люди, ти можеш собі пошкодити.

Труші захихикали. Абат мовчки подивився на них і в розпачі взявся за голову.

— Сідай,— сказала Олімпія.— Ти хочеш пояснень, правда? Будь ласка. Нам набридло сидіти під замком. Ти тут купаєшся, як сир у маслі; весь будинок — твій, весь садок — твій. Тим краще, ми дуже раді, що твої справи йдуть так добре, але нема чого з нами поводитись, як з жебраками. Тобі ні разу не спало на думку принести мені хоч гроно винограду, ти дав нам найгіршу кімнату; ховаєш вас, соромишся нас, замикаєш, як зачумлених... Зрозумій же, так далі тривати не може.

— Я тут не хазяїн,— сказав абат Фожа,— звертайтеся до пана Муре, коли хочете спустошити його сад.

Труші знову обмінялися усмішками.

— Ми не втручаємось у твої справи,— вела далі Олімпія,— ми знаємо те, що знаємо, і цього досить... Це все доводить, що в тебе недобре серце. Невже ти думаєш, що, коли б ми були на твоєму місці, ми не поділилися б з тобою?

— Та чого ж ви, нарешті, хочете від мене?— спитав абат.— Чи ви гадаєте, що я тут розкошую? Ви бачили мою кімнату, вона умебльована гірше за вашу. Не можу ж я віддати вам цей будинок, який мені не належить.

Олімпія знизала плечима; вона звеліла чоловікові мовчати, коли він хотів відповісти, і спокійно провадила далі:

— Кожен розуміє життя по-своєму. Якби в тебе були мільйони, ти й тоді не купив би собі килимка до ліжка, а витратив би гроші на якусь безглузду аферу. А ми, ми любимо пожити собі на втіху... Ти ж не будеш заперечувати, що, коли б ти зажадав найкращих у домі меблів, білизни, харчів, ти мав би їх сьогодні ж увечері? Так от, маючи все це, добрий брат не залишав би своїх родичів у такій скруті, в якій ти нас тримаєш.

Абат Фожа пильно подивився на Трушів. Вони обоє погойдувались на стільцях. Помовчавши якусь мить, абат промовив:

— Ви невдячні люди. Я й так немало зробив для вас. Якщо ви маєте зараз шматок хліба, то цим ви зобов'язані мені. Я зберіг твої листи, Олімпіє, ті листи, в яких ти мене благала врятувати вас від злиднів, взяти вас у Плассан. Тепер, коли ви тут, біля мене, коли ваше життя забезпечене, ви ставите нові вимоги...

— Ач!— грубо перебив Труш.— Ви нас взяли у Плассан тому, що ми вам були потрібні. Гіркий досвід навчив мене не вірити у благородні почуття... Я дав своїй дружині говорити, але жінки ніколи не домовляться ні до чого... В двох словах, любий друже: ви даремно тримаєте нас у клітці, як вірних псів, яких випускають тільки в хвилину небезпеки. Ми занудились і можемо збунтуватися. Дайте нам хоч трохи волі, хай вам чорт! Якщо будинок не ваш і ви нехтуєте всякими земними благами, то яке вам діло, коли ми влаштуємося, як нам подобається. Стін же ми, сподіваюсь, не з'їмо!

— Звичайно,— підтримала чоловіка Олімпія,— можна збожеволіти, сидячи завжди під замком... Ми готові тобі допомогти. Ти ж знаєш, що мій чоловік жде тільки твого знака... Йди своєю дорогою і покладайся на нас, але ми хочемо одержати і свою частку... Ну як, домовились?

Абат Фожа понури́в голову; якусь мить він мовчав, потім підвівся і, не даючи прямої відповіді, сказав:

— Слухайте, якщо ви колись станете мені на заваді, присягаюся вам, що я вижену вас здихати десь на соломі.

І він пішов нагору, залишивши їх у алеї. Відтоді Труші майже щодня виходили в садок; але вони тримались досить скромно, уникали бувати там в ті часи, коли священник вів розмови із своїми гостями з обох садків.

Не минуло й тижня, як Марта, зважаючи на гіркі скарги Олімпії, що вони мають таку погану кімнату, послужливо запропонувала їй зайняти Сержеву кімнату, яка була тепер вільна. Труші захопили обидві кімнати. В кімнаті Сержа вони влаштували спальню, ні одного стільця звідти не було винесено, а з другої кімнати зробили вітальню, для якої Роза знайшла їм на горищі старовинні оббиті оксамитом меблі. На radoщах Олімпія замовила собі рожевий пеньюар у найкращої пlassenської швачки.

Якось увечері Муре, забувши, що Марта попросила його віддати Сержеву кімнату абатовим родичам, страшенно здивувався, заставши там Трушів. Він піднявся нагору взяти ніжик, що його Серж, на його думку, залишив у якійсь шухляді. Саме в цю хвилину Труш вистругував цим ножом паличку з грушевої гілки, яку щойно зрізав у садку. Муре попросив пробачення і вийшов.

XIV

Під час урочистої процесії на свято тіла господнього на площі Супрефектури, коли монсеньор Руссело зійшов по східцях розкішного переносного вітаря, спорудженого завдяки старанням пані де Кондамен, якраз біля дверей її будинку, всі присутні помітили, на превеликий свій подив, що прелат різко повернувся спиною до абата Фожа.

— Гляньте,— сказала пані Ругон, що сиділа коло вікна у своїй вітальні,— вони неначе посварилися?

— А ви хіба цього не знали?— відповіла пані Палок, спершись на підвіконня поруч старої дами.— Про це говорять уже з учорашнього дня. Абат Феніль знову здобувся ласки у монсеньйора.

Пан де Кондамен, що стояв позаду дам, зареготав. Він втік з дому, бо там, як він казав, «тхне церквою».

— Ах,— промовив він,— чи варто вам зважати на ці історії! Єпископ — справжній флюгер, що повертається в той бік, у який подме Фожа або Феніль, сьогодні — один,

завтра — другий. Вони сварилися й мирилися вже разів десять. Побачите, через три дні Фожа знову буде фаворитом.

— Не думаю,— сказала пані Палок.— На цей раз справа серйозна. Здається, монсеньйор мав великі неприємності через абата Фожа. Той начебто виголошував проповіді, які дуже не сподобалися в Римі. Я не можу пояснити вам це як слід. Тільки знаю, що монсеньйор одержав з Рима дуже докірливі листи, в яких йому радять бути обережним. Кажуть, що абат Фожа — політичний агент.

— Хто це каже?— спитала пані Ругон, примруживши очі і ніби вдивляючись у процесію, що розтяглася по всій вулиці Банн.

— Я чула таке, більш нічого не знаю,— відповіла байдужим тоном дружина судді.

І відійшла під тим приводом, що з другого вікна видно краще. Пан де Кондамен сів на її місце поруч пані Ругон і шепнув їй на вухо:

— Я бачив разів зо два, як вона заходила до абата Феніля, безперечно, вона з ним щось затіває... Абат Фожа, мабуть, наступив на цю гадину, і вона намагається його ужалити... Якби вона не була така бридка, я б її попередив, що ніколи її чоловік не буде головою суду.

— Чому? Я не розумію,— з наївним виглядом промовила пані Ругон.

Пан де Кондамен пильно подивився на неї і засміявся.

Два останніх жандарми з процесії зникли за рогом бульвару Совер. Тоді кілька осіб, що їх пані Ругон запросила прийти подивитись, як святитимуть вівтар, увійшли до вітальні, жваво розмовляючи про привітність монсеньйора, про нові корогви конгрегації і особливо про молодих дівчат з Притулку пречистої діви, що привернули до себе увагу всіх. Дами балакали без угаву і раз у раз згадували ім'я абата Фожа з великою похвалою.

— Справді, він святий,— сказала сміючись пані Палок панові де Кондамену, який сів поруч неї.

Потім, нахилившись до нього, провадила далі:

— Я не могла вільно говорити в присутності матері... У місті багато говорять про абата Фожа і пані Муре. Певно, ці погані чутки дійшли й до монсеньйора.

Пан де Кондамен обмежився такою відповіддю:

— Пані Муре чарівна жінка, дуже принадна ще, хоч їй і сорок років.

— О! Чарівна, чарівна,— пробурмотіла пані Палок, аж позеленівши від злості.

— Надзвичайно чарівна,— переконано повторив інспектор лісного відомства,— вона вступає в пору палких пристрастей і великого блаженства... Ви, жінки, дуже погано розумієте одна одну.

І він вийшов з вітальні, задоволений тим, що пані Палок ледве може стримати свою лють.

Місто і справді дуже цікавилося безнастанною боротьбою, яку абат Фожа вів проти абата Феніля, щоб завоювати монсенйора Руссело. Це був безперервний бій, схожий на паскоки двох служниць, коханок старого господаря, що не можуть поділити його пестоців. Єпископ лише лукаво всміхався. Він знайшов якусь рівновагу між цими двома протилежними вдачами, він побивав їх одного одним, розважався тим, що бачив їх по черзі переможцями і ладен був назавжди прийняти послуги сильнішого, щоб тільки мати спокій. Що ж до лихих чуток про його фаворитів, які доходили до його вух, то він ставився до них поблажливо, бо знав, що вони здатні обвинуватити один одного навіть у вбивстві.

— Знаєш, сину мій,— казав він абатові Сюрену в хвилини одвертості,— вони обидва гірші... Гадаю, що Рим знає поразки і гору візьме Париж, але я цього не цілком певен і дозволяю їм нищити один одного. Коли один доб'є другого, ми почуємо... Візьми-но третю оду Горація, там є один рядок, який я, здається, переклав невдало.

У вівторок після великої процесії погода була чудова. Сміх лунав у саду Растуалів і в саду супрефектури. По обидва боки під деревами зібралося велике товариство. В саду Муре абат Фожа своїм звичаєм читав требник, повільно походжаючи вздовж високих буксів. Уже кілька днів він тримав хвіртку в тупику зачинену; наче кокетував з сусідами, ховаючись і чекаючи, щоб вони скучили за ним. Можливо, він помітив, що після його останньої сварки з єпископом і тих жахливих чуток, які ширили по місту його вороги, прихильники начебто збайдужіли до нього.

Близько п'ятої години, коли сонце почало схилитися до заходу, абат Сурен запропонував панночкам Растуаль зіграти партію у волан. Він був чудовий гравець. Хоч Анжеліні й Аврелії було вже під тридцять, вони дуже любили всякі ігри; їхня мати охоче водила б їх і досі в коротеньких сукеньках. Коли покоївка принесла ракетки, абатові Сюрену, що шукав місця в садку, заллятому останніми променями сонця, набігла в голову думка, яка дуже сподобалась обом панночкам.

— А що, якби ми пішли в тупик Шевільйот?— сказав він.— Там ми були б у затінку під каштанами, і місця там більше для розгону.

Вони вийшли з саду, і почалася найприємніша партія. Почали обидві панночки. Перша пропустила волан Анжеліна. Абат Сюрен, який її заступив, орудував ракеткою справді дуже майстерно й енергійно. Затиснувши поміж колінами свою сутану, він стрибав вперед, назад, убік, підхоплював волан над самою землею, ловив на великій висоті, кидав його то прямо, як м'яч, то посилав по красивій кривій з досконалою вправністю. Звичайно він волів грати з невмілими гравцями, що кидають волан навмання, без ритму, як він казав, бо тоді міг показати всю свою вправність. Панна Аврелія грала непогано; вона дзвінко скрикувала за кожним ударом ракетки і реготала, як божевільна, коли волан влучав просто в обличчя молодому абатові; потім вона підбирала свої спідниці, відступаючи назад дрібноенькими кроками, коли абат робив особливо сильний удар. Нарешті волан заплутався в її волоссі, і вона мало не впала навznak, що дуже розвеселило всіх трьох. На її місце стала Анжеліна. Коли абат Фожа в садку Муре підводив очі від свого требника, він щоразу бачив, як над муром пролітав волан, схожий на великого білого метелика.

— Пане кюре, чи ви тут?— гукнула Анжеліна, стукаючи в хвіртку.— Наш волан залетів до вас.

Абат Фожа підняв волан, що впав коло його ніг, і відчинив хвіртку.

— Ах, дякую, пане кюре,— сказала Аврелія, беручи волан.— Тільки Анжеліна здатна на такий удар. Кілька днів тому тато дивився, як ми граємо, і вона кинула волан йому просто у вухо з такою силою, що він оглух аж до другого дня.

Знову залунав сміх. Абат Сюрен, зашарівшись, як дівчина, витирав чоло, легенько торкаючись до нього тонкою хусточкою. Він відкинув за вухо своє біляве волосся, очі його блищали, він вигинав стан і обмахувався ракеткою, наче віялом. В розпалі гри його нагрудник трохи зсунувся вбік.

— Пане кюре,— сказав він, стаючи в позу,— будьте нашим суддею.

Абат Фожа, взявши требник під пахву, по-батьківському всміхаючись, став коло хвіртки. Крізь напіврозчинені ворота супрефектури священник міг бачити пана Пекера де

Соле, що сидів біля фонтана серед своїх близьких. Проте він не повернув голови в той бік, рахував удари, хвалив абата Сюрена, підбадьорював панночок Раствуаль.

— Знаєте, Пекере,— грайливо сказав пан де Кондамен на вухо супрефектові,— даремно ви не запрошуєте цього абата на ваші вечори; він дуже чемний з дамами і, напевно, чудово танцює вальс.

Та пан Пекер де Соле, що вів жваву розмову з паном Делангром, здавалось, нічого не чув. Він провадив далі, звертаючись до мера:

— Справді, мій любий друже, я не знаю, де ви бачите в ньому ті гарні якості, про які говорите мені. Навпаки, зв'язок з абатом може лише скомпрометувати. Минуле його вельми підозріле, і про нього дійшли сюди деякі чутки... Я не бачу, з якої речі повинен я ставати на коліна перед цим кюре, тим більше, що плассанське духівництво дуже вороже до нас... Адже це мені однаково нічого б не дало.

Пан Делангр і пан де Кондамен лише перезирнулись, похитали головою і нічого не відповіли.

— Абсолютно нічого,— повторив супрефект.— Нема чого вам напускати на себе якусь таємничість. Знаєте, я написав у Париж. У мене голова йшла обертом, і мені захотілося з'ясувати нарешті, хто ж такий Фожа, якого ви вважаєте мало не за переодягненого принца. І що ж? Знаєте, що мені відповіли? Мені відповіли, що його не знають, нічого про нього сказати мені не можуть, і порадили не втручатися у справи духівництва... У Парижі й так уже незадоволені нами, відколи на виборах пройшов цей дурень Лагріфуль. Мені доведеться бути обережним, самі розумієте.

Мер знову перезирнувся з інспектором лісного відомства. Він навіть злегка знизав плечима, поглянувши на акуратно підкручені вуса Пекера де Соле.

— Слухайте мене уважно,— сказав він йому за хвилину.— Ви хочете бути префектом, правда?

Супрефект усміхнувся, гойдаючись на стільці.

— То йдіть зараз же і потисніть руку абатові Фожа, що отам дивиться на гру в волан і чекає на вас.

Пан Пекер де Соле остовпів з подиву, він нічого не розумів. Глянувши на пана де Кондамена, спитав його занепокоєно:

— І ви такої ж думки?

— Безперечно, ідіть і потисніть йому руку,— відповів інспектор лісного відомства. Потім додав іронічно:

— Спитайте мою дружину, ви ж маєте до неї цілковиту довіру.

В цю хвилину якраз до них підійшла пані де Кондамен у чарівній рожевій з сірим сукні.

— Ах, ви даремно нехтуєте релігією,— люб'язно сказала вона супрефектові, коли з нею заговорили про абата.— У церкві вас бачать хіба що в дні великих свят. Справді, мене це дуже засмучує, треба мені вас повернути на добру путь. Ну, що можуть думати про уряд, представником якого ви є, коли ви не ладнаєте з господом богом?.. Залиште нас, панове, я зараз посповідаю пана Пекера де Соле.

Вона сіла, всміхаючись і жартуючи.

— Октавіє,— пошепки сказав супрефект, коли вони лишилися самі,— не смійтеся з мене. Ви зовсім не були такою святенницею на вулиці Ельдер у Парижі. Знаєте, я насилу стримуюсь, щоб не пирснути від сміху, коли бачу, як ви роздаєте проскури в церкві святого Сатюрнена.

— Ви легковажні, мій любий,— відповіла вона тим самим тоном,— колись вам доведеться за це розплачуватись. Справді, ви мене непокоїте; я вважала вас значно розумнішим. Невже ви не бачите, що висите на волосинці? Зрозумійте ж, що коли вас досі ще не скинули, то тільки тому, що бояться розворушити пlassenських легітимістів. В той день, коли з'явиться новий супрефект, вони одразу заметушаться, а при вас вони спокійно сплять, бо певні в своїй перемозі на майбутніх виборах. Це не дуже для вас втішно, я знаю, але я певна, що з вами не рахуються... Мій любий, ви загинете, якщо не зважите на дещо.

Він дивився на неї із справжнім страхом.

— Хіба «велика людина» писала вам? — спитав він, натякаючи на одну особу, яку вони так називали між собою.

— Ні, він остаточно порвав зі мною. Я не така дурна, і перша зрозуміла необхідність цього розриву. А втім, мені нема на що нарікати. Він подбав про мене, видав мене заміж, дав кілька прекрасних порад, які мені стали у великій пригоді... Але у мене в Парижі є друзі. Повірте мені, ви можете пропустити останню нагоду вибитися вгору... Не вдавайте з себе безбожника, йдіть швидше і потисніть руку абатові Фожа... Ви зрозумієте все потім, якщо не здогадуєтесь тепер.

Пан Пекер де Соле сидів, похнюпившись, трохи присомлений цією нотацією. Він був великий фат. Усміхнув-

пшсь, показавши свої білі зуби, він спробував вийти з неприємного становища і промовив ніжно:

— Якби ви тільки захотіли, Октавіє, ми правили б Плассаном удвох. Я вже пропонував вам вернутись до нашого колишнього життя...

— Ви таки справжній дурень,— сердито перепинила вона його.— Ви мене дратуєте цією вашою «Октавіє». Я пані де Кондамен для всіх без винятку, мій любий... Ви, значить, нічого не розумієте? У мене рента в тридцять тисяч ф'ранків; я паную над усією супрефектурою; я всюди буваю, всюди мене шанують, вітають, люблять. Ті, що заздрили б про моє минуле, стали б тільки люб'язнішими до мене... Що б я робила з вами, боже мій! Ви тільки завважали б мені. Я чесна жінка, мій любий.

Вона підвелася й підійшла до лікаря Порк'є, який своїм звичаєм після візитів до хворих зайшов у сад супрефектури, щоб поговорити з своїми аристократичними пацієнтами.

— О! Пане лікарю, у мене така мігрень, така мігрень!— промовила вона з кокетливою гримаскою.— Вона сидить отут, над лівою бровою.

— Це бік серця, моя пані,— галантно відповів лікар.

Пані де Кондамен усміхнулася, і на тому медична консультація скінчилась. Пані Палок нахилилася до вуха свого чоловіка, якого приводила сюди щодня, щоб він постійно був на очах у супрефекта.

— Інакше він їх і не лікує,— прошепотіла вона.

Тим часом пан Пекер де Соле приєднався до пана де Кондамена й пана Делангра і, спритно маневруючи, підводив їх до воріт. Коли вони були від них за кілька кроків, він спинився, ніби зацікавившись партією у волан, яка ще тривала в тупику. У абата Сюрена розвівалося волосся, він закачав рукава сутани, показуючи свої білі й тонкі, як у жінки, руки; він тільки що збільшив дистанцію, поставивши панну Аврелію за двадцять кроків від себе. Відчуваючи, що на нього дивляться, він перевершив себе. Панна Аврелія теж була в ударі. Підкинутий рукою волан описував плавну, дуже довгу дугу, таку правильну, що, здавалося, він сам падає на ракетку, перелітаючи з одної на другу, а гравці не рухаються з місця. Абат Сурен, трохи відкинувши голову назад, красиво вигинав свій стрункий стан.

— Чудово, чудово! — вигукнув супрефект у захопленні.— Вітаю вас, пане абат.

Потім, обернувшись до пані де Кондамен, лікаря Порк'є і подружжя Палок, додав:

— Підійдіть-но сюди, ніколи я не бачив нічого подібного... Ви дозволите, пане абат, помилуватися вашою грою?

Всі гості з супрефектури зібралися купкою в кінці тупика. Абат Фожа не зрушив з місця; він ледь кивнув головою у відповідь на поклони пана Делангра і пана де Кондамена. Абат усе рахував очки. Коли Аврелія знову промахнулась, він добродушно сказав:

— Тепер у вас триста десять очок після того, як збільшено дистанцію, а ваша сестра має тільки сорок сім.

Удаючи, ніби з великим інтересом стежить за воланом, він поглядав на широко розчинену хвіртку, що вела в садок Растуалів. Поки що звідти вийшов лише пан Мафр. Хтось гукнув його з саду.

— Чого це вони там так голосно сміються? — спитав Мафр пан Растуаль, що розмовляв з паном де Бурде, сидячи за садовим столиком.

— Там грає секретар єпископа, — відповів пан Мафр. — Він показує надзвичайний хист, весь квартал милується ним. Пан кюре теж там, він просто таки зачарований грою.

Пан де Бурде взяв великий понюх табаки і пробурмотів:

— А, і абат Фожа там?

Погляд його зустрівся з поглядом Растуаля. Обоє були збентежені.

— Мені розповідали, — несміло почав голова, — що абат Фожа знову здобув ласку монсеньяора.

— Так, це сталося сьогодні вранці, — сказав пан Мафр. — Вони дійшли цілковитої згоди. Мені переказували зворушливі подробиці. Монсеньяор єпископ плакав... Справді, абат Феніль був де в чому винний.

— Я гадав, що ви друг старшого вікарія, — зауважив пан де Бурде.

— Безперечно, але я також і друг пана кюре, — жваво відповів мировий суддя. — Хвалити бога, така благочестива людина, як він, не боїться ніяких наклепів. Хіба не дійшло до того, що взяли під сумнів навіть його моральність? Ганьба!

Колишній префект знову подивився на нового голову суду якимсь дивним поглядом.

— А хіба не намагався дехто вплутати абата в політику? — вів далі пан Мафр. — Казали, що він прибув сюди, щоб все тут перевернути догори дном, роздавати посади направо й наліво, щоб паризька кліка здобула перемогу...

Гіршого не скажеш і про ватажка розбійників. Одне слово — ціла купа брехні!

Пан де Бурде кінцем своєї палички малював на піску чийсь профіль.

— Так, до мене доходили такі чутки,— недбало промовив він,— малоймовірно, щоб служитель церкви взяв на себе таку роль... До того ж я сподіваюся, що у нас в Плассані він зазнав би цілковитої поразки. Тут нема людей, яких можна було б підкупити.

— Плітки! — вигукнув голова суду, знижуючи плечима.— Хіба можна вивернути навиворіт ціле місто, як стару куртку? Париж може посилати до нас скільки завгодно своїх шпигунів, Плассан все одно залишиться легітимістським. Пам'ятаєте бідолаху Пекера? Ми проковтнули його одним заковтом. Які люди все-таки дурні! Вигадати, що якісь таємничі особи їздять по провінції, роздаючи посади! Признатись, мені хотілося б побачити когось із тих панів.

Він гнівався. Занепокоєний Мафр визнав за потрібне виправдатись.

— Дозвольте,— впав він йому у мову,— я ж не кажу, що абат Фожа — бонапартистський агент, навпаки, я вважаю таке обвинувачення безглуздим.

— Ет! Йдеться не про абата Фожа, я кажу загалом. Так дешево нікого не купиш, хай їм чорт. У кожному разі, абат Фожа поза всякою підозрою.

Запала мовчанка. Пан де Бурде закінчував профіль на піску, домальовуючи йому довгу гостру борідку.

— У абата Фожа немає певних політичних переконань,— сказав він сухо.

— Авжеж,— знову почав пан Растуаль.— Раніше ми закидали йому байдужість до політики, але тепер я цілком згоден з ним. Вся ота балаканина завдала б тільки шкоди релігії. Ви знаєте це так само, як і я, Бурде, йому не можна закинути жодного негожого вчинку. Його ніхто ніколи не бачив у супрефектурі, правда ж? Він з гідністю тримається на своїй посаді. Коли б він був бонапартистом, то не ховався б з цим, хай йому біс!

— Безперечно.

— Додайте до цього, що він веде зразкове життя. Моя дружина і мій син розповіли мені про нього такі речі, які мене просто зворушили.

В цю мить у тупику ще голосніше залунав сміх. Почувся голос абата Фожа, який похвалив панну Аврелію за справ-

ді чудовий удар. Пан Растуаль, що був спинився на півслові, всміхаючись, сказав:

— Чуєте? Чого це їм так весело? Слухаєш, і самому хочеться бути молодим.

Потім додав серйозно:

— Так, так, дружина і син примусили мене полюбити абата Фожа. Ми дуже шкодуємо, що його скромність не дозволяє йому приєднатися до нас.

Пан де Бурде схвально кивав головою. Нараз у тупику залунали оплески. Почулося тупотіння, сміх, вигуки — справжній вибух веселощів, як на великій перерві, коли школярі вирвуться з класів. Пан Растуаль підвівся з садового стільця.

— Ну що ж, — сказав він добродушно, — ходімо й ми подивимось. Справді, це дуже цікаво.

Мафр і Бурде пішли слідом за ним. Всі троє спинилися перед хвірткою. Голова суду і колишній супрефект уперше наважилися дійти аж сюди. Коли вони побачили в кінці тупика групу осіб з компанії супрефектури, вони набрали поважного вигляду. Пан Пекер де Соле і собі випростався в позі офіційної особи, а пані де Кондамен, сміючись, пробиралася вздовж паркана, сповнюючи весь тупик шелестом своєї рожевої сукні. Обидві групи скося стежили одна за одною, ні перша, ні друга не хотіла поступитися місцем; а між ними, біля хвіртки з саду Муре, стояв з трембом під пахвою абат Фожа; він тішився грою і, здавалось, зовсім не помічав, у якому делікатному становищі вони всі опинились.

Усі присутні затамували дух. Абат Сюрен, побачивши, як збільшилась кількість глядачів, вирішив викликати оплески останнім майстерним ударом. Він навмисне сам створював собі всякі труднощі, крутився, грав, не дивлячись на волан, якимсь угадуючи, де він, посилав його панні Аврелії над своєю головою з математичною точністю. Він був весь червоний, спітнілий, розпатланий; його нагрудник зовсім зсунувся і звішувався йому на праве плече. Але він залишався переможцем — все такий самий усміхнений і принадний. Обидві групи глядачів милувалися ним, пані де Кондамен спиняла оплески, коли ще було рано, помабуючи мереживною хусточкою. А молодий абат, бажаючи ще більше здивувати присутніх, почав вистрибувати то праворуч, то ліворуч, намагаючись ловити волан щоразу в новій позиції. Це був головний заключний номер. Коли раптом, підстрибуючи чимраз швидше, він

спіткнувся і мало не впав на груди пані де Кондамен, яка, скрикнувши, простягла вперед обидві руки. Присутні, думаючи, що він забився, кинулись до нього, але він, торкнувшись землі колінами й руками, якимсь дивовижним стрибком упіймав волап і послав його панні Аврелії, перше ніж він торкнувся землі. Тріумфуючи, абат Сюрєн підняв угору ракетку.

— Браво! Браво! — закричав, підходячи ближче, пан Пекєр де Соле.

— Браво! Удар був чудовий! — повторював пан Ра-стуаль, теж наближаючись.

Партія припинилась. Обидві групи з'юрмилися в тупику; вони збилися навколо абата Сюрєна, який, важко відсапуючись, сперся на паркан поруч абата Фожа. Всі говорили водночас.

— Я думав, що він розбив собі голову, — схвильовано казав панові Мафру лікар Порк'є.

— Справді, ці ігри завжди погано кінчаються, — промовив пан де Бурде, звертаючись до пана Делангра і подружжя Палок і водночас потискуючи руку панові де Кондамену, якого він завжди обминав на вулиці, щоб не вітатися з ним.

Пані де Кондамен переходила від супрефекта до голови суду, зводячи їх одного з одним і примовляючи:

— Боже мій! Я більше перелякалася, ніж він, я думала, що ми впадемо обоє. Ви бачили, який великий камінь?

— Гляньте, — сказав пан Ра-стуаль, — він, мабуть, спіткнувся на нього.

— Ви думаєте, що він спіткнувся на цей круглий камінь? — спитав пан Перкер де Соле, піднімаючи з землі камінець.

Досі вони розмовляли між собою лише на офіційних зібраннях. Тепер вони вдвох почали розглядати камінець, передаючи його один одному, зауваживши, що він гострий і міг би розрізати абатові черевика. Пані де Кондамен, стоячи між ними, всміхалася їм обом, запевняла, що вона вже відчуває себе краще.

— Панові абату погано! — вигукнули панночки Ра-стуаль.

Справді, почувши, яка йому загрожувала небезпека, абат Сюрєн дуже зблід і похитнувся. Тоді абат Фожа, що тримався осторонь, вхопив його на свої дужі руки, вніс у садок Муре і посадив на стілець. Обидві компанії за-

повнили альтанку. Там молодий абат остаточно знепритомнів.

— Розо, води, оцту! — крикнув абат Дожа, кидаючись до ганку.

Муре був у їдальні і підійшов до вікна, але, побачивши всіх цих людей у своєму саду, подався назад, неначе злякавшись. Він сховався і більше не показувався. Тим часом Роза прибігла з цілою аптекою. Вона засапалася й бурмотіла:

— Хоч би пані була вдома! Але вона в семінарії у ма-лого... Я сама-самісінька, не можу ж я розірватися, правда?.. А наш пан з місця не зрушиться. Про нього, хоч помирай. Він у їдальні, ховається, мов той сич. Він вам і склянки води не подасть, ні, він скоріше дасть вам здохнути.

Отак бурмочучи, вона підбігла до непритомного абата Сюрена.

— Ну, чисто Ісус Христос! — сказала вона з ніжністю жалісливої кумасі.

Абат Сурен, з заплющеними очима і блідим обличчям, обрамленим довгим білявим волоссям, нагадував ніжнолицих мучеників на іконах. Старша панна Раствуаль тримала його безсило закинуту назад голову, так що видно було білу й ніжну шию. Всі заметушилися. Пані де Кондамен обережно притуляла йому до скронь намочений в оцті рушник. Обидві групи занепокоєно чекали. Нарешті абат розплющив очі, але одразу ж знов заплющив їх; він знепритомнів ще двічі...

— Ну, й налякали ви мене! — ввічливо сказав йому лікар Порк'є, все ще тримаючи його за руку.

Абат Сурен сидів збентежений і дякував, запевняючи, що він почуває себе вже добре. Побачивши, що сутана в нього розстебнута і видно голу шию, він усміхнувся і поправив нагрудник. Щоб довести, що йому вже не треба сидіти спокійно, як всі йому радили, і що він цілком здоровий, він повернувся з панночками Раствуаль у тупик, щоб закінчити партію.

— У вас тут дуже мило, — сказав пан Раствуаль абатові Фожа, від якого не відходив.

— На цьому схилі чудове повітря, — додав пан Пекер де Соле з властивою йому ввічливістю.

Всі з цікавістю розглядали будинок Муре.

— Може, панове бажають посидіти у нас в садку? —

сказала Роза.— Пан кюре тут у себе вдома... Почекайте, я зараз принесу стільці.

Незважаючи на заперечення, вона тричі ходила по стільці. Тоді, глянувши одне на одного, всі з чемності посідали. Супрефект праворуч, по один бік абата Фожа, голова суду по другий — ліворуч. Зав'язалася дружня розмова.

— Ви спокійний сусіда, пане абат,— люб'язно повторював пан Пекер де Соле.— Ви собі уявити не можете, яка це для мене втіха бачити вас щодня в ті самі години в цьому маленькому раю. Дивлячись на вас, я просто відпочиваю від своїх тривог.

— Добрі сусіди трапляються так рідко! — підхопив пан Растуаль.

— Безперечно,— впав йому в мову пан де Бурде.— Пан кюре приніс сюди блаженний спокій монастиря.

Абат Фожа усміхався і кланявся, а тим часом пан де Кондамен, який так і не сів, нахилився до вуха пана Делангра і прошепотів:

— Растуаль уже мріє про посаду товариша прокурора для свого бовдура-сина.

Пан Делангр кинув на нього грізний погляд, він боявся, що цей неприторенний базіка може все зіпсувати. Але це не завадило інспекторові лісного відомства додати:

— А Бурде гадає, що вже здобув свою префектуру.

Але пані де Кондамен зробила справжню сенсацію, сказавши лукаво:

— Що мені найбільше подобається тут — це якась чарівна простота; здається, вона робить цей куточок недоступним для життєвих тривог і скорботи. Тут замирилися б, певно, і Каїн з Авелем.

Вона з притиском промовила фразу і кинула погляд спершу праворуч, а потім ліворуч — на обидва сусідні садки. Пан Мафр і лікар Порк'є схвально кивнули головами, а подружжя Палок занепокоєно презиралося, нічого не розуміючи й боячись скомпрометувати себе в очах тієї або іншої партії яким-небудь необережним словом.

За чверть години пан Растуаль підвівся.

— Моя дружина не знає, куди ми поділися,— промовив він.

Всі повставали, трохи розгублені, щоб попрощатися. Але абат Фожа простяг руку з привітною усмішкою.

— Мій рай лишається відкритим,— сказав він.

Тоді голова суду пообіцяв час від часу відвідувати пана кюре. Супрефект ще палкіше пообіцяв те ж саме. Обидві

групи побули тут ще хвилин з п'ять, обмінюючись компліментами, а в тупику знову залунав сміх панночок Ра-стуаль і абата Сюрена. Партія у волан відновилася з тим самим запалом, волан раз у раз літав туди й сюди понад огорожею.

XV

Якось у п'ятницю, увійшовши до церкви св. Сатюрне-на, пані Палок дуже здивувалася, побачивши Марту навколішках перед каплицею св. Михайла. Сповідав того дня абат Фожа.

«Диви-но,— подумала вона,— невже вона таки зачепила серце абата? Треба лишитись тут. Якби надійшла пані де Кондамен, ото було б сміху!»

Вона зайняла місце трохи позаду і, ставши навколішки й затуливши обличчя руками, наче поринула в ревну молитву; потім розсунула пальці й почала спостерігати. В церкві було дуже темно. Голова Марти впала на молитовник, здавалось, вона спить, вирізняючись чорною плямою на тлі білої колони; з усього її тіла живими були тільки плечі, що здіймалися від глибокого зітхання. Вона була така пригнічена, що пропускала свою чергу після кожної парафіянки, яка виходила від абата Фожа. Він якусь хвилину чекав, потім нетерпляче стукав у перегородку сповідальні. Тоді яка-небудь з жінок, побачивши, що Марта не рухається з місця, входила замість неї. Каплиця поволі порожніла, а Марта лишалась нерухомою; вона була ніби в забутті.

«Здорово її пройняло,— сказала сама до себе пані Палок,— це ж непристойно отак виставлятися напоказ у церкві... Ах! Ось і пані де Кондамен...»

І справді, увійшла пані де Кондамен. Вона на хвилинку спинилась коло чаші з свяченою водою, зняла рукавичку й перехрестилась граціозним рухом. Її шовкова сукня прошелестіла у вузькому проході між стільцями. Стаючи навколішки, вона сповнила все високе склепіння шелестом своїх спідниць. У неї був звичайний привітний вигляд — вона всміхалася сутінкам церкви. Незабаром лишилися тільки вона і Марта. Абат гнівався і голосно стукав у дерев'яну перегородку сповідальні.

— Пані, це ваша черга; я остання,— люб'язно прошепотіла пані де Кондамен, нахилиючись до Марти, якої не впізнала.

Марта повернула до неї своє схудле обличчя, бліде від надзвичайного хвилювання; здавалось, вона не розуміла, чого від неї хочуть, вона наче прокидалась від екстатичного сну; повіки її тремтіли.

— Ну що там, пані, що там? — сказав абат, прочинивши двері сповідальні.

Пані де Кондамен підвелась, усміхнувшись на заклик священика. Впізнавши її, Марта кинулась у сповідальню, але раптом знову впала навколішки, не ступивши й трьох кроків.

Пані Палок було дуже весело; вона сподівалась, що обидві жінки от-от вчепляться одна одній у волосся. Марта, напевне, все чула, бо пані де Кондамен мала дзвінкий голос; вона розповідала про свої грішки, наповнюючи сповідальню чарівним щебетанням. Один раз вона навіть засміялася тихим, приглушеним сміхом; почувши його, Марта підвела своє змучене обличчя. А втім, пані де Кондамен скінчила швидко. Вона вже пішла була, потім повернулась і знов почала говорити, але навколішки вже не ставала.

«Ця чортиця глузує з пані Муре і абата,— подумала дружина мирового судді.— Вона надто розумна, щоб псувати собі життя».

Нарешті пані де Кондамен пішла. Марта провела її очима, ніби чекаючи, поки вона зникне. Тоді вона сперлася на сповідальню і впала навколішки, гучно стукнувшись колінами об підлогу. Пані Палок підійшла ближче, витягла шию, але побачила тільки темну сукню Марти, яка, впавши ниць, виливала свою душу. Майже півгодини було зовсім тихо. Одну мить їй здалося, що вона чує приглушене ридання в напруженій тиші, яку порушувало іноді потріскування дерев'яної перегородки. Їй набридло, кінець кінцем, оце підглядання, але вона лишалась тільки для того, щоб побачити обличчя Марти, коли та виходитиме із сповідальні.

Абат Фожа вийшов перший, роздратовано зачинивши двері. Пані Муре ще довго лишалася нерухомою на колінах у тісній комірчині сповідальні. Коли Марта пішла, опустивши вуалетку, здавалось, вона була зовсім розбита, забула навіть перехреститись.

— Видно, посварились! Абат був неласкавим,— пробурмотіла пані Палок, ідучи слідом за Мартою аж до Єпархіальної площі.

Тут вона зупинилась, повагалась якусь мить, потім, пересвідчившись, що за нею ніхто не стежить, тихенько прослизнула у будинок на розі площі, де мешкав абат Феніль.

Тепер Марта буквально жила в церкві св. Сатюрнена. З великою ретельністю виконувала вона всі церковні обряди. Абат Фожа навіть частенько докоряв їй за ту пристрасть, з якою вона виконувала свої релігійні обов'язки. Він дозволив їй причащатися тільки раз на місяць, сам розподіляв години її молитв, вимагав, щоб вона не замикалася в побожності. Довго вона благала у нього дозволу бувати щодня на ранній обідні. Одного разу, коли вона розповіла йому, що цілу годину пролежала на холодній підлозі своєї кімнати, караючи себе за якийсь гріх, він вибухнув гнівом, кажучи, що тільки сповідник має право накладати епітимії. Він поведився з нею дуже суворо, погрожуючи, що відішле її назад до абата Бурета, якщо вона не упокориться.

— Я зробив помилку, погодившись стати вашим духівником,— повторював він раз у раз,— мені потрібні тільки покірні душі.

Вона почувала себе щасливою від цих суворих слів. Залізна рука, що її згинала, затримувала її на краю цього безмежного обожнювання, в якому вона хотіла б знищити себе, підстьобувала її жагучим бажанням, що безнастанно відроджувалось. Вона лишалася новонаверненою і тільки поволі підходила до кохання, раптом зупиняючись, вгадуючи більші глибини, втішаючись чарами цього повільного руху до не знаних їй радощів. Отой великий спокій, що обійняв її спочатку в церкві, оте забуття себе самої і всього поза собою тепер змінилися справжньою насолодою, щастям, яке вона закликала і до якого неначе торкалася рукою. Це було щастя, прагнення якого вона невідразно відчувала в собі від самої юності і яке тепер знайшла у сорок років; цього щастя їй було досить, вона вся віддавалася йому; воно винагороджувало її за роки, що пройшли марно; воно спонукало її жити егоїстично, поринувши цілком у свої нові почування, що пестили і голубили її.

— Будьте добрим,— шепотіла вона абатові Фожа,— будьте добрим, я так потребую доброти.

І коли він був добрим, вона ладна була дякувати йому навколішках. Тоді він ставав лагідним, розмовляв з нею, як батько, пояснюючи їй, що в неї надто палка уява.

Господь, казав він, не любить, щоб йому поклонялися з таким запалом. Вона всміхалась, червоніла, робилася знову гарною і молодою, обіцяла бути розсудливою. Потім, у якомусь темному кутку, вона віддавалася таким пориванням віри, які кидали її на кам'яні плити підлоги, вона вже не стояла навколішках, а майже плазувала на підлозі, белькочучи палкі слова молитви, а коли вони завмирили, вона молилася всією своєю істотою, без слів кличучи той божественний поцілунок, що, як подих вітерця, пролітав над її волоссям, ніколи його не торкаючись.

Вдома Марта стала сварливою. Досі вона животіла, байдужа до всього, втомлена, щаслива, коли чоловік давав їй спокій; але відколи Муре, схудлий, жовтий, став проводити цілі дні вдома, покинувши свою звичку дражнити її, він почав її дратувати.

— Завжди він плутається у нас під ногами,— казала вона куховарці.

— Це він од злості,— відповідала та.— Знаєте, він недобра людина. Я давно це помітила. І мовчить він тепер недаром. Адже він так любить базікати! То все тільки хитрощі, щоб нас розжалобити. Він лютує в душі, але стримується, щоб йому співчували і робили все так, як він хоче. Знаєте, пані, ви добре робите, що не зважаєте на ці витівки.

Муре допікав обом жінкам грошима. Він не хотів сваритися, боячись іще більше отруїти своє життя. Та хоч він не лаявся, не тупотів ногами, не чіплявся до дрібниць, зате він тішив своє наболіле серце, відмовляючи Марті і Розі у зайвій п'ятифранковій монеті. Щомісяця він видавав Розі сто ф'ранків на харчі; вино, олія, сушені овочі та ф'рукти були свої. Куховарка повинна була якось дотягувати до кінця місяця, щоб не довелося докладати своїх грошей. А Марта не мала нічого; він залишав її без жодного су. Вона мусила домовлятися з Розою, щоб заощадити собі із ста місячних ф'ранків бодай десять. Часто вона не мала навіть черевиків і змушена була йти до матері, щоб позичити в неї грошей на сукню або на капелюшок.

— Але ж Муре зовсім з'їхав з глузду! — кричала пані Ругон.— Не можеш же ти ходити гола. Я поговорю з ним.

— Я благаю вас, мамо, не робіть цього,— відповідала Марта.— Він вас ненавидить. Він поводитиметься зі мною ще гірше, коли довідається, що я вам розповідаю про такі речі.

І, заплакавши, вона додала:

— Я довго його захищала, а тепер мені вже несила мовчати... Ви пригадуєте, як він не хотів, щоб я хоч один крок ступила на вулицю. Він замикав мене, він поводився зі мною, як з річчю. А тепер він став таким жорстоким тому, що я вирвалася з-під його влади і ніколи більше не погоджусь бути для нього служницею. Це людина без віри, без серця, егоїст.

— Він не б'є тебе принаймні?

— Ні, але й це прийде. Зараз він тільки в усьому мені відмовляє. Ось уже п'ять років, як я не купила собі жодної нової сорочки. Вчора я показала йому старі, вони вже зовсім зношені, на них стільки латок, що мені соромно їх носити. Він подивився, помацав їх і сказав, що вони чудово доживуть до того року. У мене й одного сантиметра немає, я мушу мало не з сльозами випрохувати у нього двадцять су. Цими днями я позичила у Рози два су, щоб купити ниток. Мені доводиться штопати рукавички, які розлазяться по всіх швах.

І вона розповіла ще десятки інших подробиць: як вона сама зашиває дратвою дірки на черевиках, мис в чаї стрічки, щоб освіжити капелюшок, замащує чорнилом побілілі шви на єдиній своїй шовковій сукні, щоб не видно було, як вона зносилася. Пані Ругон співчувала, радила їй збунтуватися. Муре — справжня потвора. Як казала Роза, скнарість його дійшла до того, що він став рахувати груші на горіщі, грудки цукру в буфеті, перевіряв запаси в морі і сам доїдав скоринки вчорашнього хліба.

Найбільше Марта страждала від того, що нічого не могла жертвувати на церкву св. Сатюрнена; вона загортала у папірці монети по десять су і ховала їх для недільної обідні. Коли дами-патронеси Притулку пречистої діви приносили в дар собору якусь кадильницю, або срібний хрест, чи корогву, їй було соромно, і вона удавала, що нічого не знає про їхній намір. Всі дами уже жаліли її. Вона обікрала б свого чоловіка, якби знайшла ключ від його письмового стола — так їй хотілося прикрасити церкву, яку вона палко любила. Її мучили ревності зрадженої жінки, коли абат Фожа користувався чашею, подарованою пані де Кондамен, а в ті дні, коли він правив обідню перед вівтарем, вкритим вишитим нею покровом, її охоплювало почуття глибокої радості, вона вся тремтіла в палкій молитві, наче під руками священника була якась частка її самої. Їй хотілося, щоб якась каплиця належала тільки їй;

вона мріяла витратити на неї багато грошей, замкнутися в ній і приймати бога у себе, тільки для себе самої.

Вона ділилася з Розою оцими своїми мріями й жалями, і та примудрялася добувати для неї гроші.

Цього року вона приховала найкращі фрукти і продала їх; згодом вона звільнила горіще від цілої купи старих меблів, продавши їх. Нарешті їй пощастило зібрати триста ф'ранків, які вона й передала урочисто Марті. Та поцілувала стару куховарку.

— Ах, яка ти добра! — сказала вона, звертаючись до неї на «ти». — Але чи ти певна принаймні, що він нічого не помітив?.. Я нагледіла цими днями на вулиці Ювелірів дві маленькі чаші з карбованого срібла, просто чарівні, вони коштують двісті ф'ранків... Ти мені зробиш послугу, правда? Я не хочу їх купувати сама, бо хтось може побачити, як я входжу в крамницю. Скажи своїй сестрі, хай вона їх візьме, принесе вночі і передасть тобі через кухонне вікно.

Купівля цих двох чаш перетворилася для Марти на справжню таємну пригоду, і вона мала від цього велику втіху. Три дні вона ховала їх у шафі з білизною і, коли передавала їх абатові Фожа в ризниці, вся тремтіла і ледве могла вимовити слово. Він лагідно посварив її. Він не любив подарунків, про гроші говорив із зневагою сильної натури, якій потрібні тільки влада і панування. Протягом тих перших нужденних років, коли вони з матір'ю жили на хлібі й воді, йому й на думку не спадало позичити у Муре хоча б десять ф'ранків.

Марта знайшла надійну схованку для тих ста ф'ранків, що лишилися в неї. Тепер і вона зробилася скупкою; вона міркувала, на що витратить ці гроші, і щоранку купувала в думках якусь нову річ. Поки вона отак вагалася, Роза повідомила її, що пані Труш хоче поговорити з нею наодинці. Олімпія, яка годинами стовбичила на кухні, стала близькою приятелькою Розі і частенько позичала в неї по два ф'ранки, щоб не підніматися до себе на третій поверх, коли вона нібито забувала свій гаманець.

— Підніміться до неї, — додала куховарка, — вам там зручніше буде поговорити... Вони хороші люди і дуже люблять пана кюре. Багато вони зазнали лиха, знаєте. Чого тільки не розказала мені пані Олімпія, — просто серце крається від жалю!

Марта застала Олімпію в сльозах. Вони надто добрі люди, усі завжди зловживали їхньою добротою; і вона

почала розповідати, які у них в Безансоні були справи і як через шахрайство свого кампаньйона вони залізли в борги. Найгірше було те, що кредитори не хотіли більше чекати. Вона щойно одержала дуже гострого листа, в якому їй погрожували написати в Плассан меру і єпископові.

— Я ладна все витерпіти,— додала вона, ридючи,— але я голову свою віддала б, тільки щоб мій брат не був скомпрометований. Він і так уже дуже багато зробив для нас; я не хочу нічого йому говорити, він небагатий і тільки мучитиметься даремно... Боже мій, що робити, щоб ця людина не написала сюди? Нам лишається тільки вмерти з сорому, якщо такий лист надійде в мерію або до єпархіального управління. Я знаю свого брата, він цього не переживе.

У Марти теж набігли на очі сльози. Вона пополотніла і стискала руки Олімпії. Потім, хоч та у неї нічого не просила, запропонувала їй свої сто ф'ранків.

— Це, безперечно, мало, але, може, це відверне небезпеку? — спитала вона в смертельній тривозі.

— Сто ф'ранків, сто ф'ранків,— повторювала Олімпія.— Ні, ні, він не задовольниться ста ф'ранками.

Марта була в розпачі. Вона присягалася, що не має більше. Вона так забулася, що розповіла про маленькі чаші. Якби вона була не купила їх, вона могла б дати триста ф'ранків. Очі пані Труш загорілись.

— Саме триста ф'ранків він і вимагає,— сказала вона.— Знаєте, ви значно більшу послугу зробили б братові, коли б не дарували йому цих чаш, які до того ж залишаються в церкві. Ах, скільки чудових речей подарували йому дами в Безансоні! І він не став від того багатшим. Не даруйте йому більше нічого, це просто крадіжка. Радьтеся зі мною. На світі є стільки нікому не помітних злиднів! Ні, ста ф'ранків аж ніяк не вистачить!

Поплакавши і поремствувавши отак з півгодини і упевнившись, що Марта справді має тільки сто ф'ранків, вона таки взяла їх.

— Я відішлю їх, щоб цей чоловік почекав,— промовила вона,— але він не на довгий час дасть нам спокій... І, головне, я благаю вас, не кажіть про це братові, ви уб'єте його... Краще щоб і чоловік мій не знав про ці наші маленькі справи; він такий гордий, що накоїть усяких дурниць, аби тільки розквітатися з вами. Ми, жінки, завжди можемо порозумітись.

Марта була дуже щаслива, що позичила ці гроші. Відтоді у неї з'явилася нова турбота: відвертати від абата Фожа, так щоб він і не запідозрив нічого, небезпеку, яка йому загрожувала. Вона часто ходила нагору до Трушів, проводила там цілі години, шукаючи разом з Олімпією засобів для сплати боргів. Та розповіла їй, що чимало прострочених векселів підписані абатом і що скандал буде страшенний, якщо вони будуть надіслані судовому виконавцеві у Плассан. Цифра боргу була така велика, що довго вона відмовлялася її назвати і тим дужче плакала, чим більше Марта наполягала. Нарешті одного дня вона назвала її: двадцять тисяч ф'ранків. Марта аж похолола. Ніколи їй не зібрати двадцять тисяч ф'ранків. Втупивши очі у простір, вона думала про те, що лише після смерті Муре зможе розпоряджатися такою сумою.

— Я кажу так, приблизно,— поквапилася додати Олімпія, занепокоєна похмурим обличчям Марти.— Але ми були б дуже раді, якби могли виплатити борг протягом десяти років невеличкими внесками. Кредитори чекатимуть скільки завгодно, аби тільки вони знали, що одержуватимуть гроші регулярно. Дуже прикро, що ми не можемо знайти особи, яка мала б до нас довір'я і позичала б нам потрібні суми...

Це стало постійною темою їхніх розмов. Олімпія часто говорила про абата Фожа, якого, здавалось, дуже любила. Вона розповідала Марті різні інтимні подробиці про священника: він боявся лоскоту; не міг спати на лівому боці; на правому плечі в нього була родимка, що в травні робилася червоною, як справжня ягода. Марта всміхалася, їй ніколи не набридало слухати про ці дрібниці, вона розпитувала молоду жінку про її дитинство, про дитинство її брата. А коли знову поставало питання про гроші, вона мало не божеволіла від свого безсилля чим-небудь допомогти; вона дійшла до того, що гірко скаржилася на Муре, і Олімпія посмілішала й почала при ній звати його «старим скнарою». Часом вони сиділи ще нагорі за своїми розмовами, коли Труш приходив із своєї канцелярії; вони одразу замовкали, міняли тему. Труш поводився цілком пристойно. Дами-патронеси Притулку пречистої діви були дуже ним задоволені. Його ніколи не бачили у міських кав'ярнях.

Тим часом Марта, щоб допомогти Олімпії, яка не раз казала, що викинеться з вікна, доручила Розі віднести до тандитника деякі непотрібні речі, що стояли по кутках.

Спочатку вони ще боялися і виносили за відсутності Муре тільки поламані столи та стільці, а далі взялися до коштовніших речей — почали продавати фарфор, дорогоцінності, все, що могло зникнути так, щоб не дуже було помітно. Вони стали на хибний шлях і кінець кінцем повиносили б і необхідні меблі, залишивши самі голі стіни, якби Муре одного дня не обізвав Розу злодійкою і не пригрозив їй поліцейським комісаром.

— Я — злодійка? Пане! — закричала вона. — Думайте про те, що ви говорите... Це все через те, що ви бачили, як я продавала панину каблучку. То була моя каблучка, пані мені її подарувала, пані не така скупердяга, як ви. І як не соромно вам, що ви тримаєте вашу бідолашну дружину без жодного су! У неї немає в чому вийти. Цими днями я своїми грішми заплатила молочниці... Ну, добре! Нехай, я продала каблучку! Ну то що з того? Хіба це не її каблучка? Вона має право продати її, коли ви їй в усьому відмовляєте. Бувши нею, я продала б і будинок, чуєте? Весь будинок! Мені боляче бачити, що вона ходить гола, як жебрачка.

Тоді Муре завів найпильніший нагляд: він позамикав усі шафи і забрав ключі. Коли Роза йшла з дому, він недовірко дивився на її руки; він мацав її кишені, коли йому здавалося, що з-під спідниці щось підозріло випинається. Він викупив назад речі у тандитника, поставив їх на місце, обтирав з них порох, підкреслено обережно з ними поводився на очах у Марти, щоб нагадати їй про те, що він називав «Розиними крадіжками». Ніколи він не зачіпав її прямо. Особливо допікав він їй однією карафкою з гранчастого кришталю, яку куховарка продала за двадцять су. Роза повинна була, хоч перед тим запевняла, що розбила її, щоразу подавати на стіл цю карафку. Одного ранку, доведена до нестями, вона кинула її на підлогу перед ним.

— Тепер, пане, вона таки справді розбилась, правда? — мовила вона, сміючись йому просто в вічі.

І коли він сказав, що вижене її геть, додала:

— Ану спробуйте!.. Двадцять п'ять років я служу у вас, пане. Пані піде разом зі мною.

Доведена до краю порадами Рози і Олімпії, Марта нарешті збунтувалася. Їй конче треба було п'ятсот франків. Вже цілий тиждень Олімпія ридала, запевняючи, що, коли вона не матиме на кінець місяця п'ятисот франків, про один з підписаних абатом Фожа векселів буде надруковано

в плассанській газеті. Оці слова про можливість надрукування в газеті, страшна загроза, що її Марта не зовсім виразно розуміла, перелякала Марту і спонукала її зважитись на все. Увечері, лягаючи спати, вона попросила у Муре п'ятсот ф'ранків. Він дивився на неї вкрай приголомшений, а вона почала тоді говорити про п'ятнадцять років свого цілковитого самозречення, про п'ятнадцять років, що їх вона провела в Марселі за конторкою, з пером за вухом, як звичайний службовець.

— Ми заробляли гроші разом,— сказала вона,— вони належать нам обом. Я хочу одержати п'ятсот ф'ранків.

Порушивши свою похмуру мовчанку, Муре накинувся на Марту з гіркими докорами. Від гніву до нього враз повернулася його балакучість.

— П'ятсот ф'ранків! — кричав він. — Чи це не для твого кюре? Я строю з себе дурня, я мовчу, бо занадто багато довелося б говорити. Але не думайте, що ви знущатиметеся з мене до кінця!.. П'ятсот ф'ранків! А чому не весь будинок! Щоправда, він уже його захопив, наш будинок! І тепер він хоче грошей, правда? Він тобі звелів просити у мене гроші?.. Подумати тільки, що я живу у себе вдома, як у лісі! Скінчиться тим, що в мене викрадатимуть носові хусточки з кишені. Я ручуся, що, коли б я понишпоровив в його кімнати, то знайшов би всі мої речі в його комоді. У мене не вистачає трьох пар кальсон, семи пар шкарпеток, чотирьох чи п'яти сорочок, я перерахував учора. Вже нічого мого немає, все зникає, все йде за вітром. Я тобі не дам жодного су, жодного су, чуєш, ти?

— Я хочу п'ятсот ф'ранків; половина грошей належить мені,— спокійно повторила вона.

Цілу годину Муре бушував, сам себе під'юджуючи, викрикуючи одні й ті ж самі докори: він не впізнає своєї дружини — до приїзду абата вона його любила, вона слухала його, брала близько до серця всі хатні справи. Ті люди, що підбурювали її проти нього, певне, дуже лихі люди. Враз йому перехопило голос; він упав у крісло, знеможений, безсилий, як дитина.

— Даси мені ключ від письмового стола чи ні? — спитала Марта.

Він підвівся, зібрав останню силу й несамовито крикнув:

— Ти хочеш усе забрати, пустити дітей з торбами, не залишити нам і шматка хліба?.. Добре, бери все, клич Розу, хай підставляє ф'артух. Бери, ось ключ!

Він кинув ключ, Марта сховала його під подушку. Вона

зблідла як стіна від цієї сварки, першої гострої сутички з чоловіком. Вона лягла в ліжку; він провів ніч у кріслі. Перед ранком вона почула, що він плаче. Вона віддала б йому ключ, якби він не побіг, як навіжений, у садок, хоч було ще зовсім темно.

Здавалося, знову настав спокій. Ключ від письмового стола висів на цвяшку коло дзеркала. Марті не доводилось мати справу з такими великими сумами, і вона почувала якийсь страх перед грішми. Спочатку вона була дуже стримана, її брав сором кожного разу, коли вона відмикала шухляду, де Муре завжди тримав готівкою з десятків тисяч франків для своїх закупок вина. Вона брала рівно стільки, скільки їй було треба. До того ж Олімпія давала їй добрі поради: раз уже ключ тепер у неї, вона повинна показати себе оццадливою. Побачивши, як Марта вся тремтить перед тим «скарбом», вона навіть на якийсь час перестала їй говорити про безансонські борги.

Муре знову поринув у своє похмуре мовчання. Це був для нього новий удар, значно тяжчий за перший, коли Серж вступив до семінарії. Його друзі з бульвару Совер, дрібні рантьє, які регулярно, між четвертою і шостою годинами, робили свою прогулянку, починали серйозно непокоїтись, коли бачили, як він іде якийсь розгублений, з безсило звислими донизу руками, і ледве відповідає на запитання, наче його мучить якась невиліковна хвороба.

— Кепська з ним справа, кепська,— говорили вони.— В сорок чотири роки це просто незрозуміло. Кінчиться тим, що він збожеволіє.

А він, здавалось, не чув злих натяків, які робили часом в його присутності. Якщо його питали прямо про абата Фожа, він, ледь червоніючи, відповідав, що кюре — хороший пожилець, завжди платить вчасно за помешкання. За його спиною дрібні рантьє посміхалися, сидячи рядком на лавках бульвару проти сонця.

— Кінець кінцем, він має те, що сам заробив,— казав колишній торговець мигдалем.— Пригадайте, як він розпинався за кюре скрізь і всюди, як вихваляв його. А тепер у нього вельми комічний вигляд, коли заходить розмова на цю тему.

І вся компанія передавала один одному на вухо з одного краю лави до другого різні скандальні плітки.

— В усякому разі,— говорив півголосом колишній власник чинбарні,— Муре боягуз; бувши ним, я б викинув того кюре за двері.

І всі погоджувалися, що справді Муре боягуз. А раніше, бувало, як він глузував з чоловіків, яких дружини водили за ніс!

Незважаючи на ту наполегливість, з якою деякі особи ширили ці наклепницькі чутки по місту, вони не виходили за певне коло нероб і балакунів. Коли абат відмовився жити в церковному будинку і лишився у Муре, то, звичайно, тільки тому, що, як він сам казав, полюбив чудовий садок, де він може так спокійно читати свій требник. Його глибока побожність, його суворе життя, його зневага до дрібних грішків, що їх собі дозволяли інші священики, ставили його поза всякими підозрами. Всі члени Молодіжного клубу обвинувачували абата Феніля в тому, що він хоче погубити абата Фожа. Взагалі все нове місто було за абата Фожа. Проти нього був тільки квартал св. Марка, аристократичні жителі якого поводитися дуже стримано, зустрічаючись з ним у покоях монсеньйора Руссело. Проте коли пані Ругон говорила йому, що він тепер може зважитися на все, він хитав головою і казав:

— Ще нічого немає певного, я ні на кого не можу покластися. Досить якоїсь соломинки, щоб уся споруда завалилась.

Останнім часом його дуже непокоїла Марта. Він був неспроможний пригасити цю гарячку побожності, яка падила її. Вона вислизала від нього, не слухалась, йшла далі, ніж він того хотів. Ця, така корисна жінка, ця шанована патронеса могла його згубити. В середині у неї палав вогонь, що сушив її тіло, колір її обличчя ставав сірим, очі тьмяніли. Наче в ній розвивалась якась хвороба, якесь спотворення всього її єства, що захоплювало потроху мозок і серце. Обличчя її сяяло в екстазі, вона простягала руки з нервовим тремтінням. Сухий кашель потрясав її з ніг до голови, а вона, здавалось, не почувала, як він роздирає їй груди. А абат ставав усе суворішим, відхилив любов, яку вона віддавала йому, забороняв їй приходити до церкви св. Сатюрнена.

— В церкві дуже холодно, — казав він. — Ви сильно кашляєте. Я не хочу, щоб ви ще тяжче занедужали.

Вона запевняла, що це нічого, що у неї просто трохи дере в горлі. Потім вона корилася, приймала цю заборону йти до церкви, як заслужену кару, що закривала їй двері до неба. Вона ридала, вважала себе проклятою; дні тяглися порожні, але тільки-но наставала п'ятниця, вона мимо своєї волі, як жінка, що віддається забороненим песто-

щам, смиренно пробиралася до каплиці св. Михайла і притулялася гарячим чолом до дерев'яної перегородки сповідальні. Вона нічого не говорила і лишалася там, знеможена; абат Фожа гнівався, брутально називав її недостойною дочкою і відсилав додому. Тоді вона йшла щаслива, відчуваючи полегкість.

Священик боявся присмерку в каплиці св. Михайла. Він звернувся до лікаря Порк'є, який умовив Марту сповідатися в маленькій молитовні Притулку пречистої діви, у передмісті. Абат Фожа пообіцяв чекати її там по суботах двічі на місяць. Він сподівався, що ця молитовня, влаштована у великій потинькованій кімнаті з чотирма величезними вікнами, світла й весела, заспокоюватиме надміру збуджену уяву його парафіянки. Там він приборкає її, зробить з неї покірну рабину і не боїтиметься можливого скандалу. Крім того, щоб рішуче покласти край недобрим чуткам, він доручив своїй матері провадити Марту. Поки він сповідав її, пані Фожа сиділа коло дверей. Стара не любила гаяти часу, вона приносила роботу й плела панчохи.

— Люба моя,— казала вона часто, коли вони разом поверталися на вулицю Баланд.— Я знову чула сьогодні, як Овідій сварив вас. Невже ви не можете зробити так, як він хоче? Значить, ви не любите його? Ах, як би хотіла я бути на вашому місці, я б йому цілувала ноги... Я зневаджую вас, кінець кінцем, раз ви тільки те й робите, що завдаєте йому прикростей.

Марта опускала голову. Їй було дуже соромно перед пані Фожа. Вона не любила її, ревнувала її, бо стара весь час стояла між нею і абатом. До того ж її бентежили підозріливі погляди, які абатова мати кидала на неї; в цих чорних очах вона читала якісь дивні й тривожні поради.

Поганого стану здоров'я Марти було досить для того, щоб пояснити її побачення з абатом Фожа в молитовні Притулку пречистої діви. Лікар Порк'є запевняв, що вона просто виконує один з його приписів. Над цими словами чимало сміялися постійні відвідувачі бульвару Совер.

— Хоч би що там казали,— промовила пані Палок до свого чоловіка, побачивши, як Марта в супроводі пані Фожа спускалася вулицею Баланд,— а я б дуже хотіла схватися десь у куточку й подивитися, що цей кюре робить з своєю поклонницею... Просто сміх бере, коли вона каже, що в неї страшенний нежить! Ніби нежить може

завадити піти до церкви! У мене теж був нежить, але я не ходила ховатися по каплицях з абатами.

— Ти даремно цікавишся справами абата Фожа,— відповів суддя.— Мене попередили. Це людина, з якою треба рахуватися; ти надто злопам'ятна і можеш зіпсувати мені кар'єру.

— Авжеж! — ущипливо сказала вона.— Вони зневажали мене, тепер хай начуваються, я їм ще покажу... Твій абат Фожа великий дурень. Невже ти думаєш, що абат Феніль не буде мені дуже вдячний, якщо я застукаю абата з його красунею на ніжній розмові? За такий скандал він дорого заплатить... Не заважай мені, ти нічого в цьому не тямаш.

Через два тижні, в суботу, пані Палок підстерегла Марту; коли та виходила з дому. Дружина мирового судді стояла коло вікна, ховаючи за завісою своє бридке обличчя і дивлячись на вулицю крізь дірочку в тюлевій фіранці. Коли обидві жінки зникли за рогом вулиці Таравель, вона посміхнулася на весь рот. Не поспішаючи, вона наділа рукавички і поволі перейшла площу Супрефектури, ідучи в обхід, притишуючи ходу на гострих каменях бруку. Проходячи повз будинок пані де Кондамен, вона хотіла була зайти за нею, але вирішила, що та, мабуть, посоромиться піти. В усякому разі, краще обійтися без свідків і швиденько здійснити свій задум.

«Гадаю, що я дала їм досить часу дійти до тяжких гріхів, і тепер можу вже з'явитись»,— подумала вона, погулявши з чверть години.

Пані Палок наддала ходи. Вона часто заходила у Притулок пречистої діви порозумітися з Трушем з приводу різних рахунків. Цього дня, замість того щоб увійти до нього в контору, вона перейшла коридор, спустилася вниз і пішла просто у молитовню. Перед дверима на стільці пані Фожа спокійно плела панчошу. Дружина судді передбачала цю перешкоду і швидко підійшла до дверей як людина, заклопотана нагальною справою. Але не встигла вона ще простягти руку, щоб узятися за клямку, як стара пані, підвівшись, відштовхнула її з надзвичайною силою.

— Ви куди йдете? — спитала вона своїм грубим голо-сом селянки.

— Я йду туди, куди мені треба,— відповіла пані Палок з перекривленим від люті й болю обличчям.— Ви нахабна і брутальна баба... Дайте мені пройти, я скар-

бник Притулку пречистої діви і маю право ходити тут усюди.

Пані Фожа, спершись об двері, поправила на носі окуляри і спокійнісінько взялася знову за своє плетіння.

— Ні,— сказала вона рішуче,— ви не ввійдете.

— Он як! І чому це, дозвольте вас запитати?

— Тому, що я цього не хочу.

Дружина судді побачила, що справа не вдалася, її душила жовч. Вона була страшна; затинаючись, повторюючи слова, вона зашипіла:

— Я вас не знаю, я не знаю, що ви тут робите, досить мені закричати, і вас арештують, бо ви мене вдарили. Мабуть, за цими дверима відбуваються дуже гидкі речі, якщо вам звеліли нікого не пускати. Я з цього будинку, чуєте ви?.. Пропустіть мене, а то я покличу сюди всіх.

— Кличте, кого хочете,— відповіла стара пані, знизуючи плечима.— Я вам сказала, що ви не ввійдете, я не хочу, зрозуміло?.. Звідки я знаю, що ви з цього будинку? А хоч би й так, це однаково. Ніхто сюди не ввійде... Це вже моя справа.

Тоді пані Палок зовсім розлютилася. Вона підвищила голос і закричала:

— Мені й не треба входити. Мені цього досить. Я все зрозуміла. Ви мати абата Фожа, чи не так? Ах, яка гидота! Що й казати, добре діло ви робите... Певна річ, я не ввійду, я не хочу поганитися...

Пані Фожа, поклавши плетіння на стілець, дивилась на неї поверх окулярів своїми блискучими очима і нахилилась трохи вперед, витягнувши руки, наче хотіла кинутися на неї і змусити її замовкнути. Здавалося, вона ледве стримується, коли раптом відчинилися двері і абат Фожа з'явився на порозі. Він був у стихарі і мав дуже суворий вигляд.

— Що таке, мамо? — спитав він.— Що тут діється?

Стара пані опустила голову і відступила назад, як пес, що тулиться до ніг свого господаря.

— Це ви, люба пані Палок? — провадив далі священник.— Ви хочете поговорити зі мною?

Дружина судді, зробивши величезне зусилля над собою, почала всміхатися. Солодким голосом, але з ущипливою насмішкою, вона відповіла:

— Як! Ви були там, пане кюре? Ах, коли б я це знала, я ніколи не наполягала б. Я хотіла глянути на покров нашого вітвара, він, мабуть, уже зовсім зносився. Ви знає-

те, я тут за господиню, я дбаю про найменші дрібниці. Але, якщо ви зайняті, я не хочу вас турбувати. Робіть, робіть своє діло, весь дім у вашому розпорядженні. Пані сказала б мені одно словечко, і я залишила б її охороняти ваш спокій.

Пані Фожа щось пробурчала. Погляд сина враз її заспокоїв.

— Заходьте, прошу вас,— знову почав він,— ви мене нітрохи не турбуєте. Я сповідав пані Муре, яка трохи нездужає... Заходьте-бо. Покров на вівтарі справді слід було б змінити.

— Ні, ні, я прийду іншим разом,— повторювала пані Палок,— мені соромно, що я вам перешкодила. Робіть своє діло, робіть, пане кюре.

Проте вона увійшла. Поки вона разом з Мартою розглядала покров на вівтарі, священник пошепки виговорював матері:

— Чому ви її не впустили, мамо? Я ж не просив вас стерегти двері.

Вона з своїм звичайним упертим виглядом нерухомо дивилась просто перед собою.

— Вона увійшла б, тільки переступивши через мій труп,— пробурмотіла вона.

— Але чому ж так?

— Тому... Слухай, Овідію, не сердься; ти знаєш, що вбиваєш мене, коли сердишся... Ти сказав мені проваджати сюди нашу хазяйку, правда? Ну от, я й придумала, що я тобі потрібна, щоб відганяти цікавих... Тому й сіла тут. Так от, повторюю, ви могли там робити все, що хотіли, ніхто не поткнув би туди й носа.

Він зрозумів, схопив її за руки і добре струснув, кажучи:

— Як, мамо, ви могли запідозрити?..

— Ет! Я нічого не запідозрила,— відповіла вона вдовоно байдуже.— Ти сам собі господар, можеш робити, що хочеш, і все, що ти зробиш, буде добре, ти знаєш. Ти мов дитя... Я пішла б красти задля тебе, розумієш?

Але він не слухав її. Він випустив руки матері і дивився на неї, ніби поринувши в роздум, що робив його обличчя ще суворішим.

— Ні, ніколи, ніколи,— сказав він з невблаганною гордістю.— Ви помиляєтесь, мамо... Тільки цнотливі люди — сильні.

В сімнадцять років Дезіре сміялась тим самим дурнуватим сміхом. Вона стала високою, вродливою, дуже огрядною дівчиною, з руками й плечима дозрілої жінки. Росла вона, як свіжа рослина, щаслива своїм зростанням, нітрохи не стривожена тим гірким лихом, що спустошувало й затьмарювало рідну домівку.

— Ти зовсім не смієшся,— казала вона батькові.— Хочеш, пограємось у шворочку? Це так весело!

Вона забрала собі цілу ділянку в саду, перекопувала її, садила овочі, поливала їх. Вона любила фізичну працю. Потім завела курей, вони поїдали її овочі, а вона лаяла їх з материнською ніжністю. В цій роботі, серед тварин, порпаючись в землі, вона страшенно забруднювалась.

— Це справжня брудна ганчірка!— кричала Роза.— Я більше не пускатиму її на кухню, вона всюди наносить грязюку. А ви, пані, ще дуже добрі, що так гарно її вибираєте, будши вами, я б дала їй волю бабратися в грязюці досхочу.

Марта, цілком захоплена своїми власними переживаннями, не дбала навіть про те, щоб Дезіре міняла білизну. Дівчина іноді носила ту саму сорочку по три тижні; панчохи, що спадали на стоптани черевики, були без п'ят; благоденська спідниця висіла на ній, як лахміття жебрачки. Одного дня Муре мусив узяти голку: плаття тріснуло ззаду зверху донизу, оголюючи спину. Вона реготала, що напівгола; волосся спадало їй на плечі, руки були чорні від землі, обличчя замурзане.

Кінець кінцем, у Марти з'явилося почуття огиди до неї. Коли вона верталася додому після обідні з легеньким запахом ладану у волоссі, її дратував міцний дух землі, що йшов від дочки. Зараз же після сніданку вона відсилала її в садок, бо вже не могла терпіти її біля себе; її непокоїло це міцне здоров'я, цей дзвінкий сміх з кожного приводу.

— Боже мій! Як ця дитина вимучує!— втомлена й роздратована, часом говорила вона.

Муре, чуючи, як вона скаржиться, одного разу скинів і сказав їй:

— Якщо вона тобі заважає, можна і її викинути за двері, як тих двох.

— Справді, я була б значно спокійніша, якби її тут не було,— одверто сказала вона.

В кінці літа, якось по обіді Муре злякався, що не чує Дезіре, яка за кілька хвилин до того зчиняла страшений гармидер у глибині садка. Він побіг туди й побачив, що вона лежить на землі, впавши з драбини, на яку полізла, щоб нарвати фіг; на щастя, букси ослабили силу падіння. Переляканий Муре взяв її на руки, кличучи на допомогу. Він думав, що вона вмерла, але дівчина скоро опритомніла, почала запевняти, що їй зовсім не боляче, і хотіла вже знову лізти на драбину.

Тим часом Марта зійшла з ганку. Почувши, що Дезіре сміється, вона розсердилась.

— Ця дитина колись уб'є мене, вона тільки те й знає, що вигадує, чим би мене схвилювати. Я певна, що вона впала на землю навмисне. Це стає просто нестерпним. Я замикатимусь у своїй кімнаті, виходитиму з дому вранці і повертатимусь тільки ввечері. Смійся, смійся, велика дурепо! Як це могло статись, що я породила отаку потвору? Нелегко мені буде з тобою!

— То вже напевно,— додала Роза, що прибігла з кухні,— це велика морока, нема ж бо ніякої надії, що її коли-небудь можна буде видати заміж.

Муре, вражений до глибини серця, слухав і дивився на них. Він нічого не сказав і залишився з дівчиною в саду. Аж до ночі вони про щось тихенько розмовляли там. На другий день Марта і Роза були відсутні цілий ранок; вони пішли за милю від Плассана на обідню в каплиці, присвяченій св. Януарію, куди цього дня виряджалися на прощу всі богомолки міста. Коли вони повернулись, куховарка поквапилася подати холодний сніданок. Марта вже їла кілька хвилин, коли помітила, що за столом немає Дезіре.

— Хіба Дезіре не голодна? — спитала вона.— Чому вона не снідає з нами?

— Дезіре вже тут немає,— сказав Муре, який не доторкнувся до їжі,— я одвіз її сьогодні в Сент-Етроп до її мамки.

Марта трохи зблідла від подиву й образи і поклала виделку.

— Ти міг би порадитися зі мною,— сказала вона.

Але він, не відповідаючи, вів далі:

— Їй добре у мамки. Ця добра жінка дуже її любить і дбатиме про неї... Таким чином, дівчина тебе більше не мучитиме; отже, всі будуть задоволені.

Вона мовчала, і він додав:

— Якщо домівка не здається тобі досить спокійною,— скажи мені, і я теж піду геть.

Вона підвелась, вогник промайнув в її очах. Його слова вразили її так жорстоко, що вона простягла руку, ніби хотіла кинути йому в голову пляшку. Не знаний досі гнів кипів у цій жінці, що так довго покірно корилася, в ній зростала ненависть до цього чоловіка, що бродив весь час навколо неї, як гіркий докір. Вона почала знову їсти, підкреслюючи свою байдужість, не говорячи більше про дочку. Муре склав серветку; він сидів перед нею, слухаючи брязкіт її виделки, повільно оглядаючи цю веселу колись, сповнену галасом дітей їдальню, нині таку порожню і сумну. Кімната здалася йому холодною, як льодовник. Сльози набігли йому на очі, а Марта в цей час звеліла Розі подавати десерт.

— У вас добрий апетит, пані, правда? — казала куховарка, несучи тарілку з фруктами.— Це тому, що ми гарненько пройшлися! Якби пан, замість строїти з себе безвірника, пішов з нами, вам не довелося б їсти самій усю баранину.

Вона базікала далі, міняючи тарілки:

— Дуже гарненька ця каплиця святого Януарія, але надто вже мала... Ви бачили дам, що запізнилися? Їм довелося стояти навколішках на траві, під палючим сонцем... А от чого я вже ніяк не розумію, так це того, що пані де Кондамен приїхала в екіпажі; яка ж це проща? А ми з вами добре провели ранок, правда, пані?

— Еге ж, дуже добре,— промовила Марта.— Абат Муссо сказав дуже зворушливу проповідь.

Коли Роза нарешті теж помітила відсутність Дезіре і довідалась про її від'їзд, вона вигукнула:

— Бігме, пан придумав дуже добре... Вона у мене забирала всі каструлі, щоб поливати свій салат... Можна буде тепер трохи перепочити.

— Авжеж,— сказала Марта, беручись за грушу.

Муре задихався. Він пішов з їдальні, не слухаючи Рози, яка кричала йому навздогін, що кава от-от буде готова. Залишившись сама в їдальні, Марта спокійно доїдала грушу.

Пані Фожа спускалася по сходах, коли куховарка несла каву.

— Заходьте,— сказала Роза,— ви посидите з пані і вип'єте чашку кави пана, а то він утік, мов навіжений.

Стара пані сіла на місце Муре.

— А я думала, що ви ніколи не п'єте кави,— зауважила вона, накладаючи собі цукру.

— Так, раніше ми й не пили,— відповіла Роза,— коли пан розпоряджався грішми... А тепер пані робила б велику дурницю, коли б відмовлялася від того, що любить.

Вони розмовляли цілу годину. Розчулена Марта почала розповідати пані Фожа про свої прикrostі: її чоловік тільки що зробив їй страшну сцену через дочку, яку він ні з того ні з сього одвіз до її мамки. Вона виправдувалася, казала, що дуже любить дівчину і цими днями забере її назад.

— Вона була дуже галаслива,— мовила пані Фожа.— Частенько я так жаліла вас... Мій син навіть боявся, що не зможе виходити в садок читати свій трєбник: вона страшенно набридала йому.

З цього дня за обідом Марта і Муре мовчали. Осінь була дуже дощова; їдальня з цими двома самотніми приборами, розділеними всією довжиною великого стола, навіювала смуток. По кутках снували тіні, від стелі тягло холодом. «Чисто як на похороні»,— говорила часом Роза.

— Ах,— казала вона, подаючи страву,— чого це ви так загаласували? Тепер можете бути спокійні, язика у вас не заболять!.. Та будьте ж веселіший, пане, у вас такий вигляд, ніби ви проводжаєте покійника. Скінчіться тим, що пані зляже. Недобре для здоров'я їсти мовчки.

Коли настали перші холоди, Роза, стараючись прислужитися пані Фожа, запропонувала їй варити в кухні. Почалося з того, що кип'ятилася вода, яку стара пані приносила зверху; у неї, мовляв, не топилося, а абатові негайно треба було поголитись. Потім вона почала брати праски, каструлі, попросила навіть лист засмажити баранячу ніжку. Нарешті, оскільки нагорі камін не був пристосований для готування їжі, вона пристала на пропозицію Рози, яка сухими виноградними лозами розпалювала такий вогонь у плиті, що можна було спекти цілого барана.

— Не церемоньтесь,— казала Роза, сама перевертаючи баранину.— Кухня у нас велика. Тут місця вистачить і на двох... Я просто не знаю, як ви досі примудрялися варити їсти на отій нікчемній залізній пічурці, на підлозі перед каміном. Я боялася б, щоб мене грець не побив. Кумедний наш пан Муре, ніхто не здає помешкання без кухні. Добре, що ви такі хороші, нечванливі люди, з якими легко жити.

Мало-помалу пані Фожа стала готувати сніданки й обіди на кухні у Муре. Спочатку вона приносила своє вугілля,

олію, прянощі, а потім, коли вона забувала щось з продуктів, куховарка не дозволяла їй іти нагору до себе, примушувала її брати в шафі те, чого їй бракувало.

— Дивіться, масло он там. Не збідніємо ж ми від того, що ви візьмете масла на кінчику ножа. Ви добре знаєте, що тут усе до ваших послуг. Пані вилаяла б мене, якби ви тут не почували себе добре.

Відтоді Роза з пані Фожа дуже заприятелювали; куховарка була в захваті, що в неї тепер є людина, яка погоджувалася слухати її, поки вона робила свої соуси. Взагалі вони чудово уживалися; ситцеві сукні священикової матері, її грубе обличчя і селянські манери ставили їх майже на рівну ногу. Цілими годинами вони просиджували перед холодною вже плитою. Незабаром пані Фожа цілком заволоділа кухнею; вона лишалася такою самою непроникною, казала тільки те, що хотіла, і змушувала їй розповідати все, що бажала знати. Вона розпоряджалася обідами подружжя Муре, частенько куштувала страву раніше, ніж її подавали на стіл; іноді Роза готувала різні ласощі спеціально для абата,— глазуровані яблука, рисові пудинги, солодкі оладки. Продукти змішувалися, каструльками користувалися безладно, обіди переплутувалися до такої міри, що куховарка, перед тим як подавати на стіл, кричала сміючись:

— Скажіть, пані, це ваша яєчня на сковороді чи моя? Я вже й не знаю!.. Слово честі, краще було б їсти всім разом.

Уперше абат Фожа снідав у їдальні Муре в день всіх святих. Він дуже поспішав, йому треба було повернутися до церкви св. Сатюрнена. Щоб він не гаяв часу, Марта посадила його за стіл, сказавши, що тоді його матері не треба буде підніматися на третій поверх. Через тиждень це зробилося звичкою: абат і пані Фожа спускалися вниз до кожної трапези, сідали за стіл і чекали, поки подадуть каву. Спочатку страви подавалися окремо, потім Роза вирішила, що це «справжнє безглуздя», і заявила, що вона любісінько може готувати на чотирьох, а з пані Фожа вона вже якось порозуміється.

— І не дякуйте мені,— додала вона.— Це ви, навпаки, дуже добре робите, що сходите вниз посидіти з пані, їй хоч трохи буде веселіше... Я вже просто боюся входити в їдальню, здається, ідеш у кімнату, де лежить покійник. Так порожньо, що аж страшно... Коли пан гнівається, тим гірше для нього, хай тепер гнівається на самоті.

У грубі гуло, в кімнаті було тепло. Це була чудова зима. Ніколи раніше не покривала Роза такими білосніжними скатертями стіл; вона ставила стілець пана кюре коло грубки, щоб він сидів спиною до вогню. Особливо старанно витирала його склянку, ніж, виделку; коли на скатерті з'являлася хоч маленька пляма, стежила за тим, щоб вона була не на тім боці, де сидів він. Одне слово, Роза оточила його найніжнішою увагою.

Коли Роза готувала якусь його улюблену страву, вона попереджала його, щоб він зберіг для неї свій апетит. Іноді, навпаки, вона йому робила сюрприз, приносила страву накритою і, сміючись у відповідь на запитливі погляди, казала, стримуючи свій тріумф:

— Це для пана кюре: дика качка, нафарширована маслинами, як він любить... Пані, покладіть панові кюре філе, добре? Воно приготовлено для нього.

Марта роздавала. З благальними поглядами вона напюлягала, щоб він не відмовлявся від найкращих шматків. Вона починала завжди з нього, перебирала всі шматки, а Роза, схилившись над нею, пальцем показувала їй те, що вона вважала найсмачнішим. Часом виникали навіть суперечки, яка частина курчати чи кролика краща. Роза підсовувала вишиту подушку під ноги священникові. Марта наказала, щоб йому подавали окрему пляшку бордо і підрум'янений хлібчик, який вона щодня замовляла в пекарні.

— Ет! Скільки того діла,— повторювала Роза, коли абат дякував.— Кому ж добре жити, як не таким, як ви, хорошим людям? Не заважайте нам, господь бог винагородить нас за це.

Пані Фожа, сидячи за столом навпроти свого сина, всім халася, дивлячись на всі ці догоджання. Вона полюбила Марту й Розу, хоч, на її думку, це поклоніння було цілком природним і вони повинні були бути щасливі, що можуть отак схилитися перед своїм божеством. З тупим виразом обличчя вона їла багато й дуже поволі, як селянка, яку чекає важка робота; вона, власне кажучи, головувала за столом, бачила все, стежила за тим, щоб Марта не забувала своєї ролі служниці, дивилась на сина поглядом, в якому світилися втіха й задоволення.

Говорила вона мало, тільки, коли трьома словами хотіла сказати, що абатові було до смаку, або покласти край ввічливим відмовлянням, від яких він ще не зовсім відвик. Часом вона знизувала плечима, штовхала його під столом ногою. Хіба весь цей стіл не належав йому? Він міг би

сам з'їсти всі страви, якби схотів; інші були б раді, дивлячись на нього, гризти черствий хліб.

Щодо абата Фожа, то він лишався байдужим до всіх нижніх турбот, якими його оточували; дуже невибагливий, він їв швидко, завжди заглиблений у свої думки, навіть не помічаючи цього упадання. Він здався на умовляння своєї матері, погодившись обідати з родиною Муре; в ідальні першого поверху його тішило тільки те, що він позбувся турбот про матеріальну сторону життя. Отже, він зберігав свій величний спокій, звикаючи потроху до того, що всі його бажання виконуються, вже не дивувався нічому, не дякував, зневажливо пануючи над господинею дому і куховаркою, які занепокоєно стежили за кожною зморшкою на його поважному обличчі.

А Муре, сидячи навпроти своєї дружини, лишався забути. Поклавши руки на край стола, як мала дитина, він чекав, коли Марта згадає про нього. Вона давала йому останньому, що попало, скупо. Роза, стоячи позад неї, попереджала її, коли вона, помилившись, натрапляла на гарний шматок.

— Ні, ні, тільки не цей шматок... Ви ж знаєте, що пан любить голову, він висмоктує кісточки.

Муре знічувався і їв, соромлячись, наче якийсь нахлібник. Він почував, що пані Фожа дивиться на нього, коли він відрізує собі шматок хліба. Він якусь мить міркував, втупивши очі в пляшку, перше ніж зважувався налити собі вина. Одного разу він помилився і налив собі трошки бордо пана кюре. Ото було галасу! Цілий місяць Роза докоряла йому за цю краплину вина. Подаючи яку-небудь солодку страву, вона вигукувала:

— Я не хочу, щоб пан її куштував! Ніколи він мене не похвалив, а одного разу сказав, що мій ромовий омлет підгорів. Я тоді йому відповіла зразу: для вас він завжди буде підгорілий. Чуєте, пані, не давайте панові!

Потім почалися нескінченні знуцання. Вона подавала йому тріснуті тарілки, ставила стіл так, щоб ніжка була між його колінами, залишала на склянці волокнинки від рушника, хліб, сіль і вино ставила на другому кінці столу. У всьому домі тільки один Муре любив гірчицю, він сам ходив купувати її, але Роза щоразу забирала баночки під тим приводом, що гірчиця «тхне». Те, що він був позбавлений гірчиці, псувало йому весь обід. Ще більше він драгувався і остаточно втрачав апетит через те, що його зігнали з місця проти вікна і, як найзручніше, віддали його

абатові. Тепер Муре сидів проти дверей; йому здавалося, що він їсть десь у чужих відтоді, як він був позбавлений можливості після кожного ковтка поглядати на свої фруктові дерева.

Марта не була така в'їдлива, як Роза; вона поводитися з ним, як з бідним родичем, якого доводиться терпіти; вона навіть забувала, що він тут, ніколи не обзивалася до нього жодним словом, так ніби повновладним господарем у домі був абат Фожа. Проте Муре не обурювався; обмінявшись кількома ввічливими словами з абатом, він їв мовчки, відповідаючи лише довгими поглядами на наскоки куховарки. Потім, скінчивши завжди першим, він методично складав серветку і виходив, частенько навіть до того, як подавали десерт.

Роза запевняла, що він просто казиться. В розмовах з пані Фожа вона описувала їй свого господаря:

— Я добре його знаю і ніколи його не боялась... Коли вас ще тут не було, пані тремтіла перед ним, бо він завжди кричав, удавав із себе дуже грізного. Він нам добре-таки набридав, завжди плутався під ногами, скрізь сунув носа, все йому не подобалося. Хотів, бач, показати, що він тут господар... Тепер він тихий, як ягня, правда? Це тому, що пані взяла над ним гору. Ах, якби він був сміливіший, якби він не боявся всяких неприємностей, ви почули б, якої б він нам тут заспівав. Але він дуже боїться вашого сина; так, так, він боїться пана кюре... Часом можна сказати, що він робиться зовсім дурним. Та тепер він нам більше не заважає, тож хай собі робить, що хоче, правда ж, пані?

Пані Фожа відповідала, що пан Муре дуже достойна людина. Єдина його вада — це те, що він не релігійний. Але, безперечно, він згодом повернеться на правдивий шлях. І стара пані поволі заволодівала першим поверхом, з кухні йшла в їдальню, тупцювала по коридору й передпокою. Коли Муре зустрів її, він завжди згадував день приїзду абата Фожа, коли його мати в своїй блаженській чорній сукні, не випускаючи з рук великого кошика, який вона тримала обома руками, витягала шию, щоб зазирнути в усі кімнати, як людина, що спокійно оглядає призначений на продаж будинок.

Відколи абат і пані Фожа почали їсти на нижньому поверсі, на третьому панували Труші. Тепер вони вже не були такими тихими. Крізь двері, які то розчинялися, то з грюканням зачинялися, чути було тупотіння, вигуки,

з гуркотом пересувалися меблі. Пані Фожа, розмовляючи на кухні з Розою, стривожено підводила голову. Щоб заспокоїти її, Роза говорила, як важко живеться бідній пані Труш. Якось уночі, коли абат ще не ліг спати, він почув якусь дивну метушню. Вийшовши із свічкою в руках, він побачив п'яного як чіп Труша, що на колінах видирався вгору по сходах. Піднявши його своєю дужою рукою, абат вштовхнув його в кімнату. Олімпія в ліжку спокійно читала роман, попиваючи маленькими ковтками поставлений на нічному столику грог.

— Слухайте,— сказав абат Фожа, блідий від гніву,— завтра вранці ви спакуєте свої валізи і виїдете звідси, чусте?

— А чому ж бо це так? — сказала, анітрохи не стурбованись, Олімпія.— Нам і тут добре.

Але священник різко перепинив її.

— Мовчи! Ти, негідниця, завжди робила мені все тільки на шкоду. Мати наша мала рацію, мені не треба було витягати вас із злиднів... От тепер мені треба піднімати твого чоловіка на сходах! Це ганьба! Подумай, який був би скандал, коли б його побачили в такому стані... Завтра ж ви виїдете!

Олімпія сіла, щоб випити ковток грогу.

— Ні в якому разі,— промовила вона.

Труш реготав. П'яний, він був веселий. Він розсівся в кріслі у чудовому настрої.

— Не будемо сваритися,— белькотів він.— Це нічого, трохи запаморочилося в голові від повітря, надто вже холодно зараз. Ну й вулиці у вас кумедні... Знаєте, Фожа, це дуже пристойні юнаки. Наприклад, син лікаря Порк'є. Ви добре його знаєте, лікаря Порк'є... Так от, ми з ним зустрічаємося в одній кав'ярні, за тюрмою. Його тримає одна арлезіанка, вродлива брюнетка...

Священик, схрестивши руки на грудях, дивився на нього страшним поглядом.

— Ні, запевняю вас, Фожа, ви даремно на мене гніваєтесь... Ви знаєте, я добре вихована людина, я розумію, як треба поводитись. Удень я склянки води з сиропом не вип'ю, боюся вас скомпрометувати... Відколи ми тут, я ходжу на службу мов до школи, з тартинками з варенням у кошику; це безглуздя, оця моя робота. Я почуваю себе якимсь дурнем,— так, так, слово честі; і все це тільки для того, щоб зробити вам послугу... Але вночі мене ж ніхто не бачить. Можу ж я погуляти хоч вночі! Мені це на користь, а то я

здохну, кінець кінцем, не виходячи нікуди. Та й до того ж на вулицях нікогісінько немає, вони тут такі кумедні...

— П'яниця! — процідив священник крізь зуби.

— Ви не хочете миритись?.. Тим гірше, мій любий. Я добрий хлопець, не люблю кислих пик. Якщо вам це не подобається, я кину вас, і залишайтеся собі з вашими святенницями. Серед них одна тільки є гарненька, маленька Кондамен, та й то арлезіанка краща... Нічого витріщати на мене очі, ви мені не потрібні. Хочете, я позичу вам сто франків?

Він витяг з кишені кредитні білети і розіклав їх з реготом на колінах; потім став виробляти з ними різні штуки, розмахувати ними перед носом в абата, нарешті підкинув їх у повітря. Олімпія, напівгола, одним стрибком вискочила з ліжка, роздратовано підбрала кредитки і сховала під подушку. Тим часом абат Фожа, дуже здивований, оглядався навкруги; він побачив на комоді ряд пляшок з лікерами, непочатий пиріг на каміні, цукерки в старій поламаній коробці. В кімнаті було повно недавніх покупок: на стільцях були розкидані сукні, розгорнутий кусок мережива; новісінький гарний сюртук висів на шпінгалеті вікна; перед ліжком лежала ведмежа шкура. Поруч із склянкою грогу на нічному столику виблискував на фарфоровому блюдечку золотий жіночий годинник.

«Кого ж це вони пограбували?»— подумав священник. І раптом згадав, як Олімпія цілувала руки Марті.

— Нещасні! — скрикнув він.— Ви крадете!

Труш підвівся. Дружина штовхнула його на канапу.

— Лежи спокійно,— сказала вона йому,— спи, тобі треба виспатись.

Потім повернулась до брата:

— Вже перша година ночі, ти можеш нам дати заснути, коли вже тобі нема чого сказати, крім неприємних речей... Мій чоловік недобре зробив, що напився, це правда... але це ще не причина, щоб його ображати... Ми з тобою вже кілька разів мали такі розмови, хай це буде остання. Чуєш, Овідію?.. Ми брат і сестра, правда? Так от, я тобі вже казала: треба ділитися з нами... Ти бенкетуєш унизу, замовляєш собі смачні страви, живеш щасливо під крилом у господині і куховарки. Це твоя справа. Ми ж не заглядаємо тобі в тарілку, не видираємо у тебе шматка з рота. Живи собі, як хочеш. Та не муч же і ти нас, дай нам таку саму волю... Мені здається, я міркую правильно.

Священик обурено махнув рукою.

— Я розумію, ти завжди боїшся, що ми попсуємо твої справи... Найкращий засіб, щоб ми їх тобі не попсували,— це не дратувати нас, не повторювати безперестану: «Ах, якби я знав, я б нізащо не покликав вас сюди». Знаєш, ти зовсім не такий розумний, яким себе виставляєш. У нас однакові інтереси, ми одна сім'я, ми можемо разом влаштувати наші справи. Якби ти тільки захотів, все було б гаразд... Іди лягай. Завтра я вилаю Труша і пришлю його до тебе. Ти зможеш напутити його.

— Авжеж...— пробурмотів п'яний, вже засинаючи.— Фожа дивак... Мені зовсім не потрібна господиня, мені більше до вподоби її гроші.

Олімпія зухвало зареготала, дивлячись на брата. Вона знову лягла, вигідно вмовстившись на подушці. Священик, трохи блідий, якусь хвилину міркував, потім, не сказавши ні слова, вийшов. Олімпія знову взялась за свій роман; Труш хропів на дивані.

Другого ранку, протверезившись, Труш мав довгу розмову з абатом Фожа. Коли він повернувся до дружини, то розповів їй, на яких умовах сталося примирення.

— Слухай, мій любий,— сказала вона йому,— заспокой його, роби все, що він хоче; постарайся прислужитися йому, раз він дає тобі таку можливість... Я перед ним козирюся, але в глибині душі добре знаю, що він викине нас на вулицю, як собак, коли ми доведемо його до краю. А я не хочу звідси виїздити... Ти певен, що він нас не вижене?

— Так, так, не бійся нічого,— відповів Труш.— Я йому потрібний, і він дасть нам змогу нажити грошенят.

Відтоді Труш щовечора, перед дев'ятою годиною, виходив з дому, коли вулиці були вже порожні. Він казав дружині, що ходить у старий квартал агітувати за абата. Олімпія не була ревнива; вона сміялась, коли він їй розповідав якусь пікантну історію; їй більше подобалося ніжитися на самоті, випивати самій кілька чарок вина, їсти потай тістечка і проводити довгі вечори в теплому ліжку, читаючи старі романи з бібліотеки, яку вона відшукала на вулиці Канкуен. Труш повертався трохи напідпитку; він скидав черевики в передпокої, щоб піднятися тихенько по сходах. Коли він часом перебирав міру і від нього тхнуло тютюном і горілкою, дружина не пускала його до себе і проганяла спати на канапу. І тоді починалася мовчазна, глуха боротьба. Він з упертістю п'яниці повертався знову до неї, чіплявся за ковдру, але хитався, падав навкарачки,

поки, кінець кінцем, вона не відкидала його, як лантух. Якщо він починав кричати, вона стискала йому горло і пильно дивилась на нього, шепочучи:

— Овідій почує, Овідій зараз прийде.

Його проймав тоді страх, як дитину, коли її лякають вовком; потім він засинав, бурмочучи, що він просить вибачити йому. А тільки-но сходило сонце, він вставав, одягався, як належить статечній людині, пов'язував спеціальний галстук, що надавав йому, як він казав, «попівського вигляду». Повз кав'ярні він проходив, опустивши очі. У Притулку пречистої діви його поважали. Коли дівчата бавилися надворі, він іноді відхилив трошки завіску і дивився на них батьківським поглядом, а в його очах з-під напівопущених повік мигтіли вогники.

Трушів стримувала також і пані Фожа. Дочка й мати безперестану сварилися: одна скаржилась, що її завжди приносили в жертву братові, а друга називала її падлюкою, яку треба було задавити ще в колисці. Чигаючи на ту саму здобич, вони стежили одна за одною, не випускаючи шматка, розлючені й стурбовані тим, котрій з двох пощастить захопити більшу пайку. Пані Фожа хотіла мати весь будинок, вона оберігала від загребущих рук Олімпії все, аж до сміття. Коли вона дізналася, які великі суми дочка видурювала з кишень Марти, то страшенно розлютувалася. А коли син тільки знизав плечима, як людина, що гидує такою мерзотою, але змушена заплющувати на неї очі, вона мала жахливу сцену з дочкою, назвала її злодійкою, так наче та взяла гроші з її власної кишені.

— Може, вже досить, мамо, га? — сказала роздратована Олімпія.— В усякому разі, не про ваш гаманець ідеться... Я ще тільки позичаю гроші, а не вимагаю, щоб мене годували.

— Що ти хочеш сказати, гадюко? — пробелькотіла стара пані, не тямлячи себе від люті.— Хіба ми не оплачуємо наших обідів? Спитай у куховарки, вона покаже тобі нашу книгу видатків.

Олімпія зареготала.

— Ой, як гарно! — вигукнула вона.— Я її добре знаю, вашу книгу видатків. Ви платите за редиску і масло, правда? Знаєте, мамо, ви собі лишайтесь на першому поверсі, я туди не піду заважати вам. Але не йдіть і ви сюди, нагору, не чіпляйтеся до мене, а то я зчиню галас. А ви ж знаєте — Овідій наказав, щоб галасу не було.

Пані Фожа, лаючись, пішла вниз. Погроза, що Олімпія зчинить галас, змусила її відступити. А Олімпія, щоб поглумитися з неї, наспівувала їй услід. Зате, коли Олімпія йшла у сад, мати мстилася, йдучи за нею назирці, заглядаючи їй у руки, стежачи за нею безнастанно. Вона не пускала її ні в кухню, ні в їдальню, посварила її з Розою через якусь каструльку, що її Олімпія взяла й не повернула. Однак вона не зважувалась підкопуватися під її дружбу з Мартою, боячися скандалу, який міг би пошкодити абатові.

— Коли ти так мало дбаєш про свої інтереси,— якось сказала вона синові,— я зумію без тебе захистити їх, не бійся, я буду обережна. Знаєш, якби мене тут не було, твоя сестра вирвала б хліб із твоїх рук.

Марта не помічала тієї драми, що розігрувалася навколо неї. Їй просто здавалося, що домівка стала веселішою, відколи всі ці люди заповнили передпокій, сходи, коридори. Так наче це були мебльовані кімнати, де чути приглушені сварки, грюкання дверей, де життя кожного пожилиця проходить на очах у всіх, де в кухні палає весь час вогонь, бо Розі доводилося варити ніби на цілий ресторан. Потім тяглася нескінченна процесія крамарів. Олімпія, щоб не псувати собі рук, не хотіла мити посуд і замовляла все у кулінара на вулиці Банн, в якого можна було брати обіди додому. Марта всміхалась і запевняла, що радіє цій метушні; тепер вона не любила залишатися на самоті, їй треба було чимсь гасити гарячку, що спалювала її.

А Муре, навпаки, наче для того, щоб втекти від цього гармидеру, замикався на другому поверсі в кімнаті, яку називав своїм кабінетом; він перемиг свою відразу до самотності, майже не виходив у садок, часто не показувався з ранку до вечора.

— Цікава я знати, що він там робить,— казала Роза пані Фожа.— Він сидить тихо, як миша. Можна подумати, що він помер. А коли він ховається, то, напевно, він там нічого хорошого не робить, правда?

Коли настало літо, в будинку ще повеселішало. Абат Фожа приймав у кінці саду, в альтанці, прихильників супрефекта і прихильників голови суду. Марта звеліла Розі купити дюжину садових стільців, щоб не носити щоразу стільців із їдальні. Ці прийоми зробилися звичаєм. Щовівторка, по обіді, хвіртка в тупик була розчищена; чоловіки і дами заходили привітати пана кюре

запросто, по-сусідському, в солом'яних капелюхах, в пантофлях, розстебнутих сюртуках, підколотих шпильками спідницях. Відвідувачі приходили поодиноці, але потім обидві компанії сходилися до купи, перемішувалися, розважались, перемиваючи кісточки своїм ближнім.

— А чи не боїтесь ви,— сказав одного разу пан де Бурде панові Растуалю,— що можуть несхвально подивитись на ці наші зустрічі з клікою супрефектури?.. Адже незабаром загальні вибори.

— Чому ж би на них дивилися несхвально? — відповів пан Растуаль.— Ми ж не йдемо в супрефектуру, ми тут на нейтральній території... Потім, мій любий друже, ми ж тут без усяких церемоній. Я приходжу в своїй полотняній куртці. Це приватне життя. Ніхто не має права втручатися в те, що я роблю в себе вдома. Поза домом — то інша річ, там ми належимо публіці... На вулиці ми з паном Пекером навіть не вітаємось.

— Пан Пекер де Соле дуже виграє, коли з ним ближче познайомишся,— помовчавши, зауважив колишній префект.

— Авжеж,— відповів голова суду,— я дуже задоволений, що познайомився з ним... А яка достойна людина абат Фожа!.. Ні, я не боюсь ніякого лихослів'я, коли йду привітати нашого любого сусіда.

Коли почали наближатися загальні вибори, пан де Бурде став непокоїтись, він казав, що його дуже втомлює спека. Часто його охоплювали сумніви, і він ділився ними з паном Растуалем, щоб той його заспокоїв. Взагалі ж політичних питань у саду Муре ніколи не зачіпали. Якось пан де Бурде, марно пошукавши, з чого б почати розмову, вигукнув, звертаючись до лікаря Порк'є:

— Скажіть, пане лікарю, ви читали сьогодні «Урядовий вісник?» Нарешті наш маркіз заговорив. Він вимовив рівно тринадцять слів, я полічив. Бідолаха Лагріфуль! Віп мав нечуваний успіх.

Абат Фожа підняв палець вгору і промовив добродушно:

— Не треба політики, панове, не треба політики!

Пан Пекер де Соле розмовляв з паном Растуалем; вони вдали, ніби нічого не чули. Пані де Кондамен усміхнулася і провадила далі, звертаючись до абата Сюрена:

— Чи правда, пане абат, що ваші стихарі крохмалять легким розчином клею?

— Так, пані, легким розчином клею,— відповів молодий священик.— Є пралі, які вживають картопляний крохмаль, але він роз'їдає серпанок, і це нікуди не годиться.

— Ваша правда,— підхопила молода жінка.— А я ніяк не можу добитися, щоб моя праля користувалася клеєм, перучи мої спідниці.

Тоді абат Сюрєн послужливо написав на звороті своєї візитної картки прізвище й адресу своєї пралі. Отак розмовляли в садку про туалети, погоду, врожай, події минулого тижня. Час минав дуже приємно. Іноді розмови переривалися партіями у волан. Дуже часто приходив абат Бурет і розповідав усякі побожні історії, які пан Мафр уважно вислухував до кінця. Тільки один раз зустрілися тут пані Делангр і пані Растуаль; обидві поводитись дуже ввічливо, дуже церемонно, проте в їхніх згаслих очах раптом спалахували вогники давнього суперництва. Пан Делангр приходив нечасто. Що ж до подружжя Палок, то вони, хоч і відвідували постійно супрефектуру, проте уникали бувати в саду в ті години, коли пан Пекер де Соле йшов до свого сусіда абата Фожа. Після свого невдалого наскоку на молитовню Притулку пречистої діви дружина судді почувала себе не дуже впевнено. Але найретельнішим відвідувачем був, безперечно, пан де Кондамен; завжди в бездоганних рукавичках, він приходив сюди, щоб посміятися з усіх, брехав, говорив з величезним апломбом непристойності і, пронюхавши про якісь інтриги, розважався ними потім цілий тиждень. Цей високий старий чоловік, дуже стрункий у своєму пошитому в талію сюртуку, любив молодь; він глузував із «стареньких», ховався з панночками своєї кліки по кутках і пирскав там від сміху.

— Сюди, сюди, діточки,— всміхаючись, казав він,— нехай старі там сидять самі.

Одного дня він мало не переміг абата Сюрєна в героїчній партії у волан. Правду кажучи, йому подобалось жартувати з цією молоддю. Найчастіше своєю жертвою він обирав сина Растуаля, хлопця досить обмеженого, якому розповідав жахливі речі. Нарешті він почав обвинувачувати Северєна в тому, що той залицяється до його дружини, причому так вирячував на нього очі, що бідолашний хлопець аж пігнів від страху. Найгірше було те, що хлопець уявив собі, ніби він і справді закоханий в пані

де Кондамен, і упадав коло неї, ніжно й несміливо зазираючи їй в очі, що дуже тішило її чоловіка.

До панночок Растуаль інспектор лісного відомства ставився з галантністю молодого удівця, і вони були об'єктами найжорстокіших його насмішок. Хоч їм уже було під тридцять, він заводив з ними дитячі ігри, розмовляв з ними, як з інститутками. Найбільшою розвагою для нього було стежити за ними в той час, коли тут присутній був Люсьєн Делангр, син мера. Він відводив убік лікаря Порк'є, що ладен був усе слухати, і шепотів йому на вухо, натякаючи на колишній зв'язок пана Делангра з пані Растуаль:

— Ну, подумайте, Порк'є, в якому скрутному становищі хлопець... Хто від Делангра — Анжеліна чи Аврелія? Відгадай, коли можеш, і вибирай, коли зважишся.

Абат Фожа був однаково люб'язний з усіма своїми відвідувачами, навіть з жахливим де Кондаменом, що дуже його дратував. Абат поводився дуже скромно, говорив мало, сприяючи тому, щоб обидва товариства злилися. Здавалось, він відчував тільки тиху радість господаря дому, що є ланкою, яка зв'язує порядних людей, створених для взаєморозуміння. Марта двічі виходила в садок, щоб гості почували себе вільніше. Але вона страждала, коли бачила абата серед усіх цих людей, вона чекала, поки він залишиться сам; священник більше подобався їй, коли він, зосереджений, поважний, повільно й спокійно ходив по альтанці. Труші по вівторках знову заздрісно підглядали з-за завісок, а пані Фожа і Роза витягали шиї в передпокої, захоплено милуючись світською люб'язністю, з якою пан кюре приймав найвидатніших у Плассані осіб.

— Знаєте, пані,— казала куховарка,— зразу видно, що це визначна людина. Дивіться, як він вітається з супрефектом. Як на мене, пан кюре куди кращий, хоч супрефект і вродливий чоловік. А чому ви не йдете в садок? Бувши вами, я б наділа шовкову сукню і пішла б туди. Ви ж його мати.

Але стара селянка знизувала плечима.

— Він мене не соромиться,— відповідала вона,— але це було б йому неприємно... Я краще дивитимусь на нього звідси. Мені це дає більшу втіху.

— Ах, я це розумію. Ви повинні пишатися. Не те, що пан Муре, який забив хвіртку, щоб ніхто не міг сюди ввійти. Ніколи ні гостя, ні званого обіду, а в садку ввечері

така пустка, що аж страшно. Ми жили, як вовки. Щоправда, пан Муре і не зумів би прийняти гостей; він робив таку гримасу, коли хто-небудь випадково заходив... Чом би йому не взяти прикладу з пана кюре, питаю я вас? Замість того щоб замикатися в своїй кімнаті, я зійшла б у садок, розважалася б з усіма разом, я, нарешті, трималася б так, як годиться хазяїнові. Але він ховається нагорі, наче боїться заразитися коростою. До речі, чи ви не хочете піднятися нагору подивитися, що він там робить?

Якось у вівторок вони таки зійшли нагору. Цього дня в садку було особливо шумно. Крізь відчинені вікна долинав сміх. А в цей час розсильний приніс Трушам вино і неначе бряжчав на третьому поверсі битим посудом, забираючи порожні пляшки. Муре сховався в своєму кабінеті, замкнувши двері на ключ.

— За ключем мені нічого не видно,— сказала Роза, припавши оком до замкової щілини.

— Стривайте,— мовила пані Фожа.

Вона легенько повернула кінчик ключа, що трохи вису-нувся. Муре сидів посеред кімнати за столом, вкритим товстим шаром пороху; перед ним не було ні книжки, ні аркуша паперу; він сидів, спершись на спинку стільця, звівши руки, блідий, з застиглим обличчям, і дивився перед себе невидючими очима. Він не рухався.

Обидві жінки по черзі мовчки розглядали його.

— Мене наче морозом всипало,— сказала Роза, спускаючись униз.— Ви помітили, які в нього очі? А бруд який! Мабуть, місяців зо два він пера вже і в руки не брав. А я ж думала, що він там сидить і пише!.. Подумати тільки, в домі так весело, а він сидить сам-самісінький і вдає з себе мертвого!

XVII

Лікаря Порк'є непокоїв стан здоров'я Марти. Він приязно усміхався, поводився з нею, як справжній світський лікар, який ніколи не знаходить хвороби і дає поради, мов та кравчиня, що приміряє сукню; але якась складка його губ промовляла, що «люба пані Муре» не тільки трохи кашляла, як він їй казав. Коли стояла гарна погода, він радив їй розважатись, робити прогулянки в екіпажі, проте не втомлюватись. Тоді Марта, яку дедалі більше охоплювала якась невиразна тривога, якась потреба заспокоїти

своє нервово нетерпіння, почала вирушати на прогулянки у навколишні села.

Двічі на тиждень вона виїздила після сніданку в старій, заново пофарбованій колясці, найнятій у плассанського каретника,— не далі, як за дві-три милі від міста, щоб на шосту годину вже повернутись. Вона мріяла взяти колись з собою на прогулянку абата Фожа, власне, лише сподіваючись на це, вона й погодилась виконати припис лікаря, але абат, не відмовляючись прямо, завжди казав, що дуже зайнятий. Марті доводилося їздити з Олімпією або з пані Фожа.

Якось пополудні вона проїздила з Олімпією через село Тюлет, повз садибу дядька Маккара. Побачивши її з своєї тераси, перед якою росли дві шовковиці, Маккар крикнув:

— А Муре? Чого Муре не приїхав?

Йй довелось спинитися на хвилинку і зайти до дядька, якому вона довго пояснювала, що нездужає і не може побідати з ним. Він неодмінно хотів зарізати для неї курча.

— А нічого,— нарешті сказав він,— однаково я його заріжу. Ти візьмеш його з собою.

І пішов зараз же різати курча, приніс його, поклав на кам'яному столі перед будинком і в захопленні вигукував:

— Подивись лишень, яке воно жирне!

Дядько саме збирався випити пляшку вина під шовковицею в товаристві худорлявого хлопця, одягненого в сіре убрання. Він умовив обох жінок сісти, приніс стільці, упадаючи коло них, як гостинний господар, сміючись від задоволення.

— Мені тут добре, як по-вашому? Мої шовковиці чудові. Влітку я курю собі люльку на свіжому повітрі. Взимку я сідаю отам під стіною на сонечку... А ти бачила мої овочі? Курник там далі. Ще у мене є за домом клопоть землі, там ростуть картопля і люцерна... Ну що ж, я старіюся, час уже мені трохи потішитися життям.

Він потирав руки, повертаючи повільно голову, з ніжністю оглядаючи свою садибу. Але раптом якась думка затьмарила його обличчя.

— Давно ти бачила свого батька? — різко спитав він.— Ругон недобрий... Отам ліворуч продається житнє поле. Якби він схотів, ми б його купили. Хіба це важко зробити людині, яка спить на п'ятифранковиках? Здається, якихось там три тисячі франків... Він odmовив. Останнім разом він навіть переказав мені через твою матір, що його немає вдома... Ти побачиш, це не принесе їм щастя.

І він повторив кілька разів, похитуючи головою і сміючись своїм недобрим сміхом:

— Ні, це не принесе їм щастя.

Потім він пішов по склянки — він хотів, щоб жінки неодмінно покуштували його вина, отого відкритого ним у Сент-Етропі легкого винця, яке сам він пив мало не з побожністю.

Марта ледве вмочила губи. Олімпія допомагала спорожнити пляшку і ще випила склянку сиропу. Вино дуже міцне, казала вона.

— А твій кюре, куди ти його поділа? — раптом спитав дядько у племінниці.

Марта здивувалась, її неприємно вразило це запитання, і вона не відповіла нічого.

— Мені казали, що він дуже упадає коло тебе, — голосно провадив дядько. — Ці попи тільки те й роблять, що розпутничають. Коли мені це розповіли, я відповів, що так Муре і треба. Я його застерігав. Бувши ним, я б виштовхав того кюре за двері. Хай Муре приїде до мене за порадою, якщо він схоче, я йому допоможу. Я ніколи не міг їх терпіти, отих тварюк... Я знаю одного, абата Феніля, його будинок он там, через дорогу. Він не кращий за інших, але хитрий, як мавпа, він мене смішить. Здається, він не дуже ладнає з твоїм кюре, правда?

Марта зблідла як стіна.

— Це сестра пана абата Фожа, — сказала вона, показуючи на Олімпію, яка з цікавістю прислухалася.

— Те, що я кажу, пані не стосується, — анітрохи не збентежившись, почав знову дядько. — Пані не гнівається. Вона ще вип'є сиропу.

Олімпія дозволила налити їй ще трохи сиропу. Але Марта підвелася, хотіла вже їхати. Та дядько змусив її оглянути його садibu. В кінці садка вона зупинилась, дивлячись на великий білий будинок, що стояв на схилі, за кількясот метрів від Тюлета. Внутрішнє подвір'я скидалося на тюремні дворики; вузькі вікна в чорних рамах рівними рядами вирізнялися на фасаді і надавали центральному корпусу вигляду лікарні.

— Це дім для божевільних, — стиха промовив дядько, побачивши, куди дивиться Марта. — Оцей хлопець один з наглядачів. Ми з ним у добрих стосунках, час від часу він приходить випити зі мною пляшку вина.

І, обернувшись до чоловіка в сірому, який допивав свою склянку під шовковицею, він гукнув:

— Гей, Олександр, йди-но покажи моїй небозі, де вікно нашої старенької.

Олександр послужливо підійшов.

— Бачите оті три дерева? — сказав він, показуючи пальцем, ніби накреслюючи план у повітрі. — Так от, трохи вище від того, що ліворуч коло фонтана, в кутку двора... Рахуйте вікна на першому поверсі праворуч; це буде п'яте вікно.

Марта мовчала, губи її побіліли, очі мимоволі були прикуті до вікна, яке їй показували. Дядько Маккар теж дивився на нього, але з веселим виглядом, примруживши очі.

— Іноді я бачу її, — мовив він, — уранці, коли сонце з того боку. Вона почуває себе дуже добре, правда, Олександр? Я їм це кажу завжди, коли буваю в Плассані... Мій дім так стоїть, що мені дуже зручно наглядати за нею. Кращого місця й не придумаєш.

Він захихикав від задоволення.

— Бачиш, дитино моя, у Ругонів голова не міцніша, ніж у Маккарів. Коли я сідаю на цьому місці навпроти отого клятого будинку, я часто кажу собі, що раз уже матінка тут, то колись і вся наша родина може тут опинитись. Хвалити бога, за себе я не боюсь, у мене макітра міцна. Але я знаю декото, кого вже стукнуло... Ну що ж, я тут їх зустріну, бачитиму їх з моєї нори, попрошу Олександра, щоб добре глядів їх, хоч зі мною мої родичі не завжди були чемні.

І він додав з своєю страшною усмішкою, схожою на оскал прирученого вовка:

— Це велике щастя для всіх вас, що я живу в Тюлеті.

Марта вся затремтіла. Хоч вона знала, що дядько любляв жорстокі жарти і з насолодою мучив людей, яким він дарував кроликів, проте їй здалося, що він каже правду і колись уся родина переселиться сюди, в ці сірі комірчини. Вона не хотіла й хвилини лишатися тут, незважаючи на припрошування Маккара, який хотів відкоркувати ще одну пляшку.

— А курча? — крикнув він, коли Марта вже сідала в екіпаж.

Він побіг по курча і поклав його їй на коліна.

— Це для Муре, чуєш? — навмисно східно підкреслив він. — Для Муре, а не для кого іншого, розумієш? А втім, коли я приїду, я спитаю його, як воно йому сподобалося.

Він мружив очі, дивлячись на Олімпію. Кучер уже хотів був рушати, коли Маккар знову вчепився в коляску.

— І побувай у свого батька, скажи йому про житнє поле... Глянь на поле, що оце перед нами... Ругон даремно так робить. Ми вже надто давні приятелі, щоб нам сваритися. Це було б гірше тільки для нього, він це знає... Поясни йому, що він помиляється.

Коляска поїхала, Олімпія, обернувшись, побачила, що Маккар під шовковицею пересміюється з Олександром, відкорковуючи другу пляшку, про яку говорив. Марта заборонила кучерові коли-небудь їздити через Тюлет. Взагалі ці прогулянки її стомлювали, вона робила їх дедалі рідше і припинила зовсім, зрозумівши, що абат Фожа ніколи не погодиться поїхати з нею.

Зовсім нова жінка народжувалася в Марті. Теперішнє її напружене життя зробило її морально витонченішою. В полум'ї побожності наче розтанули її міщанська обмеженість і байдужий спокій, набутий за п'ятнадцять літ дрімання за касою. Вона стала краще вбиратися, заходила в розмови по четвергах у Ругонів.

— Пані Муре ніби знову стає молодою дівчиною,— казала здивована пані де Кондамен.

— Так,— говорив лікар Порк'є, похитуючи головою,— вона йде з життя зворотним ходом.

Останнім часом Марта, трохи схудла, з рум'янцем на щоках і з своїми чудовими жагуче-чорними очима, вражала якоюсь дивною красою. Обличчя в неї сяяло, від усього її ества віяло якимсь безоглядним марнуванням життєвих сил, що сповнювало її гарячим трепетом. Здавалося, забута молодість її розгорялася в ній, в її сорок літ, яскравим полум'ям пожежі. Заглиблена в молитви, які були їй потрібні кожної хвилини, вона тепер не корилася абатові Фожа. Вона до крові стирала собі коліна на плитах церкви св. Сатюрнена, жила весь час у славослов'ях і поклоніннях, шукаючи собі розради біля блискучих дароносиць, у каплицях, де полум'яніли вівтарі й розкішні шати священників, що виблискували серед темного храму сяйвом небесних світил. У неї було якесь фізичне прагнення до цієї пишноти, поривання, яке її мучило, сушило їй груди, спустошувало мозок, якщо вона не задовольняла цього прагнення. Марта занадто страждала, вона знемагала і йшла шукати поживи для своєї пристрасті. Тулилась десь біля сповідальень з їх шепотінням, здригаючись від могутніх звуків органа, доходила до самозабуття,

приймаючи причастя. Тоді вона вже не почувала нічого, тіло її не боліло. Вона ніби линула над землею, згасала без мук, обертаючись у чисте полум'я, що горіло любов'ю.

Абат Фожа подвоїв свою суворість, він ще стримував її своїм різким поведженням. Вона дивувала його оцим пристрасним пробудженням, цим нестримним прагненням любити й умерти. Частенько він знову розпитував про її дитинство; звертався до пані Ругон. Він був збентежений, незадоволений з себе самого.

— Пані Муре скаржиться на тебе,— казала абатові його мати.— Чому ти не дозволяєш їй ходити до церкви, коли вона хоче?.. Даремно ти її дратуєш. Вона так добре до нас ставиться.

— Вона вбиває себе,— прошепотів священник.

Пані Фожа за своєю звичкою знизала плечима.

— Це її діло. Кожен розважається на свій лад. Краще вбивати себе молитвами, ніж ненажерливістю, як ця негідниця Олімпія... Не будь таким суворим до пані Муре, якщо хочеш, щоб у домі був спокій.

Одного дня, коли вона давала йому такі поради, він глухим голосом сказав:

— Мамо, ця жінка стане мені на перешкоді.

— Вона! — скрикнула стара селянка. — Але ж вона тебе обожнює, Овідію!.. Ти можеш зробити з неї, що хочеш, якщо не картатимеш її більше. В дощову погоду вона понесла б тебе звідси в собор, щоб ти не замочив собі ніг.

Абат сам уже зрозумів, що не можна далі бути таким суворим. Він боявся вибуху і потроху почав давати Марті більше свободи, дозволив їй довгі молитви з чотками, повторення молитв на кожній зупинці процесії; навіть дозволив двічі на тиждень приходити до нього у сповідальню в церкві св. Сатюрнена. Не чуючи більше того невблаганного голосу, який картав її за побожність, як за порок, що його вона задовольняє ганебним способом, Марта подумала, що бог дарував їй ласку. Нарешті перед нею розкрилося райське блаженство. Її охоплювало глибоке зворушення, рясні сльози лилися по її щоках, вона не помічала їх, тільки після цих нервових випадків була дуже квола, майже непритомна, наче разом із сльозами, що текли по щоках, вилилося все її життя. Тоді Роза несла її до ліжка, де вона годинами лежала, наче мертва, з блідими губами і напівзаплющеними очима.

Якось по обіді куховарка, перелякана її нерухомістю,

подумала, що вона вмирає. Їй і на думку не спало посту-
кати у двері кімнати, де, замкнувшись, сидів Муре. Вона
побігла на третій поверх багати абата Фожа зійти вниз
до її господині. Коли він увійшов у спальню, Роза кину-
лась шукати ефір, лишивши його самого перед цією не-
притомною жінкою, що лежала впоперек ліжка. Він обме-
жився тим, що взяв руки Марти в свої. Тоді вона завору-
шилась, повторюючи якісь безладні слова. Коли ж вона
впізнала його коло свого ліжка, кров ударила їй в обличчя,
вона дотяглася головою до подушки і зробила такий рух,
ніби хотіла натягти на себе ковдру.

— Вам краще, любе моє дитя? — спитав він її. — Ви
мене дуже стурбували.

Їй перехопило дух, вона не могла нічого відповісти і за-
ридала, припавши обличчям до руки священника.

— Я не страждаю, я надто щаслива, — промовила вона
голосом кволим, як подих. — Дайте мені поплакати, сльо-
зи — це моя втіха. Який ви добрий, що прийшли. Я так
довго чекала на вас, так довго кликала.

Її голос дедалі слабнув і врешті перейшов у палке мо-
литовне шепотіння.

— Хто дасть мені крила, щоб полинути до вас? Відір-
вана від вас, душа моя жадає бути сповненою вами, сумує
за вами, палко бажає вас, зітхає, о моє божество, о моє
єдине благо, моя розрадо, моя втіхо, мій скарбе, моє ща-
стя і моє життя, моє божество, моє все, все...

Марта всміхалася, белькочучи ці безладні слова, вся
охоплена плотським бажанням. Вона молитовно склала
руки, наче над суворим обличчям абата був ореол. Досі
йому вдавалося спиняти признання, завжди готове зірва-
тися з Мартиних уст; він на хвилинку злякався, хутко
визволив свої руки, став перед нею і владно сказав:

— Будьте розсудливі, я наказую вам це. Бог не прийме
ваших молитв, якщо ви не покажете їх в супокі вашого
розуму... Зараз йдеться про ваше здоров'я.

Роза прибігла в розпачі, не знайшовши ефіру. Він по-
садив її коло ліжка, потім промовив до Марти лагідним
голосом:

— Не мучте себе. Ваша любов дійде до бога. Коли при-
йде час, він зійде до вас і сповнить вас вічним блажен-
ством.

Коли він вийшов, Марта саяла, наче воскресла з мерт-
вих. З цього дня він орудував нею, як м'яким воском. Вона
була йому дуже корисна для всяких делікатних доручень

до пані де Кондамен; вона також часто відвідувала пані Растуаль, бо він цього хотів. Вона корилася йому в усьому, не намагаючись нічого зрозуміти, повторюючи те, що він просив її сказати. Він тепер зовсім не церемонився з Мартою, просто наказував їй, користувався нею, як машиною.

Вона пішла б жебрати, якби він звелів їй. А коли вона починала хвилюватись і з розбитим серцем, з розпухлими від пристрасті губами простягала до нього руки, він одним словом кидав її на землю, він приборкував її, посилаючись на волю неба. Марта ніколи не наважувалася говорити. Між нею і цим чоловіком стояла стіна гніву й огиди. Після короткої боротьби, яку йому доводилося вести з нею, він знизував плечима із зневагою атлета, на якого напала дитина. Він мився, чистився, ніби ненароком доторкнувся до нечистої тварини.

— Чому ти не користуєшся носовими хусточками, які тобі подарувала пані Муре,— питала його мати.— Сердешна жінка була б така щаслива бачити їх у твоїх руках. Вона цілий місяць вишивала на них твої ініціали.

Він сердито махнув рукою і відповів:

— Ні, візьміть їх собі, мамо. Це жіночі хусточки, їх запах для мене нестерпний.

Якщо Марта схилилась перед священником, якщо вона зробилася його річчю, то вдома вона з кожним днем дедалі більше озлоблювалася, ставала сварливою; тисячі дрібниць драгували її. Роза казала, що ніколи ще вона не була «такою причепюю». Та особливо зросла в ній ненависть до чоловіка. Стара закваска ворожнечі Ругонів прокидалася в ній до цього нащадка Маккарів, до цього чоловіка, якого вона обвинувачувала в тому, що її життя було суцільною мукою. Внизу, в їдальні, коли пані Фожа або Олімпія приходили посидіти з нею, вона, вже не соромлячись, без кінця нарікала на нього:

— Подумати тільки, що він двадцять років тримав мене, як прикажчика, з пером за вухом, між бідонами олії і мішками мигдалю! Ніколи ніякої розваги, ніякого подарунка... Він забрав від мене дітей. Він здатний одного чудового ранку втекти, щоб подумали, що я йому роблю життя нестерпним. Це щастя, що ви тут. Ви всім розкажете правду.

Вона накидалася на Муре без найменшого приводу. Все, що він робив, його погляди, його рухи, його слова, які він зрідка вимовляв, страшенно її драгували. Досить їй було побачити його, як несвідома лють піднімалася з глибини

її серця. Сварки виникали здебільшого в кінці обіду, коли Муре, не дожидаючись десерту, згортав свою серветку і мовчки підводився з-за столу.

— Ви могли б вставати з-за столу разом з усіма,— сердито казала вона йому,— ви не дуже ввічливі.

— Я скінчив і йду,— відповідав він мляво.

Але вона вбачала в цьому щоденному вставанні з-за столу особливу тактику, навмисне вигадану її чоловіком, щоб ображати абата Фожа, і зовсім втрачала самовладання.

— Ви погано виховані, мені соромно за вас! Ох, і весело б мені жилося, коли б я не зустріла друзів, що втішають мене після ваших грубощів. Ви навіть не вмієте поводитись за столом, ви й разу не дали мені спокійно пообідати. Лишіться зараз, чуєте! Якщо ви не хочете їсти, можете дивитись на нас.

Він спокійнісінько кінчав згортати серветку, наче нічого цього не чув, потім повільно виходив. Чути було, як він піднімався вгору по сходах і замикався в своїй кімнаті, двічі повертаючи ключ. Тоді вона, задихаючись, белькотіла:

— О потвора!.. Він убиває мене, він убиває мене!

Пані Фожа доводилось її заспокоювати. Роза бігла на сходи і звизу кричала щосили, щоб Муре почув її крізь двері:

— Ви, пане, потвора! Пані правду каже, що ви потвора!

Часом ці сутички бували дуже бурхливі. У Марти розум уже починав мішатися, їй спало на думку, що чоловік хоче її побити, і ця думка не йшла їй з голови. Вона запевняла, що він чатує на неї і лише чекає слушного моменту. Він тільки тому не зважається на це, що вона ніколи не буває сама, а вночі він боїться, що вона почне кликати на допомогу. Роза присягалася, що бачила, як пан сховав товстий дрючок у своєму кабінеті. Пані Фожа і Олімпія легко повірили цьому; вони дуже співчували своїй хазяйці, сперечалися за неї між собою, пропонували їй бути її охоронницями. «Цей дикун», як вони його тепер звали, може, не наважиться підняти на неї руку в їх присутності. Увечері вони умовляли її бігти до них, тільки-но він поверується. Дім жив тепер у постійній тривозі.

— Він здатний на злочин,— запевняла куховарка.

Цього року Марта відвідувала всі відправи страсного тижня особливо ретельно. У п'ятницю вона до краю знемоглася в темній церкві, де під бурю тужливих голосів,

що своїм лементом сповнювали повитий мороком неф, одна по одній гасли свічки. Їй здавалося, що разом з цими вогниками згасало її життя. Коли погасла остання свічка і неблаганною стіною перед нею стала непроглядна темрява, вона знепритомніла, наче якісь лещата стисли її порожні груди. Цілу годину Марта залишалася на стільці в такій позі, наче вона молилася, і жінки навколо неї не помітили цього припадку. Коли вона прийшла до пам'яті, церква була порожня. Їй здавалося, що її шмагали канчуками, що з її тіла юшила кров, голова у неї так боліла, що вона підняла руки до голови, наче хотіла витягти терни, що вп'ялися їй у мозок. Увечері, за обідом, вона була якась дивна. Нервові зворушення ще не минуло; заплющивши очі, вона знову бачила, як душі свічок, вмираючи, линули в темряву; машинально вона дивилась на свої руки, шукаючи ран, з яких витекла її кров. Всім своїм єством вона переживала страсті господні.

Пані Фожа, побачивши, що Марта почуває себе недобре, почала умовляти її раніше лягти спати. Вона провела її і поклала в ліжко. Муре мав ключ від спальні, він уже пішов у свій кабінет, де проводив вечори. Коли Марта, вкрившись ковдрою до підборіддя, сказала, що вона зігрілась і почуває себе краще, пані Фожа хотіла погасити свічку, щоб вона спокійно заснула. Але Марта злякано підвелася.

— Ні, не гасіть світла,— попросила вона,— поставте свічку на комод, щоб я її бачила... Я умру, якщо буде темно.

З широко розплющеними очима, здригаючись від згадки про якусь тяжку драму, вона повторювала все тихіше і жалібніше:

— Це жахливо, жахливо!

Вона впала на подушки і ніби задрімала; тоді пані Фожа тихенько вийшла з кімнати. Цього вечора всі в домі лягли о десятій годині. Роза, піднімаючись нагору, помітила, що Муре все ще сидить у кабінеті. Вона заглянула крізь замкову щілину і побачила, що він спить, схилившись на стіл, поруч нього чадив гніт кухонної свічки.

— Хай йому чорт! Не будитиму його,— промовила вона, піднімаючись угору по сходах.— Нехай собі шию звихне, якщо йому це до вподоби.

Опівночі всі в будинку спали глибоким сном, коли почувлися крики на другому поверсі. Спочатку це був глухий стогін, що перейшов у справжні зойки, приглушений і

хрипкий лемент жертви, яку ріжуть. Абат Фожа прокинувся, скочив і покликав матір; та, накинувши спідницю, постукала Розі.

— Йдіть швидше вниз! Здається, вбивають пані Муре.

А крики ставали все голоснішими. Незабаром усі в домі були на ногах. З'явилася Олімпія в накинутому на плечі шарфі, а за нею Труш, що тільки-но повернувся трохи напідпитку. Роза і всі пожилці зійшли вниз.

— Відчиніть, відчиніть, пані! — кричала Роза в нестямі, стукаючи кулаком у двері.

У відповідь чути було тільки схлипування, потім хтось упав, здавалось, на підлозі почалася боротьба серед перекинутих меблів, від глухих ударів двигіли стіни, за дверима хтось так страшно хрипів, що абат Фожа з матір'ю і Труші позирнули одне на одного, бліді від страху.

— Це чоловік убиває її,— прошепотіла Олімпія.

— Ваша правда, це він, отой дикун! — сказала куховарка.— Ідучи нагору, я бачила, як він удавав, ніби спить. Він підготував цю розправу.

І вона обома кулаками знову застукотіла у двері з криком:

— Відчиніть, пане! Ми приведемо поліцію, якщо ви не відчините... Ох, мерзотник, він скінчить життя на ешафоті!

Зойки почувися знову. Труш запевняв, що негідник ріже бідолашну жінку, як курча.

— Саме грюкання тут не допоможе,— сказав абат Фожа, підходячи ближче.— Чекайте.

Він наліг своїм дужим плечем на двері і, повільно натискаючи на них, висадив їх. Жінки кинулись у кімнату, і перед їхніми очима постало незвичайне видовище.

Посеред кімнати, на підлозі, лежала, задихаючись, Марта, в роздертій сорочці, вся подряпана, з синцями на тілі.

Розпущене волосся її заплуталось за ніжку стільця; мабуть, вона з страшною силою вчепилася за комод, бо він опинився коло самих дверей. В кутку стояв із свічником у руці Муре і сторопіло дивився, як вона звивається на підлозі.

Абатові Фожа довелося посунути комод на місце.

— Ви потвора! — закричала Роза, погрожуючи Муре кулаком.— Так знущатися з жінки! Він би її порішив, коли б ми не прибігли вчасно.

Пані Фожа і Олімпія заметушилися коло Марти.

— Бідолашна! — прошепотіла перша.— У неї було передчуття сьогодні ввечері, вона була така перелякана.

— Де вам болить? — питала друга. — У вас нічого не переломлено, правда?.. Ось плече аж чорне, на коліні велике садно... Заспокойтеся, ми тут, біля вас, ми вас захистимо.

Марта вже тільки схлипувала, як дитина. Поки обидві жінки оглядали Марту, забувши, що тут присутні чоловіки, Труш, витягнувши шию, скося поглядав на абата, який спокійно ставив на місце меблі. Роза допомогла покласти Марту в ліжку. Коли її уклали і причесали, всі ще постояли хвилинку, з цікавістю оглядаючи кімнату, чекаючи пояснень. Муре все ще стояв в тому самому кутку із свічником у руках, наче скам'янів від того видовища.

— Запевняю вас, — пробелькотів він, — я їй нічого не робив, я її й пальцем не зачепив.

— Еге ж! Уже місяць, як ви чекали слухного часу! — в нестямі крикнула Роза. — Ми це добре знаємо, бо стежили за вами. Бідолашна жінка передчувала, що ви на неї накинетесь. Облиште, не брешіть, а то я не знаю, що можу зробити!

Обидві інші жінки, не наважуючись говорити з ним таким тоном, кидали на нього погрозливі погляди.

— Запевняю вас, — повторив Муре лагідним голосом, — я її не бив. Я прийшов спати і вже пов'язав свій фуляр. Але коли я торкнувся свічки, яка стояла на комоді, вона прокинулася, простягла вперед руки і закричала, а тоді почала бити себе кулаками по голові і дряпати тіло нігтями.

Куховарка гнівно похитала головою.

— Чому ж ви не відчиняли дверей? — спитала вона. — Стукали ми, здається, добре.

— Запевняю вас, це не я, — ще лагідніше знову сказав він. — Я не знав, що з нею діється. Вона кинулася на підлогу, кусала себе, кидалася так, що падали меблі. Я не наважувався пройти повз неї, я остовпів. Двічі кричав вам, щоб ви увійшли, але ви не почули мене, мабуть, тому, що вона надто сильно кричала. Я дуже злякався. Це не я, запевняю вас.

— Отож вона сама себе побила, правда? — уїдливо сказала Роза.

І додала, звертаючись до пані Фожа:

— Мабуть, він викинув дрючок через вікно, почувши, що ми сюди йдемо.

Поставивши нарешті свічник на комод, Муре сів, поклавши руки на коліна. Він більше не оборонявся. Роз-

гублено дивився він на цих напіводягнених жінок, що вимахували своїми худими руками коло ліжка. Труш і абат перезирнулися між собою. Із жовтим фуляром на лисуватій голові, без сюртука, бідолашний Муре зовсім не здавався таким лютим. Вони підійшли і подивились на Марту. Лежачи з конвульсивно перекошеним обличчям, вона, здавалось, прокидалася після якогось тяжкого кошмару.

— Що сталося, Розо? — спитала вона. — Чому всі тут? Я почуваю себе зовсім розбитою. Прошу, дайте мені спокій.

Роза повагалась якось мить.

— Ваш чоловік тут, у кімнаті, пані, — пошепки сказала вона. — Ви не боїтесь лишитися з ним самі?

Марта подивилась на неї здивовано і відповіла:

— Ні, ні, вийдіть, прошу вас, я дуже хочу спати.

Тоді всі п'ятеро вийшли з кімнати, залишивши Муре, що сидів, розгублено втупивши очі в ліжко.

— Він тепер не наважиться зачинити двері, — сказала куховарка, йдучи нагору. — На перший же крик я збіжу вниз і кинусь на нього... Я ляжу не роздягаючись... А ви чули, як вона брехала, добра жінка, аби тільки він не мав неприємностей, цей дикун? Вона скоріше дасть себе вбити, ніж буде винуватити його в чомусь. А яке невинне обличчя він скорчив, га?

Троє жінок ще трохи поговорили на площадці третього поверху, держачи в руках свічки і показуючи свої кістляві плечі, ледь прикриті хустками; вони прийшли до висновку, що немає достатньої кари на таку людину. Труш піднявся нагору останній, хихикаючи за спиною абата Фожа:

— А вона ще пухкенька, наша хазяйка. Тільки, мабуть, не дуже приємно дивитись, як твоя жінка звивається на підлозі, мов той черв'як.

Вони розійшлись. Будинок знову поринув у глибоку тишу, ніч закінчилася спокійно. На другий день, коли троє жінок заговорили про жахливу сцену, Марта слухала у замішанні, здивована і засоромлена; вона не відповідала і швидко припинила розмову. Коли всі пішли з дому, вона послала по столяра, який полагодив двері. Пані Фожа і Олімпія зробили з цього висновок, що Марта мовчить, бажаючи уникнути скандалу.

Через день, у великодню неділю, Марта пережила в церкві св. Сатюрнена піднесення почуттів у триумфальній радості воскресіння. Темряву страсної п'ятниці

змінити ясна зоря, церква, вся у вогнях, напоєна пахощами, як для божественного вінчання, наче поширшала; голоси хлопчиків у хорі бривіли, як звуки флейти. І Марта, слухаючи цей радісний гімн, відчула, що її сповнює насолода, ще гостріша, ніж переживання хресних мук. Коли вона повернулася додому, в горлі їй пересохло, очі блищали. Увечері вона довго не лягала, розмовляючи дуже весело, що зовсім не було їй властиво. Коли вона прийшла в спальню, Муре вже був у ліжку. І опівночі жахливі крики знову збудили всіх у домі.

Повторилася та сама сцена, тільки після першого ж удару кулака у двері Муре, схвильований, в самій сорочці, відчинив. Марта, зовсім одягнена, голосно ридала, лежачи долілиць на підлозі, і билася головою об ліжку. Корсаж у неї був розірваний, на голій шиї видно було два синці.

— На цей раз він хотів її задушити,— промовила Роза.

Жінки роздягли її, Муре, відчинивши двері, знову ліг у ліжку, він весь тремтів і був білий як полотно. Він не захищався, здавалось, навіть не чув лихих слів, а тільки щулився й тулився до стіни.

Відтоді такі сцени повторювалися досить часто. Весь дім жив у чеканні якогось злочину: при найменшому шумі пожильці третього поверху були на ногах. Марта, як і раніше, уникала всяких натяків і нізащо не хотіла, щоб Роза поставила в кабінеті складане ліжка для Муре. Здавалось, що як тільки світало й починався день, самий спогад про нічну драму зникав з її пам'яті.

Однак потроху в кварталі пішли чутки про те, що в родині Муре кояться дивні речі. Розповідали, що чоловік щонаочі б'є свою дружину дрючком. Роза змусила пані Фожа і Олімпію заприсягтися, що вони мовчатимуть, але сама вона, своїми зітханнями, натяками й недомовкам спрочинилася до того, що серед крамарів, у яких вони купували харчі, виникла ціла легенда. Насмішкуватий жартун-м'ясник запевняв, що Муре б'є свою жінку тому, що застукав її з кюре; але торговка фруктами захищала «бідолашну даму», справжнє ягнятко, не здатне ні на що лихе; а булочниця вбачала в Муре одного з тих чоловіків, які лупцюють своїх дружин, бо це дає їм задоволення. На ринку про Марту говорили, тільки звівши вгору очі, з таким самим співчуттям, з яким говорять про хворих дітей. Коли Олімпія йшла купити собі фунт вишень або горщикок суниць, розмови неодмінно переходили на ро-

дину Муре. І цілі чверть години лився потік співчутливих слів.

— Ну, як же там у вас?

— І не кажіть. Вона виплакала вже всі сльози... Такий жаль. Краще було б їй вмерти!

— Позавчора вона купувала у мене артишоки, у неї вся щока була подряпана...

— Господи! Він її страшенно б'є. Якби ви бачили її тіло... Чисто все поранене... Він топче її підборами, коли вона впаде на землю. Я завжди боюсь, коли ми вночі сходимо до них, що ми знайдемо її з розбитою головою.

— Не дуже-то весело вам жити в цьому домі. Я б переїхала, а то, чого доброго, ще захворіла б, якби переживала такий жах щоночі.

— А що ж сталося б з нею, бідолашною? Вона така мила, така лагідна. Ми лишаємось тільки заради неї... То п'ять су за фунт вишень, правда?

— Так, п'ять су... Що не кажи, а ви справжній друг, у вас добра душа.

Ця історія про чоловіка, який жде півночі, щоб накинутися з дрючком на свою дружину, була розрахована спеціально на ринкових плетух. День у день вона доповнювалась дедалі жахливішими подробицями. Одна святе-ниця запевняла, що в Муре вселився диявол, що він впи-нався зубами в шию дружини так глибоко, що абатові Фожа доводилося великим пальцем лівої руки робити в повітрі тричі хресний знак, щоб змусити його випустити свою жертву. Тоді, додавала вона, Муре падав, як мішок, на підлогу, великий чорний пацюк вистрибував з його рота і зникав, хоч у підлозі не могли знайти ані найменшої дірки. Продавець тельбухів на розі вулиці Таравель нагнав паніку на весь квартал, висловивши здогад, «чи не вкусив цього розбійника скажений собака».

Але серед поважніших громадян Плассана знайшлися й такі, що не вірили цій історії. Коли вона дійшла до бульвару Совер, то дуже насмішила дрібних рантьє, що рядком сиділи на лавках проти теплового травневого сонця.

— Муре не здатний бити свою дружину,— казали колишні торговці мигдалем,— він має такий вигляд, ніби це його побили, він навіть перестав виходити на прогулянку... Певно, дружина тримає його на хлібі й на воді.

— Хто зна,— відказав на те капітан у відставці.— Я знав у своєму полку одного офіцера, якому жінка давала ляпаси ні за що ні про що. І так тяглося десять

років. Але одного дня вона почала штурхати його ногами, він розлютувався і мало не задушив її... Може, Муре теж не любить, щоб йому давали стусани?

— Нема сумніву, що ще менше він любить попів,— зробив висновок чийсь глузливий голос.

Пані Ругон, здавалось, якийсь час нічого не знала про плітки, що ними цікавилось все місто. Вона, як і раніше, усміхалася, прикидалась, ніби не розуміє натяків, які їй робили. Але якось, після довгого візиту пана Делангра, вона прибігла до дочки, розгублена і з сльозами на очах.

— Ах, любя моя дитино,— обнімаючи Марту, казала вона.— Про що я допіру довідалас! Твій чоловік ніби докотився до того, що підняв на тебе руку? Це ж брехня, правда? Я рішуче заперечила. Я знаю Муре. Він погано вихований, але він не лиха людина.

Марта почервоніла; вона, як завжди, коли при ній говорили на цю тему, відчувала сором і замішання.

— Пані не буде скаржитися! — із своєю звичайною зухвалістю вигукнула Роза.— Вже давно я пішла б до вас розповісти про це, якби не боялась, що пані мене лаятиме.

Стара дама приголомшено опустила руки на коліна.

— То це правда? — прошепотіла вона.— Він тебе б'є?.. О мерзотник!

Вона заплакала.

— Дожити до моїх літ, щоб побачити отакі речі!.. Людина, якій ми зробили стільки добра, коли вмер його батько, а він був у нас прикажчиком... Це Ругон хотів, щоб ви побралися, хоч я йому й казала, що в Муре фальшиві очі. Взагалі він ніколи не поводився з нами добре; і в Плассані він оселився тільки для того, щоб хизуватися перед нами своїми жалюгідними грішми, які йому пощастило наскладати. Хвалити бога, нам він не був потрібний, ми багатші за нього, і це його дратувало. Він обмежений і до того ж заздрісний; цей неотеса не хотів бувати в моєму салоні, він луснув би там з заздрощів. Але я не лишу тебе, моя доню, з такою потворою. На щастя, у нас є закони.

— Заспокойтеся, все це перебільшено, запевняю вас,— мовила Марта в дедалі більшому замішанні.

— Ось побачите, що вона його ще захищатиме,— сказала куховарка.

В цю мить абат Фожа і Труш, які про щось радилися в саду, почувши гомін, підійшли ближче.

— Пане кюре, я глибоко нещасна мати,— почала пані Ругон, підвищивши голос.— Зі мною лишилася тільки

одна дочка, і ось я дізнаюся, що вона виплакала всі очі... Я благаю вас, ви живете коло неї, заспокойте її, обороніть її.

Абат пильно дивився на неї, наче прагнучи зрозуміти причину цього раптового суму.

— Я тільки що бачилась з однією особою, ймення якої не називатиму, — вела вона далі, в свою чергу втупивши очі в священика. — Ця особа налякала мене... Господь знає, що я зовсім не хочу нападати на мого зятя! Але ж мій обов'язок захищати інтереси своєї дочки... Мій зять — негідник, він брутально поводитьсь з своєю дружиною, викликаючи обурення всього міста, він вплутується в усі брудні справи. Ви побачите, що він ще скомпрометує себе і в політиці, коли надійдуть вибори. Це ж він минулого разу керував всім отим набродом з передмістя... Я цього не переживу, пане кюре.

— Пан Муре не дозволить, щоб йому робили зауваження, — промовив абат.

— Але не можу ж я залишити мою доньку з такою людиною! — вигукнула пані Ругон. — Я не дозволю йому безчестити нас. Адже є якесь правосуддя.

Труш переступав з ноги на ногу. Скориставшись з мовчання, що запало на мить, він бовкнув:

— Пан Муре збожеволів.

Слово впало, як удар молота, всі Perezirнулися.

— Я хочу сказати, що у нього голова не міцна, — провадив далі Труш. — Досить подивитися на його очі... Признаюся вам, що я неспокійний. В Безансоні був один чоловік, який дуже любив свою дочку, а потім однієї ночі задушив її, не усвідомлюючи сам, що він робить.

— Так, пан давно вже з'їхав з глузду, — пробурмотіла Роза.

— Але ж це жахливо! — сказала пані Ругон. — Ви маєте рацію; у нього був якийсь дивний вигляд, коли я бачила його востаннє. Він ніколи не був дуже розумний... Ах, моя бідолашна дитино, обіцяй, що ти мені все розповідатимеш. Тепер я не зможу спокійно спати. Чуєш, при найменшій вихватці твого чоловіка не вагайся, не піддавайся більше... Божевільних не можна лишати на волі!

На цім слові вона пішла. Коли Труш залишився сам з абатом Фожа, він злорадно захихикав, показуючи чорні зуби.

— Хто вже мусить поставити мені велику свічку, то це хазяйка, — сказав він. — Тепер вона зможе дригати вночі ногами досхочу.

Священик спохмурнів і, втупивши очі в землю, нічого не відповів. Потім знизав плечима і пішов у кінець саду читати свій трєбник.

XVIII

В неділю, за давньою звичкою колишнього комерсанта, Муре виходив прогулятися по місту. Тільки в цей день він порушував ту самотність, в яку замикався, наче з якогось сорому. Це робилося машинально. З самого ранку він голився, одягав білу сорочку, чистив сюртук і капелюх; після сніданку, сам не знаючи як, опинявся на вулиці і, заклавши руки за спину, повільно йшов дрібними кроками.

Якось у неділю, вийшовши з дому, він помітив на тротуарі вулиці Баланд Розу, що дуже жваво розмовляла із служницею пана Раствуаля. Побачивши його, обидві куховарки замовкли. Вони розглядали його з таким дивним виглядом, що він перевірів, чи не звисає у нього носова хустка із задньої кишені. Дійшовши до площі Супрефектури, він озирнувся і побачив їх на тому самому місці. Роза удавала п'яного, що хитається, а служниця голови суду аж заходилася сміхом.

«Я, мабуть, іду надто швидко, і вони сміються з мене», — подумав Муре.

Він ще уповільнив крок. Коли він вулицею Банн наближався до ринку, крамарі підбігали до дверей і з цікавістю оглядали його. Він кивнув головою м'ясникові, і той, приголомшений, не відповів на уклін. Булочниця, перед якою він скинув капелюха, так злякалася, що відсахнулась назад. Торговка фруктами, бакалійник, кондитер показували на нього пальцями. Коли він пройшов, позаду нього всі захвилювались, збилися купками, чути було гомін і сміх:

— Ви бачили, як він іде, наче палицю проковтнув?

— Так... А коли він переступав калюжу, раптом стрибнув.

— Кажуть, що вони всі такі.

— У всякому разі, я дуже злякалась... Навіщо йому дозволяють виходити на вулицю? Треба б це заборонити.

Муре, переляканий, не насмілювався обернутись. Його пойняв якийсь невиразний неспокій, хоч він ще не зовсім розумів, що це говорять про нього. Він пішов швидше, вимахуючи руками; тепер він шкодував, що надів свій старий сюртук горіхового кольору, який уже вийшов з моди. Дійшовши до ринку, він на мить завагався, потім рішуче

пішов між рядами торговок городиною. Але тут його вигляд викликав цілу сенсацію.

Господині всього Плассана вишикувалися в ряд на його шляху. Торговки, взявшись у боки, стали коло своїх столиків і розглядали його. Всі штовхалися, жінки ставали на кам'яні тумби коло зернового ряду. Муре ще більше наддав ходи, щоб швидше звідси вибратись, все ще не усвідомлюючи, що це він є причиною метушні.

— Ах, дивіться, руки в нього, як крила вітряка,— сказала одна селянка, що продавала фрукти.

— Він біжить, як очманілий, трохи не звалив мого столика,— додала торговка салатом.

— Держіть його! Держіть його! — весело кричали мірошники.

Муре, зацікавившись, раптом спинився і простодушно став навшипиньки, щоб побачити, що там таке діється: він подумав, що спіймали злодія. Натовп дико зареготав, залунали гикання, свистки, нявкання.

— Він не лихий, не кривдіть його!

— Авжеж! Я б не довірилась йому... Він встає вночі, щоб душити людей!

— Як собі хочете, а очі в нього лихі.

— Що ж це отак враз на нього найшло?

— Еге ж, враз... Таке з кожним може статися! А який лагідний був чоловік!.. Я йду, мені боляче на це дивитися. Ось вам три су за ріпу.

Муре впізнав Олімпію в гуртку жінок. Вона купила чудових персиків і несла їх у маленькій сумочці, з якими ходять дами з вищого товариства. Мабуть, вона розповідала якусь хвилюючу історію, бо кумасі, що її оточували, приглушено скрикували, сплескуючи з жалю руками.

— Тоді,— казала вона,— він схопив її за волосся і перерізав би їй горло бритвою, якби ми не прибігли вчасно й не запобігли злочинові... Нічого йому не кажіть, щоб не сталося нещастя...

— Га? Яке нещастя?..— розгублено спитав Муре у Олімпії.

Жінки розступились. Олімпія насторожилась і обачливо пішла собі, пробелькотівши:

— Не гнівайтесь, пане Муре... Краще б ви йшли додому.

Муре повернув у завулок, що вів до бульвару Совер. Знов залунали крики, кілька хвилин за його спиною чути було, як схвильовано гомонів ринок.

«Що це з ними сьогодні? — подумав він.— Може, це вони з мене сміялись? Проте я не чув, щоб називали мос ім'я... Певно, трапилась якась пригода».

Він зняв капелюха і оглянув його, боячись, чи не кинув на нього якийсь хлопчисько жменю вапна, але ні; не було й почепленого на спину паперового змія чи пацюкового хвоста. Це його заспокоїло. У тихому завулку він пішов знову ходою буржуа, що вийшов на прогулянку, і спокійно дійшов до бульвару Совер. Дрібні рантьє були на своїх місцях на лавці, гріючись на сонці.

— Дивіться! Муре! — здивовано промовив капітан у відставці.

Заспані обличчя присутніх пожвавила величезна цікавість. Не підводячись, вони витягали шиї і розглядали з голови до ніг Муре, який спинився перед ними.

— Що, вийшли прогулятися?— спитав капітан, очевидно, найсміливіший з усіх.

— Так, прогулятися,— неуважно відповів Муре,— погода чудова.

Всі обмінялися значущими усмішками. Їм було холодно, небо затягли темні хмари.

— Чудова,— промовив колишній чинбар,— вам легко догодити... Щоправда, ви одягнені вже в зимовий сюртук, він у вас дуже цікавий.

Усмішки перейшли в хихикання. Раптом Муре спало щось на думку.

— Погляньте, будьте ласкаві,— попросив він, хутко повертаючись спиною,— чи не намальовано у мене сонце на спині?

Колишні торговці мигдалем не могли більше стримуватися і зареготали. Жартун цієї компанії, капітан, примружив очі.

— Де сонце? — спитав він.— Я бачу тільки місяць.

Всі пирснули зі сміху, вважаючи, що це надзвичайно дотепно.

— Місяць? — перепитав Муре.— Зробіть мені ласку, зітріть його, він завдав мені багато прикростей.

Капітан ляснув його двічі чи тричі по спині і сказав:

— Ну от, мій любий друже, тепер ви позбулись його. Це справді не дуже приємно мати місяць на спині... Чого це у вас такий поганий вигляд?

— Я не дуже добре себе почуваю,— відповів Муре своїм байдужим тоном.

Йому здалося, що він чує якесь шепотіння на лавці.

— О! Про мене дуже дбають вдома. Моя дружина дуже добра, вона годить мені... Але мені потрібний добрий відпочинок. От чому я більше не виходжу і мене бачать не так часто, як раніше. Коли я видужаю, то знову візьмуся за свої справи.

— А кажуть,— грубо перебив його колишній чинбар,— ніби нездужає ваша дружина.

— Моя дружина... Це брехня, вона зовсім не хвора,— вигукнув Муре збуджено.— У неї нічого, нічогісінько немає... На нас скося дивляться тому, що ми сидимо спокійно вдома... Отаке, моя дружина хвора! Вона зовсім здорова, у неї навіть голова ніколи не болить.

Він белькотав уривчасті фрази, збентежено ховаючи очі, як людина, що бреше, а язик у нього плутався, як у балакуна, який довго мовчав. Рантє співчутливо похитували головами, а капітан постукав себе пальцем по лобі. Колишній шапкар з передмістя, який пильно оглянув Муре від краватки до останнього гудзика на сюртуці, нарешті втупив очі в його черевики. Шнурок на лівому черевіку розв'язався, і це здалося шапкареві знаменним; він штовхав ліктем сусідів, показуючи очима на кінчики розв'язаного шнурка. Незабаром усі, хто сидів на лавці, тільки й дивились, що на цей шнурок. Який жах! Всі ці статечні люди знизували плечима, ніби говорячи, що вважають справу безнадійною.

— Муре,— батьківським тоном сказав капітан,— зав'яжіть-но шнурок на черевіку.

Муре подивився на свої ноги, проте, наче не зрозумівши, знову почав говорити. Ніхто йому не відповідав; тоді він замовк, постояв ще якусь мить і тихенько пішов далі.

— Він упаде, це факт,— заявив чинбар, підводячись, щоб довше його бачити.— Ну й кумедний же він! Певно, зсунувся зовсім з глузду.

В кінці бульвару Совер, коли Муре проходив повз Молодіжний клуб, він знову почув приглушений сміх, що супроводив його з тієї хвилини, як він вийшов на вулицю. Він помітив на порозі клубу Северена Растуаля, який показував на нього групі юнаків. Тепер він збагнув, що все місто сміялося з нього, Муре. Він понурих голову, його охопив якийсь страх; не розуміючи причини цього озлоблення, він несміливо пробирався попід будинками.

Повертаючи на вулицю Канкуен, він почув позаду себе якийсь шум. Обернувшись, побачив трьох хлопчаків, які йшли за ним — двоє більших із зухвалими обличчями і

один зовсім маленький, дуже серйозний, який тримав у руці знайдений десь у канаві гнилий апельсин. Пройшовши вулицею Канкуен, він перетнув площу Рекале і опинився на вулиці Банн. Хлопчаки все йшли за ним.

— Хочете, щоб я нам'яв вам вуха? — раптом обернувшись і наступаючи на них, крикнув він.

Вони з реготом і криком кинулися врозтіч від нього. Муре, дуже почервонівши, відчув, що він має смішний вигляд. Зробивши над собою зусилля, він пішов своєю повільною ходою далі. Його страшенно бентежила думка, що він мусить перейти площу Супрефектури, пройти повз вікна Ругонів у супроводі ватаги цих бешкетників, яких чимраз більшало і які робилися дедалі зухвалішими. І справді, йому довелося піти в обхід, бо раптом він побачив пані Ругон, яка поверталася після вечерні разом з пані де Кондамен.

— Ату, ату його! — кричали хлопчаки.

Обливаючись холодним потом і спотикаючись, Муре почув голос старої пані Ругон, яка говорила дружині інспектора лісного відомства:

— Дивіться, ось цей нещасний! Це ганьба! Ми не можемо далі цього терпіти.

Тоді Муре, не володіючи більше собою, кинувся бігти. Витягнувши руки, нічого не тямлячи, він біг на вулицю Баланд, куди за ним гналася вся юрба хлопчаків, — їх уже була ціла дюжина. Йому здавалося, що по крутому спуску вулиці за ним з приглушеним сміхом мчать крамарі з вулиці Банн, торговки з ринку, перехожі з бульвару, молодь з клубу, Ругони, Кондамени, весь Плассан. Хлопчаки тупотіли ногами, стрибали на гострому камінні, зчиняючи такий галас, наче в тихий квартал впустили зграю собак.

— Лови його! — гукали вони.

— Ану, ату! Ну й кумедний сюртук!

— Гей, ви там, забігайте з вулиці Таравель, там його схопите.

— Мерщій! Мерщій!

Муре зробив одчайдушне зусилля, щоб добігти до своїх воріт, але спіткнувся і впав на тротуар; знесилений, він лишився там лежати кілька секунд. Хлопчиська, трохи побоюючись його кулаків, колом оточили його з переможними криками, а найменший з надзвичайно серйозним виглядом підійшов ближче і кинув у нього гнилий апельсин, який розбився над лівим оком. Муре насилу підвівся і вві-

йшов у дім, не витираючись. Роза мусила взяти мітлу, щоб прогнати бешкетників.

Після цієї неділі весь Плассан переконався в тому, що Муре збожеволів. Розповідали надзвичайні речі. Наприклад, він на цілі дні замикався в кімнаті, де вже рік не було метено; і це не чиясь вигадка, бо це чули від служниці, яка жила в домі. Що міг він робити в цій порожній кімнаті? Чутки ходили різні. Служниця казала, що він удавав з себе мертвого, і це перелякало всіх в кварталі. На ринку твердо вірили, що він ховав там труну, лягав у неї з відкритими очима й схрещеними на грудях руками і лежав так з доброї волі від ранку до вечора.

— Йому вже давно загрозувало божевілля, — в усіх крамницях повторювала Олімпія. — Хвороба розвивалася поступово: він робився сумним, шукав кутків, де міг би сховатись, знаєте, як тварини, коли захворіють... Щодо мене, то тільки-но я увійшла в цей дім, я сказала своєму чоловікові: «З хазяїном не все гаразд». У нього були жовті очі і похмурий вигляд. І відтоді йому дедалі гіршало... У нього з'явились найхімерніші примхи. Він рахував грудки цукру, замикав навіть хліб. Він дійшов до такої жахливої скнарості, що бідолашна його дружина не мала черевиків, щоб вийти на вулицю... От уже хто нещасна людина, я їй співчуваю від усього серця! Чого вона тільки не витерпіла! Ви тільки уявіть собі її життя з цим самодуром, який навіть не вміє поводитись як слід за столом. Він кидає свою серветку серед обіду і виходить, як одурілий, покопирсавшись у своїй тарілці... І задирака до того ж! Він робив сцени через те, що хтось пересуне баночку з гірчицею. Тепер він не говорить вже нічого, поглядає, як хижий звір, і кидається на людей, не кажучи ні слова. Чого я тільки не надивилася! Якби я хотіла розповісти...

Розпаливши отак цікавість слухачів, що закидали її запитаннями, вона бурмотіла:

— Ні, ні, це не моє діло... Пані Муре свята жінка, вона терпить, як справжня християнка, у неї на це свій погляд, треба його поважати... Чи повірите, він хотів перерізати їй горло бритвою!

Завжди розповідалося те саме, але ця історія мала певний ефект: стискалися кулаки, жінки говорили, що Муре треба задушити. Коли хтось не вірив цьому і похитував скептично головою, його враз припірало до стіни, вимагаючи, щоб він пояснив жахливі сцени, які відбувалися

щоночі; тільки божевільний здатний вчепитися отак у шию своєї дружини, тільки-но вона ляже спати. Було справді щось таємниче в цьому, що допомагало поширенню історії в місті. Протягом майже цілого місяця поголоски ширилися все більше. А на вулиці Баланд, незважаючи на жахливі плітки, які розпускала Олімпія, настав спокій, ночі минали тихо. Марта дратувалася, коли домашні радили їй, чогось не договорюючи, бути дуже обережною.

— Ви хочете все робити по-своєму, правда?— казала Роза.— Побачите... Він почне знову... Колись уранці ми знайдемо вас убитою.

Пані Ругон тепер прибігала через день. Вона входила із скорботним виглядом і вже в передпокої питала Розу:

— Ну що? Сьогодні нічого не трапилось?

Побачивши дочку, вона обіймала її з якоюсь шаленою ніжністю, ніби боялась, що більше її не побачить. Фелісіте казала, що проводить жахливі ночі, не спить, здригається при кожному дзвонику, чекаючи, що прийдуть сповістити про якесь нещастя,— це не життя, а мука. Коли Марта починала запевняти її, що їй не загрожує ніяка небезпека, вона в захопленні дивилась на неї і вигукувала:

— Ти ангел! Коли б мене тут не було, ти дала б себе вбити, навіть не зітхнувши. Але, будь спокійна, я охороняю тебе, я вживаю заходів. В той день, коли твій чоловік хоч мізинцем зачепить тебе, я йому покажу!

Більше ніяких пояснень вона не давала. Річ у тому, що вона відвідала всіх впливових у Плассані осіб, по секрету розповіла про горе своєї доньки мерові, супрефектові, голові суду, взявши з них слово, що вони мовчатимуть про все.

— До вас звертається мати, доведена до розпачу,— казала вона із сльозами на очах.— Я вручаю вам честь і гідність своєї дочки. Мій чоловік захворів би, якби стався публічний скандал, але ж я не можу чекати фатальної розв'язки... Порадьте мені, скажіть, що я мушу зробити.

Всі ці люди були надзвичайно люб'язні. Вони заспокоювали її, обіцяли подбати про пані Муре, тримаючись осторонь: в разі найменшої загрози вони вживуть заходів. Особливо просила вона про це пана Пекера де Соле і пана Растуаля, як сусідів її зятя,— вони могли втрутитися відразу, коли б трапилось нещастя.

Ця історія про розсудливого божевільного, який чекає півночі, щоб робитися буйним, жваво обговорювалась на сходах обох компаній в саду Муре. Їх учасники ретельно

відвідували абата Фожа. О четвертій годині він виходив у сад і дуже привітно приймав гостей в альтанці; як і раніше, він поводився дуже скромно і тільки мовчки кивав головою. В перші дні лише натякали на драму, що відбувалася в домі; але якось у вівторок пан Мафр, занепокоєно дивлячись на фасад будинку, наважився спитати, показуючи очима на вікно на другому поверсі:

— Оце і є та кімната, правда?

І, притишивши голос, обидві компанії заговорили про дивну пригоду, що хвилювала весь квартал. Священик обмежився кількома невиразними словами, без ніяких подробиць: все це дуже прикро, дуже сумно, йому всіх шкода.

— Але ви, пане лікарю,— спитала пані де Кондамен у пана Порк'є,— ви ж їхній домашній лікар, що ви думаєте про все це?

Лікар Порк'є довго хитав головою, перш ніж відповісти. Він удав з себе людину скромну, що вміє зберігати таємниці.

— Це дуже делікатна справа,— промовив він,— у пані Муре кволе здоров'я. Що ж до пана Муре...

— Я бачив пані Ругон. Вона дуже занепокоєна,— сказав супрефект.

— Її зять завжди їй заважав,— різко перепинив їх пан де Кондамен.— А я позавчора зустрів Муре в клубі, і він обіграв мене в пікет. Він здався мені не дурнішим, як завжди... Шановний Муре ніколи не відзначався великим розумом..

— Я не сказав, що він божевільний в звичайному розумінні цього слова,— почав лікар знову, почувавши себе ображеним,— але я також не сказав би, що розумно лишати його на волі.

Ці слова лікаря викликали деяке хвилювання. Пан Ра-стуаль інстинктивно подивився на паркан поміж двома садками. Всі обличчя повернулися до лікаря.

— Я знав,— вів він далі,— одну чарівну даму, яка жила на широку ногу, влаштовувала звані обіди, приймала у себе видатних осіб, сама була дуже розумною й дотепною співрозмовницею. Так от, як тільки ця дама поверталась до себе в кімнату, вона замикалася там і добру половину ночі бігала рачки, гавкаючи, як собака. Її слуги довго думали, що вона ховає у себе собаку... Ця дама слабувала на хворобу, яку ми, лікарі, називаємо божевіллям з проблисками свідомості.

Абат Сюрєн ледве стримував сміх, поглядаючи на

панночок Растуаль, яких дуже насмішила історія цієї дами з вищого товариства, яка вдавала з себе собаку. Лікар Норк'є поважно висякався.

— Я міг би розповісти десятки таких історій,— додав він.— Люди, здавалося б, при повному розумі, та тільки-но залишаються самі, як починають робити найнеймовірніші речі. Пан де Бурде був добре знайомий у Валенсі з одним маркізом, якого я не хочу називати...

— Він був моїм близьким приятелем,— сказав пан де Бурде,— і часто обідав у префектурі. Його історія набула великого розголосу.

— Яка історія?— спитала пані де Кондамен, побачивши, що лікар і колишній префект замовкли.

— Історія не дуже приємна,— сказав пан де Бурде і засміявся.— Маркіз не мав ні до чого великого хисту, але він цілі дні проводив у своєму кабінеті, запевняючи, що працює над великим твором з політичної економії... Через десять років виявилось, що він там з ранку до вечора робив малюсінькі галочки однакового розміру із...

— Із своїх екскрементів,— закінчив лікар таким поважним тоном, що всі прийняли це слово спокійно, а дами навіть не почервоніли.

— У мене,— сказав абат Бурет, якого ці анекдоти розважали, як чарівні казки,— була одна не зовсім звичайна парафіянка. У неї була пристрасть убивати мух; коли вона бачила муху, її охоплювало нестримне бажання впіймати її. Вдома вона нанизувала їх на дротики. Потім, коли вона сповідалась, то плакала гіркими сльозами і винуватила себе в смерті бідолашних комах, вважала себе проклятою... І ніяк я не міг її виправити.

Історія абата мала успіх. Навіть пан Пекер де Соле і пан Растуаль зволили усміхнутись.

— Невелика ще біда, коли вбивають тільки мух,— зауважив лікар.— Але не всі божевільні з проблисками свідомості такі безневинні. Є такі, що мучать свою родину якоюсь потаємною вадою, яка переходить у манію; одні циячать, тайкома вдаються в розпусту, крадуть просто з потреби красти, або їх точать гордощі, ревнощі та честолюбство. Вони дуже спритно приховують своє божевілля, стежать за кожним своїм кроком, виконують найскладніші свої проекти, розумно відповідають на запитання, так що ніхто й не догадується, що вони психічно хворі, а потім, коли вони залишаються сам на сам із своїми жертвами, вони віддаються своїм маячним ідеям, перетворюються на

катів... Якщо вони не вбивають, то замучують до смерті, поволі.

— То, по-вашому, пан Муре?..— спитала пані де Кондамен.

— Пан Муре завжди був людиною дражливою, неспокійною, деспотичною. Очевидно, психічне ураження з віком посилювалося. Зараз я, не вагаючись, залічив би його до небезпечних божевільних... У мене була одна пацієнтка, яка замикалася в окремії кімнаті, як і він, і там проводила цілі дні, обмірковуючи найжахливіші злочини.

— Але, пане лікарю, якщо ви додержуєтесь такої думки, то треба ж щось робити!— вигукнув пан Растуаль.— Ви повинні довести це діло до відома того, кого треба. Лікар Порк'є трохи збентежився.

— Ми просто розмовляємо,— сказав він з своєю усмішкою жіночого лікаря.— Якщо мене покличуть і доведеться вжити рішучих заходів, я виконаю свій обов'язок.

— Годі вам!— уципливо промовив пан де Кондамен.— Найнебезпечніші божевільні зовсім не ті, кого за таких вважають... Для психіатра не існує ні одного цілком здорового мозку. Пан лікар розповів нам ту сторінку з книги про божевілля з проблесками свідомості, яку і я читав, вона цікава, як роман.

Абат Фожа слухав все це з цікавістю, не беручи участі в розмові. Потім, коли запала мовчанка, він зауважив, що такі історії турбують дам, і запропонував поговорити про щось інше. Але цікавість було збуджено, і обидві компанії вирішили стежити за кожним вчинком Муре.

Він виходив тепер у садок не більш як на одну годину, після сніданку, поки дружина його з абатом Фожа і його матір'ю ще лишалися за столом. Тільки-но він з'являвся в садку, як потрапляв під пильний нагляд родини Растуалів і приятелів супрефекта. Досить йому було спинитися коло грядки з овочами, зацікавитись якимсь салатом, зробити якийсь рух, як зараз же в обох садах робилися найприкріші висновки. Всі були настроєні проти нього. Защищав його тільки пан де Кондамен. Але одного разу за сніданком красуня Октавія спитала його:

— Яке вам діло до того, божевільний пан Муре чи ні?

— Ніякого, моя любя,— здивувавшись, відповів він.

— То хай же він і буде божевільним, коли всі вам кажуть, що він божевільний. Я не розумію, яка вам охота бути іншої, ніж у вашої дружини, думки. Це не доведе

вас до добра, любий мій. Будьте ж настільки розумним, щоб не корчити з себе розумника в Плассані.

Пан де Кондамен усміхнувся.

— Як завжди, ви маєте цілковиту рацію,— галантно сказав він,— ви знаєте, що я віддав свою долю у ваші руки... Не ждьте мене на обід, я поїду верхи до Сент-Етропа глянути, як там іде поруб лісу.

І він вийшов, попихкуючи сигарою.

Пані де Кондамен знала, що в Сент-Етропі він залицяється до якоїсь дівчини. Але вона була поблажлива, навіть двічі врятувала його від наслідків дуже негарних історій. Що ж до нього, то він твердо вірив у добродішність своєї дружини. Вона була надто розумна, щоб заводити романи в Плассані.

— Ви ніколи не здогадаєтесь, що робить Муре, замкнувшись у своїй кімнаті,— сказав на другий день пан де Кондамен, прийшовши в супрефектуру.— Він рахує, скільки разів літера «с» повторюється в біблій. Він усе боїться, що помилився, і перераховував уже аж тричі!.. Далєбі, ви мали рацію, він зовсім з'їхав з глузду, цей блазень!

З цього дня пан де Кондамен почав нещадно нападати на Муре. Він навіть перебирав міру, вигадуючи різні безглузді історії, які приголомшували родину Растуалів. Головною жертвою він обрав пана Мафра. Одного дня він розповів йому, що бачив, як Муре робив реверанси перед відчиненим вікном, що виходить на вулицю, зовсім голий, з жіночим чепчиком на голові. Іншим разом він з величезним апломбом запевняв, ніби здивав Муре за три милі від міста в невеликому гаю, де він витанцьовував, як дикун. Коли суддя взяв це під сумнів, він розсердився і сказав, що Муре міг спуститися по ринві так, що ніхто б і не помітив. Приятелі супрефекта сміялися; але на другий день служниця Растуалів розповіла про цей надзвичайний випадок у місті, і легенда про чоловіка, що б'є свою дружину, набрала великого розголосу.

Якось по обіді старша з панночок Растуаль, Аврелія, червоніючи, розповіла, що напередодні, ставши коло півночі біля вікна, побачила сусіда, який гуляв по саду з великою свічкою в руці. Пан де Кондамен подумав, що дівчина глузує з нього, але вона описала усі подробиці:

— Він тримав свічку лівою рукою. Став на коліна і поповз, ридаючи.

— Може, він убив когось і закопував труп у садку? — сказав, збліднувши, пан Мафр.

Обидві компанії змовилися сидіти увечері, якщо треба буде й до півночі, щоб до кінця з'ясувати цю історію. Наступної ночі всі сиділи на сторожі; але Муре не з'явився. Так вони згаяли три вечори. Супрефектура вже відмовилася була від участі в цій справі; пані де Кондамен не хотіла більше сидіти під каштанами, де стояв густий морок, та на четверту ніч, коли надворі було темно, хоч в око стрель, на першому поверсі у Муре засвітився вогник. Пан Пекер де Соле, помітивши це, прослизнув у тупик, щоб запросити родину Растуалів пройти на терасу його будинку, з якої можна було бачити сусідський сад. Голова суду, який із своїми дочками сидів на сторожі за фонтаном, трохи завагався, чи не скомпрометує він себе з погляду політики, йдучи до супрефекта, проте ніч була така темна, а його донька Аврелія так бажала довести правдивість своєї розповіді, що він пішов, обережно ступаючи, слідом за паном Пекером де Соле. Таким ось чином легітимізм у Плассані вперше проник у дім урядовця-бонапартиста.

— Тихше,— попередив супрефект,— нахиліться з тераси.

Пан Растуаль з дочками застали тут лікаря Порк'є і пані де Кондамен з чоловіком. Темрява була така, що вони привіталися, не бачачи одне одного. Всі затаїли дух. Муре з'явився на ганку із свічкою, вставленою у великий кухонний свічник.

— Бачите, він тримає в руці свічку,— прошепотіла Аврелія.

Всі переконалися, що Аврелія казала правду. Муре, тримаючи перед собою свічку, поволі зійшов з ганку, повернув ліворуч і спинився перед грядкою салату. Він підняв свічку вгору, щоб освітити грядку; його обличчя здавалось жовтим на тлі чорної ночі.

— Яке обличчя! — сказала пані де Кондамен.— Я бачитиму його уві сні... Він спить, пане лікарю?

— Ні, ні,— відповів пан Порк'є, — він не сновида, він не спить... Ви бачите, який у нього нерухомий погляд; я прошу вас також звернути увагу на те, які в нього дерев'яні рухи...

— Та мовчіть ви, не потрібна нам тут ваша лекція,— перебив його пан Пекер де Соле.

Запала глибока мовчанка. Муре переступив через куці буксу і став на коліна посеред грядки салату. Він опускав свічку, шукаючи чогось на землі, під широким зеленим

лпстям. Час від часу він тихенько скрикував; здавалось, він щось давив і закопував у землю. Так тяглося з півгоди.

— Він плаче, я ж вам казала,— повторювала співчутливо Аврелія.

— Це справді дуже страшно,— промовила пані де Кондамен.— Ходім додому, прошу вас.

Муре впустив свічку, і вона погасла. Чути було, як він щось сердито пробурчав, потім зійшов на ганок, спотикаючись на східцях. Панночки Растуаль навіть крикнули від страху. Вони заспокоїлись тільки в маленькій, яскраво освітленій вітальні, де пан Пекер де Соле гостинно запросив усю компанію випити чашку чаю з печивом. Пані де Кондамен все ще тремтіла, вона забилася в куток капапи, запевняючи з ніжною усмішкою, що вона ще ніколи не була така вражена, навіть того ранку, коли з дурного розуму пішла подивитись, як людину карали на горло.

— Дивна річ,— сказав пан Растуаль, що якийсь час сидів в глибокій задумі.— У Муре такий вигляд, ніби він шукав слимаків у своєму салаті. Їх повно на городі, і я десь чув, що знищувати їх найкраще вночі.

— Слимаків! — вигукнув пан де Кондамен.— Дуже вони йому потрібні, слимаки! І хто ж іде шукати слимаків із свічкою? Я думаю скоріше, як і пан Мафр, що тут криється якийсь злочин... Чи не було у Муре колись служниці, яка не знала де поділась? Слід було б зробити розслідування.

Пан Пекер де Соле зрозумів, що його приятель, інспектор лісного відомства, перебрав через край. Він промовив, ковтнувши чаю:

— Ні, ні, мій друже. Він просто божевільний, у нього чудернацькі фантазії, от і все... І цього вже досить.

Він узяв тарілку з печивом, передав її панночкам Растуаль, вигинаючи свій стрункий стан, мов той красень сфідцер; потім, поставивши тарілку, повів далі:

— Подумати тільки, що цей нещасний займався політикою!.. Я не хочу докоряти вам, пане голово, за ваші зв'язки з республіканцями, але визнайте, що маркіз де Лагріфіль мав тут досить дивного прихильника.

Пан Растуаль одразу споважнів, зробив невиразний рух і нічого не відповів.

— Він і тепер займається нею; може, через політику він і з'їхав з глузду,— сказала красуня Октавія, акуратно

витираючи губи.— Кажуть, що він дуже цікавиться майбутніми виборами, правда, мій друже?

Вона звернулась до свого чоловіка, кинувши на нього значущий погляд.

— Він скрутить собі на цьому в'язи!— вигукнув пан де Кондамен.— Він всюди кричить, що результати виборів залежать від нього і що коли він схоче, то проведе в депутати шевця.

— Ви перебільшуєте,— сказав лікар Порк'є.— Він уже не має такого впливу, все місто сміється з нього.

— Ет, це вас і вводить в оману! Якщо Муре схоче, він поведе до урн весь старий квартал і багато сіл... Він божевільний, то правда, але це теж для нього реклама... Я вважаю, що як на республіканця він ще дуже розсудливий.

Цей утертий жарт мав великий успіх. Панночки Раствуаль навіть захихикали, як школярки. Пан Раствуаль зволив схвально кивнути головою, з його обличчя зник поважний вираз; він сказав, уникаючи дивитись на супрефекта:

— Можливо, Лагріфуль не зробив нам тих послуг, на які ми мали право від нього сподіватись, але швець — це справді було б ганьбою для Плассана.

І швидко додав, наче хотів зам'яти свої слова:

— Уже пів на другу, це просто розпуста так довго засиджуватись. Дозвольте подякувати вам, пане супрефект.

Пані де Кондамен, накидаючи на плечі шаль, підсумувала розмову:

— Зрештою,— сказала вона,— це неприпустимо, щоб виборами керувала людина, яка повзає на колінах по грядках з салатом о першій годині ночі.

Ця ніч була у всіх на устах. Пан де Кондамен перевершив себе, розповідаючи про цю пригоду панам де Бурде, Мафрові й абатам, які не бачили сусіда із свічкою в руках. Через три дні після цього весь квартал присягався, буцімто бачив, як божевільний, що б'є свою дружину, прогулювався по саду, напнувши на голову простирадло. Тих, що збиралися по обіді в альтанці, найбільш цікавила кандидатура шевця, висунутого Муре. Сміялися, крадькома спостерігаючи одне одного. Це був своєрідний спосіб перевіряти політичні переконання своїх ближніх. Пан де Бурде, слухаючи міркування голови суду, став думати, що можна було б укласти мовчазну угоду між супрефектурою і поміркованою опозицією для розгрому республіканців на користь його кандидатури. Він став дедалі сарка-

стичніше висловлюватися проти маркіза де Лагріфуля, старанно підкреслюючи всі його помилки в палаті депутатів. Пан Делангр, який тільки коли-не-коли заходив сюди, посилаючись на велику свою зайнятість справами міської управи, хитро всміхався при кожному новому нападі колишнього префекта.

— Вам лишається тільки поховати маркіза, пане кюре,— сказав він одного разу на вухо абатові Фожа.

Пані де Кондамен почувла це і, повернувши голову, приклала палець до губів з чарівною лукавою усмішкою.

Тепер абат Фожа дозволяв говорити при ньому на політичні теми. Іноді навіть сам висловлювався, стоячи за єднання людей чесних і релігійних. Тоді всі палко приєднувалися до цієї думки — Пекер де Соле, Рагуаль, де Бурде, навіть Мафр. Адже людям доброї волі так легко було б порозумітися, трудитися всім спільно над зміцненням високих принципів, без яких не може існувати жодне суспільство. І розмова переходила на питання приватної власності, сім'ї, релігії. Іноді згадувалось ім'я Муре, і тоді пан де Кондамен бурмотів:

— Я тремчу, коли пускаю сюди дружину. Як собі хочете, а я боюсь! Ви ще побачите дивні речі на виборах, якщо він буде на волі!

Тим часом щоранку в довгих розмовах з абатом Фожа Труш старався налякати його. Він приносив йому неприємні новини: робітники старого кварталу дуже цікавляться справами Муре; вони збираються відвідати його, щоб самим судити про стан його здоров'я, порадитися з ним.

Звичайно священик тільки знизував плечима. Але одного дня Труш вийшов від нього з радісним виглядом. Він обняв Олімпію і вигукнув:

— На цей раз, люба моя, діло зроблено!

— Він дозволяє тобі діяти? — спитала вона.

— Так, і цілком вільно. Ой, як ми добре заживемо, коли того йолопа тут не буде.

Вона ще лежала в ліжку. Вгорнувшись у ковдру, вона почала вистрибувати і сміятись, як дитина:

— Ах, як добре! Все тепер буде наше, правда?.. Я переберуся в іншу кімнату. І я хочу гуляти в садку, готувати їсти в кухні... Знаєш, мій брат нам зобов'язаний всім цим. Ти дуже допоможеш йому!

Ввечері Труш прийшов у підозрілу кав'ярню, де він зустрічався з Гільйомом Порк'є та іншими юнаками з кращих родин міста, тільки коло десятої години. Поча-

ли жартувати з приводу його пізнього приходу, казали, що, певно, він десь гуляв з якою-небудь з молоденьких вихованок Притулку пречистої діви. Ці жарти звичайно дуже йому подобались, але цього разу він лишався серйозним, запевняючи, що у нього були справи, важливі справи. Тільки опівночі, коли він спорожнив кілька карафок, він розніжився і почав говорити відверто. Спершись спиною об стіну, після кожної фрази намагаючись запалити свою люльку, він белькотів, звертаючись до Гільйома на «ти»:

— Я бачився з твоїм батьком сьогодні ввечері. Це хороша людина. Мені потрібен був один папірець. Він був дуже милий, дуже милый. Він дав мені його. От він тут, у моїй кишені... Ах, спочатку він не хотів, казав, що це стосується тільки родини. А я йому кажу: «Я представник родини, мені це звеліла матуся...» Ти ж знайомий з матусею, буваєш у неї. Славна жінка! Вона була дуже задоволена, коли я розповів їй про наш план... Тоді він дав мені папірець. Можеш помацати, він у мене в кишені...

Гільйом пильно подивився на нього й недовіркою засміявся, ховаючи під сміхом свою цікавість.

— Я не брешу,— вів далі п'яниця,— папірець у мене в кишені... Ти намацав його?

— Це газета,— сказав юнак.

Труш, посміхаючись, витяг з кишені сюртука великий конверт і поклав його між чашками і келихами. Якусь мить він захищав його від Гільйома, що вже простяг був руку, але потім дав йому взяти його, сміючись так голосно, наче хтось його лоскотав. Це був дуже детальний висновок лікаря Порк'є про психічний стан пана Франсуа Муре, плассанського домовласника.

— То його замкнуть у божевільню? — запитав Гільйом, повертаючи папірець.

— Це не твоє діло, друже мій,— відповів Труш, знову насторожуючись.— Це для його дружини папірець. Щодо мене, я тільки приятель, радий прислужитися добрим людям. Вона зробить з ним, що схоче... Не може ж вона, бідолашна, дозволити, щоб її уколошкали.

Він був такий п'яний, коли їх виставили з кав'ярні, що Гільйом мусив провести його до вулиці Баланд. Він намагався лягти на кожній лавці бульвару Совер. На площі Супрефектури він почав плакати, примовляючи:

— Немає в мене більше друзів: я бідний і тому всі мене зневажають. А ти добрий хлопець. Приходь до нас

пити каву, коли ми станемо господарями. Якщо абат нам заважатиме, ми пошлемо його тому другому навздогін... Він не дуже розумний, наш абат, незважаючи на свій величний вигляд. Мені не важко його обдурити. Ти мій друг, справжній друг, правда? Муре засадять, ми питимемо його вино.

Довівши Труша до його дверей, Гільйом пішов далі заснулим Плассаном і тихенько свиснув перед будинком мирового судді. Це був сигнал. Сини Мафра, яких батько замикав власноручно в їхній кімнаті, відчинили вікно на другому поверсі і спустилися вниз, тримаючись за ґрати на вікнах першого поверху. Щоночі вони таким чином йшли гуляти з сином Порк'є.

— Ну,— сказав їм Гільйом, коли вони мовчки дійшли до темних провулків коло валу,— тепер нам нема чого церемонитись. Якщо мій батько ще коли-небудь заговорить про те, щоб заслати мене каятися в якусь діру, я знатиму, що йому відповісти... Хочете піти в заклад, що мене приймуть у Молодіжний клуб, коли я схочу?

Сини Мафра побилися об заклад. Всі троє прослизнули в жовтий з зеленими віконницями будинок, що стояв коло валу, в кінці тупика.

Наступної ночі з Мартою стався жахливий випадок. Вранці вона була присутня на дуже довгій релігійній церемонії; Олімпія наполягала на тому, щоб додивитися до кінця. Коли Роза і всі пожильці прибігли на дикі крики Марти, вони знайшли її на підлозі коло ліжка з розсіченим чолом. Муре весь тремтів, стоячи на колінах серед розкиданих ковдр і простирадл.

— Оце вже він її порішив! — закричала куховарка.

Вона вхопила Муре під руки, і хоч той був у самій сорочці, потягла його через усю кімнату до дверей його кабінету, які були по другий бік площадки. Потім повернулася назад і кинула йому матрац і ковдру. Труш побіг по лікаря Порк'є. Лікар перев'язав рану Марти; трохи нижче, сказав він, і удар був би смертельний. Внизу у передпокої він заявив усім, що треба щось робити, не можна лишати надалі життя пані Муре на ласку цього божевільного.

Другого дня Марта не вставала з постелі. Вона ще марила, бачила залізну руку, що вогненним мечем розтипала їй череп. Роза нізащо не дозволила Муре увійти до спальні. Вона подала йому сніданок на вкритому порохом столі в кабінеті. Муре не їв і тупо дивився на тарілку,

коли Роза ввела до нього трьох чоловіків, одягнених у чорне.

— Ви лікарі? — спитав Муре. — Як вона себе почуває?

— Їй краще, — відповів один з прибулих.

Муре машинально відрізав скибку хліба, наче збирався їсти.

— Я б хотів, щоб діти були тут, — прошепотів він. — Вони доглядали б її, ми не були б такі самотні... Вона хворіє з того часу, як поїхали з дому діти... Я теж не дуже добре себе почуваю...

Він підніс до рота шматочок хліба, великі сльози потекли по його щоках. Тоді чоловік, що вже говорив з ним, глянувши на своїх супутників, сказав:

— Чи не хотіли б ви поїхати по ваших дітей?

— Дуже хочу! — вигукнув Муре, підводячись. — Ідьмо зараз же.

На сходах він не помітив Труша і його дружини, які, перехилившись через поруччя третього поверху, блискучими очима стежили, як він переступав із східця на східець, спускаючись униз. Олімпія хутко збігла слідом за ним і вскочила в кухню, де Роза, дуже схвильована, підглядала з вікна. Коли карета, що чекала коло воріт, рушила, Олімпія прожогом, перестрибуючи через чотири східці, кинулась нагору, вхопила Труша за плечі і, не тямлячи себе з радощів, потягла його танцювати по всій площадці.

— Запроторили! — вигукувала вона.

Марта пролежала в ліжку цілий тиждень. Її мати приходила щодня по обіді, виявляючи незвичайну ніжність. Абат Фожа, його мати, Труші змінювалися по черзі коло її ліжка. Навіть пані де Кондамен провідала її кілька разів. Про Муре вже ніхто не згадував. На запитання своєї господині Роза відповідала, що пан поїхав до Марселя. Але коли Марта вперше спромоглася зійти вниз і сісти за стіл, вона здивувалась і почала занепокоєно розпитувати про чоловіка.

— Люба моя, не завдавайте собі жалю, — сказала пані Фожа, — а то ви знову зляжете. Треба було щось вирішити. Ваші друзі порадилися між собою і зробили все, що треба, в ваших інтересах.

— Нема чого вам його жаліти, — грубо крикнула Роза, — після того, як він вам дав дрючком по голові! Весь квартал зітхнув вільніше, відколи його тут немає. Завжди боялися, щоб він не наробив пожежі або не вискочив на вулицю з ножем. Я ховала всі кухонні ножі, і куховарка

пана Растуаля так само... А ваша сердешна мати, як вона мучилася!.. Знаєте, всі, хто відвідував вас під час вашої хвороби, говорили мені, коли я їх проводжала: «Це велике щастя для Плассана! В місті ніхто не міг бути спокійним, поки така людина ходила на волі».

Марта слухала цей потік слів, широко розплющивши очі, бліда як смерть. Ложка випала у неї з рук, і вона втупила очі у вікно, наче її вжахнула якась примара, що підіймалася з-за фруктових дерев.

— Тюлет, Тюлет! — прошепотіла вона, затуляючи очі тремтячими руками.

Марта відкинулася на спинку стільця, у неї вже починався нервовий припадок, коли абат Фожа, що скінчив їсти суп, взяв її руки в свої, міцно стиснув їх і стиха промовив лагідним голосом:

— Будьте мужні перед цим випробуванням, що його вам посилає господь. Він дасть вам заспокоєння, якщо ви не будете нарікати. Він пошле вам щастя, якого ви заслугуєте.

Від цього потиску рук священника, від ніжного звуку його голосу Марта випросталася, наче воскресла; щоким її палали.

— Так, так,— промовила вона, ридуючи,— мені потрібно багато щастя, обіцяйте мені багато щастя.

XIX

Загальні вибори мали відбутись у жовтні. В середині вересня монсеньйор Руссело раптом виїхав до Парижа після довгої розмови з абатом Фожа. Говорили, що у нього тяжко захворіла сестра, яка жила у Версалі. Через п'ять днів він повернувся і знову сидів у своєму кабінеті; абат Сюрен читав йому вголос. Умостившись глибоко в кріслі, кутаючись у лілову шовкову тілогрійку, хоч надворі було ще дуже тепло, він з усмішкою слухав ніжний жіночний голос молодого абата, який з любов'ю скандував Анакреонові строфи.

— Чудово, чудово,— шепотів єпископ,— ви чуваєте музику цієї прекрасної мови.

Потім, глянувши на стінний годинник, занепокоєно спитав:

— Чи приходив уже сьогодні ранком абат Фожа?.. Ах, дитино моя, скільки турбот! В мене у вухах досі стоїть цей жахливий гуркіт залізниці... В Парижі весь час ішов

доц. Мені треба було побувати в різних кінцях міста, і всюди я бачив саме тільки болото.

Абат Сюрен поклав книжку на консоль.

— Чи задоволені ви, монсеньйоре, результатами своєї подорожі? — спитав він з фамільярністю улюбленої дитини.

— Я довідався про те, що я хотів знати, — відповів єпископ з властивою йому тонкою усмішкою. — Мені треба було б узяти вас з собою. Ви б дізналися про деякі речі, які корисно знати людині вашого віку, що своїм походженням і зв'язками призначена для сану єпископа.

— Я слухаю вас, монсеньйоре, — благально сказав молодий священик.

Але прелат похитав головою.

— Таких речей не розповідають... Подружіться з абатом Фожа, колись він, можливо, багато зробить для вас... Я дістав дуже детальні відомості.

Абат Сюрен склав руки з виразом такої вкрадливої цікавості, що монсеньйор заговорив знову:

— У нього були неприємності в Безансоні... В Парижі він жив у мебльованій кімнаті в страшних злиднях. Він сам пішов запропонувати свої послуги. Міністр саме тоді шукав священиків, відданих урядові. Я зрозумів, що Фожа спочатку злякав його своїм похмурим виглядом і блаженською сутанною. Він послав його сюди на всякий випадок. До мене міністр був дуже ласкавий.

Єпископ супроводжував кожную фразу легким помахом руки, підшукуючи слова, боячись сказати більше, ніж треба. Потім його приязнь до свого секретаря взяла гору, і він уже жвавіше додав:

— Одне слово, вірте мені, постарайтеся бути корисним кюре парафії святого Сатюрнена; йому скоро будуть потрібні всі, він здається мені людиною, що не забуває ні образ, ні послуг. Але не сходьтеся з ним близько. Він погано скінчить. Це моє особисте враження.

— Він погано скінчить? — здивовано перепитав молодий абат.

— О! Зараз він тріумфує... Але мене непокоїть його обличчя, сину мій. Воно має трагічний вираз. Ця людина помре не своєю смертю... Тільки не кажіть про це нікому, не виказуйте мене, я одного прошу, дайте мені жити спокійно, я хочу тільки спокою.

Абат Сюрен уже брався знову за книгу, коли доповіли, що прийшов абат Фожа. Монсеньйор Руссело, усміхаючись

і простягаючи руки вперед, пішов йому назустріч, називаючи його «мій любий кюре».

— Залишіть нас, сину мій,— сказав він секретареві, і той вийшов.

Єпископ заговорив про свою подорож. Сестрі покращало; йому пощастило побачитися з давніми друзями.

— А міністра ви бачили?— спитав, пильно дивлячись на нього, абат Фожа.

— Так, я вважав за свій обов'язок зробити йому візит,— відповів єпископ, почувавши, що червоніє.— Він мені сказав про вас багато хорошого.

— То ви тепер уже не маєте більше сумніву, ви довіряєте мені?

— Цілком, мій любий кюре! А втім, я зовсім не розуміюся на політиці, тут ви можете діяти вільно.

Вони проговорили цілий ранок. Єпископ погодився зробити подорож по єпархії; абат Фожа супроводитиме його й підказуватиме йому все, що треба буде говорити. Крім того, необхідно скликати всіх настоятелів, щоб священники навіть найменших парафій могли дістати інструкції. Це не завдасть ніяких труднощів, духівництво скориться; складніше стоїть справа в самому Плассані, в кварталі св. Марка. Дворяни, що замурувалися в своїх будинках, зовсім вислизнули з-під впливу церкви. Досі він міг вести агітацію тільки серед честолюбних роялістів, таких, як Растуаль, Мафр, Бурде. Єпископ обіцяв поговорити в деяких салонах кварталу св. Марка, в яких він бував. А втім, коли аристократи й голосуватимуть проти, вони зберуть лише жалюгідну меншість голосів, якщо клерикальна буржуазія їх не підтримає.

— А тепер,— сказав монсеньйор Руссело, підводячись,— не завадило б мені почути ім'я вашого кандидата, щоб рекомендувати його відкрито.

Абат Фожа посміхнувся.

— Ім'я — річ небезпечна,— відповів він.— Якщо ми назвемо його сьогодні, через тиждень від нашого кандидата не залишиться й сліду. Маркіз де Лагріфуль став неможливим. Пан де Бурде, який хоче виставити свою кандидатуру, ще неможливіший. Ми дамо їм нищити один одного і втрутимся лише в останню мить. Ви кажіть просто, що було б вельми небажано, якби вибори були суто політичні, що в інтересах Плассана треба було б обрати людину, яка стоїть поза партіями і добре знає потреби

міста й департаменту. Натякніть навіть, що така людина вже є, тільки далі цього не йдіть.

Тепер, в свою чергу, посміхнувся єпископ. Він затримав священика, коли той прощався з ним.

— А абат Феніль? — спитав він його, притишивши голос.— Ви не боїтесь, що він стане на перешкоді всім вашим планам і поламає їх?

Абат Фожа знизав плечима.

— Він не подає ніяких ознак життя,— відповів він.

— Саме це й непокоїть мене,— сказав прелат.— Я знаю Феніля, в усій моїй єпархії нема більш мстивої людини, ніж він. Може, він і відмовився вже від свого честолюбного бажання перемогти вас на ґрунті політики, але будьте певні, що він розрахується з вами сам на сам... Він, напевно, чигає на вас...

— Дарма! — сказав, показуючи свої білі зуби, абат Фожа.— Може ж таки він не з'їсть мене живцем.

Увійшов абат Сюрен. Коли кюре церкви св. Сатюрнена пішов, він дуже звеселив монсенйора Руссело, промовивши:

— Добре було б, якби вони пожерли один одного, як ті дві лисиці, від яких лишилися самі хвости...

Наближався передвиборний період. У Плассані, де завжди панував цілковитий спокій в питаннях політики, з'явилися перші напади гарячки. Здавалось, чиїсь незримі уста просурмили бойовий поклик на його мирних вулицях. Маркіз де Лаґріфуль, що жив у Палюді, великому сусідньому містечку, вже два тижні проживав у одного свого родича, графа де Валькейра, будинок якого займав цілий куток кварталу св. Марка. Він з'являвся на вулицях, гуляв по бульвару Совер, ходив до церкви св. Сатюрнена, вітався з впливовими особами, зберігаючи, проте, свій похмурий аристократичний вигляд. Але тепер ці силкування бути люб'язним, яких було досить для першого разу, здавалось, не мали великого успіху. З кожним днем більшало число обвинувачень, які ширилися не знати з якого джерела: маркіз — цілковита нікчемність; з іншим депутатом Плассан давно вже мав би залізничну вітку, що сполучалася б з залізничною лінією Ніцци; коли комусь з місцевих жителів треба було побачити маркіза в Парижі, доводилось ходити до нього по три-чотири рази, щоб добитися хоч найменшої послуги. Проте, хоч кандидатура пинішнього депутата була дуже скомпрометована цими обвинуваченнями, ніякої іншої кандидатури ще не вису-

вали. Називали пана де Бурде, але тут же казали, що важко дістати більшість голосів для цього колишнього префекта Луї-Філіппа, який ніде не має міцної опори. Річ була в тому, що чийсь невідомий вплив зовсім сплутав усі можливі шанси різних кандидатів, порушивши союз легітимістів і республіканців. Панувала загальна розгубленість, замішання таке прикре, що назріла потреба якнайшвидше провести вибори.

— Центр ваги перемістився,— казали політики з бульвару Совер.— Питання в тому, куди саме.

В цій гарячковій розбіжності думок, що охопила місто, республіканці побажали виставити свого кандидата. Вони вибрали такого собі майстра-шапкаря Морена, якого дуже любили робітники. Вечорами Труш часом зустрічав цього Морена в кав'ярні; він вважав його надто безбарвним; сам Труш висував одного з грудневих вигнанців, якогось каретника з Тюлета, але в того вистачило здорового глузду відмовитись. Треба сказати, що Труш видавав себе за завзятого республіканця. Він і сам охоче висунув би свою кандидатуру, казав він, коли б не мав попа шурина; на превеликий свій жаль, він змушений їсти святенницький хліб, тим-то йому доводиться триматися в тіні. Це він один з перших почав розпускати недобрі чутки про маркіза де Лагріфуля, він також порадив республіканцям порвати з легітимістами. Республіканців у Плассані було так мало, що їх безперечно перемогли б. Але найбільше Труш нападав на кліку Растуаля й кліку супрефектури, обвинувачуючи їх у тому, що вони засадили в дім для божевільних бідолашного Муре, щоб позбавити демократичну партію одного з її найшанованіших ватажків. Того вечора, коли він в півничці на вулиці Канкуен вперше кинув це обвинувачення, присутні презирнулися, дуже здивовані. Тепер, коли «божевільний, що бив свою дружину», сидів під замком, плетуні з старого кварталу почали його жаліти й розповідали скрізь, ніби абат Фожа хотів позбутися Мартиноного чоловіка, бо той йому заважав. Тепер Труш щовечора так перекожливо повторював цю історію по всіх кав'ярнях, стукаючи кулаком по столиках, що, кінець кінцем, всі повірили в легенду, в якій пан Пекер де Соле відігравав дуже дивну роль. Громадська думка рішуче схилилася тепер на бік Муре. Він став жертвою політики, людиною, впливу якої так боялися, що засадили її в Тюлет.

— Ось дайте мені тільки впоратися з моїми справами,— конфіденційно говорив Труш.— Я їх викрию, всіх отих

клятих святенників, я розповім усім, що діється в їхньому Притулку пречистої діви, цьому гарненькому закладі, де дами-патронеси призначають любовні побачення.

Тим часом абат Фожа зробився всюдисущим; з деякого часу, здавалося, тільки його й видно було на всіх вулицях. Він тепер більше дбав про свою зовнішність, старався завжди мати на устах привітну усмішку. Часом він опускав повіки, ховаючи похмурий блиск своїх очей. Часто, повернувшись увечері до себе в порожню кімнату, втрапивши терпець, втомлений цією щоденною дріб'язковою боротьбою, він стискав кулаки, знемагаючи під тягарем нерозтраченої сили, охоплений бажанням задушити якогось титана, щоб знайти собі полегкість. Стара пані Ругон, з якою він, як і раніше, потай бачився, була його добрим генієм. Вона закидала йому зарозумілість, примушувала цього атлета сидіти перед нею, зігнувшись на низенькому стільці, повторювала йому, що він повинен подібатись, що він все зіпсує, коли не сховає своїх грізних кулаків. Згодом, коли він стане господарем Плассана, він зможе взяти його за горло і задушити, якщо це дасть йому задоволення. Вона, певна річ, не дуже любила Плассан, бо не могла простити йому, що тут минуло сорок злидених років її життя; зате тепер, після державного перевороту, вона примушувала його лопати з досади.

— Це я ношу сутану,— іноді казала вона йому, усміхаючись,— а у вас манери жандарма, мій любий кюре.

Найчастіше з'являвся абат в читальному залі Молодіжного клубу. Він поблажливо слухав, що говорили юнаки про політику, похитуючи головою, повторюючи, що досить бути просто чесним. Його популярність зростала. Одного вечора він погодився зіграти партію в більярд і показав себе дуже вправним гравцем; у дружньому товаристві Фожа дозволяв собі викурити цигарку. Затє й клуб в усьому слухався його. Доброзичливість, з якою він відстоював прийняття Гільйома Порк'є в члени клубу, коли той знову подав заяву, остаточно закріпила за ним репутацію толерантної людини.

— Я бачився з цим юнаком,— сказав кюре,— він прийшов до мене сповідатися, і, признаюсь,— я дав йому розгрішення. Навіть найтяжчий гріх заслуговує милосердя. Не можна ж ставитися до нього як до прокаженого за те, що він зірвав кілька вивісок у Плассані та наробив боргів у Парижі.

Коли Гільйома було прийнято, він, усміхаючись, сказав братам Мафр:

— Ну, тепер ви повинні поставити мені дві пляшки шампанського... Ви бачите, кюре робить усе, що я хочу. Я знаю його вразливі місця, досить мені зачепити одне з них, і тоді, мої голуб'ята, він ні в чому не може мені відмовити.

— А проте не видно, щоб він тебе дуже любив,— зауважив Альфонс,— він на тебе щось дуже скося поглядає.

— Дарма! Це означає, що я зачепив його за дуже вразливе місце... Але ви побачите, що скоро ми будемо найкращими друзями в світі.

Справді, абат Фожа нібито з великою приязню почав ставитися до сина лікаря; він казав, що цей бідолашний юнак потребує чужого керівництва. Незабаром Гільйом став душею клубу. Він вигадував всілякі ігри, дав рецепт пуншу з вишневою настойкою; втягнув у гульню молоденьких хлопців, які недавно закінчили колеж. Цими дрібними грішками він здобув величезну популярність. Тим часом як над більярдною лунали звуки органа, він дудлив пиво, оточений синами осіб з вищого плассанського товариства, розповідав їм непристойні історії, а вони пирскали від сміху. Таким чином члени клубу все більше втягувалися в брудні пригоди, які обговорювалися нишком по кутках. Але абат Фожа нічого не чув. Гільйом називав його «хлопцем з головою», який зайнятий грандіозними планами.

— Абат буде єпископом, якщо захоче,— говорив Гільйом.— Він уже відмовився від парафії в Парижі, хоче залишитись у Плассані, бо полюбив наше місто... Я його обрав би депутатом. От хто повів би як слід наші справи в Палаті! Але він не схоче, він занадто скромний... Коли настануть вибори, треба буде спитати його поради. На нього можна покластися.

Люсьєн Делангр був поважною персоною в клубі. Він дуже шанував абата Фожа і прихилив до нього всіх серйозних юнаків. Часто вони разом ішли до клубу, жваво розмовляючи, але зразу ж замовкали, тільки-но входили в залу.

Вийшовши з кав'ярні, що містилася в підвалі колишнього францисканського монастиря, абат регулярно йшов до Притулку пречистої діви. Він з'являвся з усмішкою на ганку під час перерви. Всі дівчатка бігли до нього і сварились за те, хто дістане іконки, чотки, священні медалі,

яких завжди було повно в його кишенях. Своїм ласкавим поведженням абат завоював серця всіх цих дівчат, він легенько поплескував їх по щічках, радив їм бути розумницями, і на їхніх лукавих личках грали усмішки. Черниці часто скаржились, що дівчата неслухняні, б'ються, тягають одна одну за волосся і роблять ще й гірші речі. Але він вбачав у цьому лише пустоці, найпустотливішим робив догани в каплиці, і вони виходили звідти втихомирені. Іноді, коли йшлося про значніші провини, він викликав батьків, які йшли від нього, зворушені його добрістю. Оці дівчатка з Притулку пречистої діви привернули до нього серця всіх бідних родин Пласана. Увечері, повернувшись додому, вони розповідали надзвичайні речі про пана кюре. Нерідко можна було бачити двох вихованок притулку десь у глухому кутку на міському валу, що мало не билися, сперечаючись про те, котру з них більше любить пан кюре.

«Ці маленькі негідниці представляють дві-три тисячі голосів»,— думав Труш, спостерігаючи з вікна своєї контори ласкаве поведження абата Фожа.

Труш запропонував свої послуги для завоювання «цих маленьких серденьток», як він називав дівчат; але священник, занепокоєний його палаючими очима, рішуче заборонив йому виходити на подвір'я. Отже, Труш задовольнявся тим, що, коли черниці не бачили, кидав «цим маленьким серденькам» ласощі так, як кидають крихти горобцям. Особливо подобалось йому кидати цукерки у фартух високої білявої доньки шкіряника, яка в свої тринадцять років мала груди цілком сформованої жінки.

Робочий день абата Фожа на тому не кінчався; він ще робив коротенькі візити дамам з вищого товариства. Пані Растуаль, пані Делангр сяяли, приймаючи його, повторювали кожне його слово; розмова з ним давала їм поживу для базікання на цілий тиждень. Але найбільшою його приятелькою була пані де Кондамен. Вона поводитися з ним із фамільярною люб'язністю і зверхністю гарненької жінки, яка відчуває себе всемогутньою. Часом вони перешіптувались, і це шепотіння, її погляди, особливі усмішки свідчили про таємний союз між ними. Коли приходив священник, вона одним поглядом виставляла свого чоловіка за двері. «Урядове засідання почалося»,— казав жартома інспектор лісного відомства і сідав верхи на коня із спокоем справжнього філософа. Це пані Ругон вказала священникові на пані де Кондамен.

— З нею ще не зовсім примирилися,— пояснила вона,— маючи вигляд гарненької кокотки, вона, проте, дуже розумна жінка. Ви можете бути з нею одверті, вона побачить у вашій перемозі засіб остаточно стати на твердий ґрунт, вона буде вам дуже корисна, коли вам треба буде роздавати посади й ордени. У неї в Парижі близький приятель, який присилає їй стільки червоних стрічок, скільки вона попросить.

Хитро маневруючи, пані Ругон трималася осторонь, і красуня Октавія стала найактивнішою союзницею абата Фожа. Вона завоювала йому своїх друзів і друзів її друзів. Вона їздила скрізь і вела енергійну пропаганду з допомогою самих тільки привітань, посланих кінчиками затягнутих у рукавички пальців. Особливу увагу вона звернула на дружину буржуа, збільшуючи вдесятеро той жіночий вплив, необхідність якого священик відчув з перших кроків у тісному колі пlassenців. Вона замкнула уста подружжю Палок, яке напало на родину Муре; вона кинула цим двом потворам ласий шматок.

— Ви й досі гніваєтеся на нас, любя пані? — сказала вона якось дружині судді, здивавши її.— Даремно! Ваші друзі не забувають вас, вони дбають про вас і готують вам сюрприз.

— Гарний сюрприз! Напевно, якась каверза,— вигукнула роздратовано пані Палок.— Годі, більше з нас не глузуватимуть, я раз назавжди заприсяглася не рипатися з свого кутка.

Пані де Кондамен усміхнулась.

— А що б ви сказали,— спитала вона,— коли б пан Палок одержав орден?

Дружина судді остовпіла, кров ударила їй в лице і зробила його зовсім страшним.

— Ви жартуєте,— забелькотіла вона,— це знову яка-небудь каверза проти нас... Якщо це неправда, я ніколи вам цього не подарую.

Красуня Октавія мусила заприсягтися, що це щира правда. Ухвала вже є, це напевно, але її буде опубліковано в «Урядовому віснику» тільки після виборів, бо уряд не хоче, щоб хтось подумав, ніби він підкупує урядовців. Вона натякнула, що до цієї довгожданої нагороди причетний абат Фожа, він розмовляв про це з супрефектом.

— Отже, мій чоловік мав рацію,— збентежено мовила пані Палок.— Вже давно він мені робить жахливі сцени, вимагає, щоб я пішла просити прощення в абата... Але

я дуже вперта і скоріше дала б себе вбити... Але коли абат сам захотів зробити перший крок... Безперечно, ми нічого кращого й не бажаємо, як жити в мирі з усіма. Завтра ж ми прийдемо в супрефектуру.

На другий день подружжя Палок трималося дуже смиренно. Жінка, як могла, паплюжила абата Феніля. Вона безсоромно розповідала про те, що якимось була у нього і він в її присутності нахвалявся викинути з Плассана «всю кліку абата Фожа».

— Якщо ви хочете,— сказала вона абатові, одвівши його набік,— я дам вам одну записку, написану під диктовку старшого вікарія. В ній ідеться про вас. Здається, це якісь гидкі плітки, що їх він хотів надрукувати в «Плассанському віснику».

— Яким же чином вона опинилась у ваших руках?— спитав абат.

— Вона в мене, і цього досить,— відповіла вона, нітрохи не збентежившись. Потім, усміхнувшись, провадила далі: — Я її знайшла. І, як я тепер пригадую, там над закресленими словами вписано два чи три слова рукою самого старшого вікарія... Сподіваюсь, я можу покласти на вашу скромність, правда ж? Ми чесні люди і не хочемо бути скомпрометовані.

Перед тим як принести записку, пані Палок три дні удавала, ніби її мучать докори сумління. Пані де Кондамен довелося присягтися, що буде подано прохання про відставку пана Растуаля і пан Палок зможе нарешті зайняти посаду голови суду. Тоді вона віддала записку. Абат Фожа не схотів тримати її у себе і відніс замітку пані Ругон, яка мала, залишаючись сама осторонь, використати її, якщо старший вікарій спробує втрутитись у вибори.

Пані де Кондамен дала також зрозуміти Мафру, що імператор думає нагородити його орденом, і пообіцяла лікареві Порк'є знайти підхожу посаду для його гульвісина. Особливо чарівною бувала вона в саду під час інтимних зустрічей по обіді. Літо вже закінчувалося; пані де Кондамен з'являлася в легких туалетах, тремтячи від холоду, ризкуючи схопити нежить, аби тільки показати свої голі плечі й остаточно розвіяти всякі вагання групи Растуаля. По суті, доля виборів вирішувалася в альтанці Муре.

— Ну, пане супрефект,— сказав усміхаючись абат Фожа одного дня, коли зібралися обидва товариства,— наближається велика битва.

Тепер тут уже дійшли до того, що в тісному колі сміялися з політичної боротьби. За стінами будинків, у садках вони потискували одне одному руки, а на людях ладні були пожертви одне одного. Пані де Кондамен кинула значущий погляд на пана Пекера де Соле, він уклонився з властивою йому грацією і випалив одним духом:

— Я не вийду зі свого шмату, пане кюре. Мені пощастило переконати його превосходительство, що в безпосередніх інтересах Плассана уряд мусить утриматись від втручання. Офіційного кандидата не буде.

Пан де Бурде зблід. Він закліпав очима, руки його затремтіли від радості.

— Офіційного кандидата не буде! — повторив пан Растуаль, дуже схвильований цією несподіваною новиною, забуваючи навіть про обережність, якої він досі додержував.

— Ні,— знову почав Пекер де Соле,— в місті є досить шановних людей, і воно вже досить велике, щоб самому вибрати свого представника.

Він злегка нахилився в бік пана де Бурде, що підвівся і пробурмотів:

— Безперечно, безперечно...

Тим часом абат Сюрен завів гру в «тепло і холодно». Паночки Растуаль, брати Мафр, Северен кинулися шукати згорнуту хусточку молодого абата, яку він кудись сховав. Молодь кружляла навколо групи старших поважних осіб, і абат вигукував фальцетом:

— Тепло! Тепло!

Анжеліна знайшла хусточку у випнутій кишені лікаря Порк'є, куди абат Сюрен спритно її сунув. Всі довго сміялися, вибір цієї схованки здався їм дуже дотепним жартом.

— Тепер у Бурде є шанси на успіх,— сказав пан Растуаль, відводячи абата Фожа вбік.— Це дуже прикро. Я не можу цього сказати йому, але ми не голосуватимемо за нього, він надто скомпрометував себе як орлеаніст.

— Та погляньте ж на вашого Северена! — вигукнула пані де Кондамен, поспішаючи перервати їхню розмову.— Зовсім ще дитина! Він сховав хусточку під капелюх абата Бурета.

Потім, притишивши голос, додала:

— До речі, поздоровляю вас, пане Растуаль. Я одержала листа з Парижа, в якому мене запевняють, що бачили ім'я вашого сина в списках урядовців міністерства юсти-

ції. Здається, його призначено помічником прокурора у Фаверолі.

Голова суду вклонився, почервонівши від задоволення. Міністерство ніяк не могло пробачити йому обрання в депутати маркіза де Лагріфуля. Відтоді його мовби покинула доля: він не міг ні влаштувати десь на посаду сина, ні видати заміж своїх дочок. Він не скаржився, але часом так зціплював зуби, що все було зрозуміло без слів.

— Отже,— провадив він далі, намагаючись приховати своє хвилювання,— я говорив вам про те, що Бурде дуже небезпечний; крім того, він родом не з Плассана, він не знає наших потреб. Це все одно, що вдруге обрати маркіза.

— Якщо пан де Бурде буде обстоювати свою кандидатуру,— промовив абат Фожа,— республіканці зберуть значну кількість голосів і це матиме дуже прикрі наслідки.

Пані де Кондамен усміхнулась. Вона сказала, що зовсім не розуміється на політиці, і відійшла. Абат повів голову суду в кінець алеї і продовжував розмову пошепки. Коли вони поволі поверталися назад, пан Растуаль говорив:

— Ви маєте рацію, цей би підходив, він не належить ні до якої партії, і ні одна з них не буде заперечувати проти нього. Я не більше за вас люблю Імперію, правда ж? Однак дуже нерозумно посилати в парламент депутатів, які тільки дратуватимуть уряд. Плассан від цього терпить, йому потрібна людина ділова, уродженець цього краю, який зможе захистити його інтереси.

— Тепло! Тепло!— вигукувала дзвінким голосом Аврелія.

Увесь гурт на чолі з абатом Сюреном зайшов у альтанку і почав нишпорити в ній.

— Холодно! Холодно! — кричала панночка, яку веселили ці марні шукання.

Але один з синів Мафра, піднявши вазон для квітів, знайшов там згорнуту вчетверо хусточку.

— Оце здоровило Аврелія могла б запхнути її собі в рот,— сказала пані Палок,— там досить місця, і ніхто б не подумав там її шукати.

Пан Палок спинив її лютим поглядом. Він не дозволяв їй тепер сказати жодного уїдливого слова. Побоюючись, що пан де Кондамен почув її слова, він промовив:

— Яка чудова молодь!

— Мій любий друже,— казав тим часом інспектор лісного відомства панові де Бурде,— ваш успіх забезпечений; тільки будьте обережні в Парижі. Мені відомо з

цілком певних джерел, що уряд вирішив вжити рішучих заходів, якщо опозиція буде йому на перешкоді.

Колишній префект занепокоєно глянув на пана де Кондамена, питаючи сам себе, чи не глузує той з нього. Пан Пекер де Соле тільки всміхнувся, погладжуючи вуса. Потім розмова стала знову загальною, і панові де Бурде здавалося, що всі дуже тактовно і скромно поздоровляють його з майбутньою перемогою. Він цілу годину втішався своєю славою.

— Дивна річ, як швидко досягає виноград на сонці,— зауважив абат Бурет, який весь час сидів на своєму місці й дивився вгору на альтанку.

— На півночі,— пояснив лікар Порк'є,— виноград досягає тільки тоді, коли звільнити грона з-під листя.

На цю тему почалася суперечка; раптом Северен закричав:

— Тепло! Тепло!

Але він так нехитро сховав хусточку, повісивши її на зовнішньому боці садової хвіртки, що абат Сюрен враз її знайшов. Коли ж абат Сюрен сховав хусточку, вся молодь марно шукала її по всьому саду близько півгодини; і на-решті всі визнали, що не можуть її знайти. Тоді абат показав її в самій середині однієї клумби, де вона лежала, згорнута так майстерно, що здавалась білим камінцем. Це був найбільш вдалий номер з усієї гри.

Звістка про те, що уряд відмовляється висунути свого кандидата, враз поширилась по всьому місту і викликала велике хвилювання. Логічним наслідком цієї відмови було занепокоєння різних угруповань, кожне з яких розраховувало на те, що частина голосів відійде на офіційного кандидата і воно переможе своїх суперників. Маркіз де Лагріфуль, пан де Бурде, шапкар Морен, мабуть, дістали б приблизно по третині всіх голосів; безперечно, було б перебалотування, і бозна-хто взяв би гору в другому турі. Правда, говорили ще про четвертого кандидата, імені якого ніхто не міг назвати, людину доброї волі, яка, можливо, задовольнила б усіх. Виборці Плассана, охоплені страхом, відколи вони відчули узду на своїй шиї, тільки й бажали порозумітися і вибрати із своїх громадян прийняттого для всіх партій.

— Уряд даремно поводитьсь з нами, як з неслухняними дітьми,— говорили ображені тонкі політики з Комерційного клубу.— Ще скажуть, що наше місто є вогнищем революції. Коли б влада висунула пристойного кандидата,

ми всі голосували б за нього... Супрефект говорив про якусь науку. Ну, а ми не хочемо ніякої науки. Ми зуміємо самі знайти кандидата, покажемо, що Плассан є місто здорового розуму і справжньої свободи.

І почали шукати. Але кандидати, висунуті друзями або зацікавленими особами, тільки посилювали замішання. За один тиждень в Плассані з'явилося більше двадцяти кандидатів. Пані Ругон, стривожившись, не розуміючи нічого, пішла до абата Фожа, люта на супрефекта. Пекер де Соле — осел, дженджик, манекен, придатний лише для прикрашення якого-небудь великосвітського салону; він уже один раз допустив, що уряд зазнав поразки, і тепер він остаточно скомпрометує його своєю безглуздою байдужістю.

— Заспокойтеся,— всміхаючись, сказав священник,— на цей раз пан Пекер де Соле тільки кориться... Перемогу забезпечено.

— Ех, ви ж навіть не маєте кандидата! — вигукнула вона.— Де ваш кандидат?

Тоді він розгорнув перед нею свій план. Вона схвалила його як жінка розумна; проте назване абатом ім'я страшенно її здивувало.

— Як! — мовила вона.— Це його ви вибрали?.. Ніхто ніколи про нього не думав, запевняю вас.

— Сподіваюсь,— знову всміхаючись, сказав священник.— Нам і потрібний був такий кандидат, про якого ніхто б не думав і якого всі могли б прийняти, не вважаючи себе скомпрометованими.

Потім з одвертістю сильної людини, яка погоджується пояснити свою поведінку, він провадив далі:

— Я повинен багато за що подякувати вам, ви допомогли мені уникнути безлічі помилок. Я дивився вперед на мету і не бачив наставлених мені тенет, в яких я міг заплутатися й скрутити собі в'язи... Хвалити бога, ця дрібна, нерозумна гра скінчилася, я можу вже поводитися вільно... Щодо мого вибору, то він добрий, будьте певні. На другий же день після мого приїзду в Плассан я почав шукати підхожої людини і не знайшов нікого, крім нього. Він згідливий, дуже розумний, дуже енергійний; він зумів не посваритися ні з ким до цього часу, отже, не має дріб'язкового честолюбства. Я знаю, що ви ставитеся до нього не дуже прихильно, тому я досі не називав вам його імені. Але ви помиляєтесь, ви побачите, як він швидко піде вгору, тільки-но встромить ногу в стремено, він помре сена-

тором... Що мене змусило остаточно спинитися на ньому, то це історії про те, як він розбагатів. Тричі він прощав свою дружину, спійману з коханцем на гарячому, одержуючи за це щоразу сто тисяч ф'ранків від свого йолопатестя. Якщо він справді нажив собі гроші таким способом, то цей молодець буде дуже корисний у Парижі для деяких справ... О! Ви можете шукати скільки завгодно, але другого такого в Плассані не знайдете. Решта — дурні!

— Виходить, ви робите урядові подарунок? — сміючись сказала Фелісіте.

Вона дала переконати себе, і на другий день ім'я Делангра полетіло з одного кінця міста у другий. Говорили, що його друзі доклали багато сил, щоб умовити його висунути свою кандидатуру. Він дуже довго відмовлявся, повторюючи, що не вартий цього, що він не політик, що пани де Лагріфуль і де Бурде, навпаки, мають значно більший досвід у політичних справах. І вже потім, коли йому почали доводити, що Плассану потрібен саме депутат, який стоїть поза партіями, він дав згоду і тут же якнайдетальніше виклав свої переконання. Було вирішено, що він увійде в Палату не для того, щоб стояти в опозиції до уряду, але й не для того, щоб в усьому його підтримувати; він вважатиме себе виключно представником інтересів міста, взагалі він завжди голосуватиме за свободу в умовах порядку і за порядок в умовах свободи; крім того, він залишиться мером Плассана, щоб показати, що роль, яку він погоджується взяти на себе, це роль суто адміністративна, примирлива. Ці слова всім здалися надзвичайно розумними. Тонкі політики з Комерційного клубу того самого вечора наввищередки повторювали:

— Я ж казав, Делангр — це людина, яка нам потрібна. Хотів би я знати, що скаже супрефект, коли з урн виймуть ім'я мера. Сподіваюсь, нас не обвинуватять у тому, що ми голосували, як капризні школярі, ще менше можуть нам закинути, що ми стали навколішки перед урядом... Якби Імперія дістала ще кілька таких уроків, справи пішли б далеко краще.

Це була порохова нитка. Міну було закладено, досить було іскри. В усіх кінцях міста, в усіх трьох кварталах, у кожному будинку, в кожній родині тільки й чути було ім'я Делангра з цілим хором похвал. Він став довгожданим месією, спасителем, який з'явився вранці і якого вже обожнювали ввечері.

В ризницях, у сповідальнях теж вимовляли ім'я Делангра. Воно віддавалося луною під склепінням собору, звучало з кафедр приміських церков, його побожно передавали з уст в уста, воно дійшло до найдальших будинків побожних парафіян. Священики носили його в згортках своїх сутан; абат Бурет надавав йому спокійної поважності свого гладкого черева, абат Сюрен — принадності своєї усмішки, монсенйор Руссело — чарівності свого пастирського благословення. Дами тільки й говорили про пана Делангра, про його чудову вдачу, тонке й розумне обличчя! Пані Растуаль злегка червоніла, пані Палок ставала майже гарною від свого запалу, а пані де Кондамен ладна була битись за нього віялом і приваблювала серця тих, хто обіцяв віддати йому свої голоси, ніжно потискуючи їм руки. Нарешті, Молодіжний клуб запалився любов'ю до пана Делангра. Северен вважав його героєм, а Гільюм і брати Мафр завойовували симпатію до нього в міських кублах розпусти. Навіть малі негідниці з Притулку пречистої діви, граючи в «корки» з підмайстрами-дубильниками в безлюдних завулках коло міського валу, теж вихваляли високі якості пана Делангра.

У день виборів на його боці виявилась переважна більшість. Все місто наче змовилося. Маркіз де Лагріфуль і пан де Бурде, обоє вкрай розлючені, кричали про зраду і зняли свої кандидатури. Отже, пан Делангр залишився сам проти шапкаря Морена, який дістав півтори тисячі голосів непохитних республіканців з передмістя. За мера голосували навколишні села, бонапартисти, буржуа-клерикали з нового міста, дрібні крамарі із старого кварталу, навіть кілька простодушних роялістів з кварталу св. Марка; аристократи, що мешкали тут, утримались. Делангр дістав тридцять три тисячі голосів. Справу вели так спритно, перемогу здобули так блискавично, що Плассан увечері після виборів був просто приголомшений такою своєю однастайністю. Місто думало, що йому приснився якийсь героїчний сон, що якась могутня рука одним ударом викликала з-під землі ці тридцять три тисячі виборців, цю троху навіть страшну армію, сили якої досі ніхто не підозрював. Політики з Комерційного клубу розгублено поглядали один на одного, як люди, збентежені перемогою.

Увечері товариство пана Растуаля зійшлося з товариством пана Пекера де Соле, щоб відсвяткувати перемогу в маленькій вітальні супрефектури, яка виходила вікнами в садок. Пили чай. Велика перемога, здобута того дня,

остаточно з'єднала обидва гуртки. Всі постійні відвідувачі були сьогодні тут.

— Я не був у постійній опозиції ні до одного уряду,— заявив пан Растуаль, простягаючи руку за печивом, яке йому передавав пан Пекер де Соле.— Магістратура не повинна цікавитися політичною боротьбою. Я мушу визнати, що Імперія вже зробила дуже багато і докликана зробити ще більше, якщо йтиме і далі шляхом справедливості і свободи.

Супрефект уклонився, наче цю похвалу було адресовано особисто йому. Пан Растуаль напередодні прочитав в «Урядовому віснику», що його сина Северена призначено помічником прокурора у Фавероль. Багато говорили також про заручини Люсьєна Делангра із старшою панною Растуаль.

— Так, ця справа вирішена,— пошепки відповів пан де Кондамен пані Палок, що спитала його про це.— Він вибрав Анжеліну, хоч, здається, більше хотів Аврелію. Але йому дали зрозуміти, що не можна видати заміж молодшу раніше від старшої.

— Анжеліну, ви певні? — уїдливо прошепотіла пані Палок.— Мені здавалося, що Анжеліна схожа...

Інспектор лісного відомства, всміхаючись, приклав палець до губів.

— Зрештою, хай буде як буде, правда? Віднині зв'язок між двома родинами стане міцнішим... Тепер всі ми друзі. Палок чекає ордена. Я вважаю, що все йде чудово...

Пан Делангр прибув дуже пізно. Його зустріли справжньою овацією. Пані де Кондамен щойно сповістила лікаря Порк'є про призначення його сина Гільйома начальником пошти. Вона щедро розсипала приємні новини: казала, що абат Бурет буде на той рік старшим вікарієм монсеньйора, обіцяла сан єпископа абатові Сюрєну перш, ніж йому мине сорок років, а пана Мафра повідомила, що він матиме орден.

— Бідолашний Бурде,— сказав, зітхнувши, пан Растуаль.

— Ет! Нема чого його жаліти,— весело вигукнула пані де Кондамен.— Я беру на себе заспокоїти його. Палата депутатів зовсім не його справа. Йому потрібна префектура... Скажіть Бурде, що з часом йому знайдуть префектуру.

Товариство розвеселилось. Люб'язність красуні Октавії, її бажання зробити кожному щось приємне викликали

у всіх захоплення. Справді, вона поводитись як господиня у супрефектурі. Вона панувала тут. І вона знов-таки дала кілька практичних порад панові Делангру щодо місця, яке він мав зайняти в законодавчих зборах. Вона відвела його набік і запропонувала познайомити його з впливовими особами, що він сприйняв з великою вдячністю. Перед одинадцятою годиною пан де Кондамен запропонував зробити в саду ілюмінацію. Але його дружина трохи охолодила запал гостей, зауваживши, що це не зовсім зручно, бо могли б подумати, ніби тут глузують з міста.

— А як же абат Феніль? — раптом спитала пані де Кондамен абата Фожа, відводячи його у віконну нішу.— Я зараз згадала його. То він і пальцем не поворухнув?

— Абат Феніль людина розумна,— відповів з тонкою усмішкою священик.— Йому дали зрозуміти, що віднині він не повинен займатися політикою.

Серед усіх цих бурхливих радощів один тільки абат Фожа лишався серйозним. Перемога далася йому нелегко. Базікання пані де Кондамен втомлювало його; самовдоволення цих дрібних честолюбців викликало у нього зневагу. Спершись на камін, він, здавалось, марив, втупивши очі в далечінь. Він був тепер володарем; йому вже не треба було приборкувати свої інстинкти, він міг простягти руку, схопити місто і змусити його тремтіти. Його висока чорна постать наповнювала всю вітальню. Помалу-малу крісла наблизились до нього, утворюючи коло. Мужчини чекали, що він висловить своє задоволення, жінки благально дивились на нього очима покірних рабниць. Але він, різко розсунувши коло, перший пішов, холодно попрощавшись.

Повернувшись у будинок Муре через тупик Шевільйот і сад, він побачив у їдальні Марту; дуже бліда, вона сиділа на стільці коло стіни і безтямними очима дивилася на чадну лампу. Нагорі Труш приймав гостей; він наспівував якусь шансонетку, а Олімпія і гості акомпанували йому, стукаючи держачками ножів об склянки.

XX

Абат Фожа поклав руку на плече Марти.

— Що ви тут робите? — спитав він.— Чому ви не лягли спати?.. Я ж заборонив вам чекати мене.

Вона здригнулася і, ніби отямившись, пробелькотіла:

— Я думала, що ви повернетесь раніше. Я заснула. Роза, певно, приготувала чай.

Але священик, покликавши Розу, вичитав їй за те, що вона не умовила господиню лягти. Він говорив владним тоном, що не терпить заперечень.

— Розо, подайте чай панові кюре,— сказала Марта.

— Ет! Не треба мені чаю! — гнівно крикнув він.— Лягайте зараз же. Це смішно! Я вже не хазяїн сам собі... Розо, посвітїть мені.

Куховарка провела його до сходів.

— Пан кюре добре знає, що я в цьому не винна. Пані дуже дивна... Вона зовсім хвора, але не може лишитися й на годину в своїй кімнаті. Все тиняється з кутка в кут, задихається, а метушиться без пуття, аби тільки метушитися. Повірте, я від цього найбільше терплю, весь час вона плується у мене під ногами, тільки заважає мені... А потім як упаде на стілець, то вже надовго... Сидить і дивиться перед себе перелякано, наче бачить якийсь страхиття... Я їй десять разів казала сьогодні ввечері, що вона розгніває вас, коли не піде нагору. Та вона ніби й не чула.

Священик взявся за поруччя, не відповідаючи. Вгорі перед дверима Трушів він простяг руку, наче хотів стукнути у двері кулаком. Але співи припинились, з гуркоту стільців він зрозумів, що гості вже виходили, і поквапився увійти до себе. І справді, Труш майже одразу почав спускатися по сходах з двома приятелями, яких підібрав під столиками в якомусь брудному шинку; він кричав, що вміє поводитись і йде проважати їх. Олімпія нахилилася вниз і сказала Розі:

— Замкніть двері, він не повернеться до ранку.

Вона не могла приховати від Рози поганої поведінки свого чоловіка, і та її дуже жаліла. Роза засунула двері, буркочучи собі під ніс:

— От і виходьте заміж! Чоловіки або б'ють вас, або тягаються з шльондрами... Ні, краще вже жити так, як я.

Повернувшись назад, вона побачила, що її господиня, як і раніше, сидить на стільці в якомусь скорботному заціпенінні, втупивши очі в лампу. Вона розбуркала її і повела нагору покласти в ліжку. Марта стала дуже похоловою. Вона казала, що бачить уночі яскраве світло на стінах, чує голосні удари у себе в головах. Роза тепер спала в сусідній кімнатці, звідки прибігала заспокоїти її, як тільки вона застогне. Цієї ночі вона ще роздягалась, коли почувала, що Марта хрипить, і знайшла її серед ски-

нутих на підлогу ковдр з виряченими від німого жаху очима; вона притискала до рота кулаки, щоб не закричати. Роза почала умовляти її, як дитину, відсуваючи завіси, заглядаючи під меблі, присягаючись, що вона помилилась, що в кімнаті нікого немає. Такий переляк закінчувався каталепсичним випадком; Марта лежала на подушці, як мертва, закотивши очі.

— Вона мучиться через пана,— бурмотіла куховарка, лягаючи нарешті в ліжко.

Другого дня мав прийти лікар Порк'є. Він регулярно двічі на тиждень приходив провідати пані Муре. Він поплескував її по долоні і повторював з властивим йому лагідним оптимізмом:

— Повірте, люба пані, все минеться... Ви ще трошки кашляєте, правда? Це просто задавнена простуда, ми вилікуємо її мікстурою.

Вона поскаржилась на нестерпні болі в спині і в грудях, не зводячи з нього очей, намагаючись прочитати в його обличчі, в усій його постаті те, чого він не договорював.

— Я боюсь збожеволіти! — вихопилось у неї разом з риданням.

Він, усміхаючись, почав заспокоювати її. Поява лікаря завжди лякала її, вона боялася цієї людини, такої ввічливої і лагідної. Часто вона забороняла Розі впускати його, кажучи, що вона не хвора, що їй не треба постійно бачити у себе лікаря. Роза знижувала плечима і все-таки впускала лікаря. Але він сам перестав говорити їй про її хворобу і, здавалось, відвідував її просто з чемності.

Виходячи, він зустрів абата Фожа, який ішов до церкви св. Сатюрнена. Коли священник спитав його про здоров'я пані Муре, лікар дуже серйозно відповів:

— Наука часом буває безсила, але ласка господня безмежна. Бідолашна жінка пережила велике нервово-зворушення. Я не кажу, що стан її безнадійний, легені ще не дуже сильно уражені, а клімат тут хороший.

І він прочитав цілу лекцію про лікування грудних хвороб в околицях Плассана. Він пише брошуру на цю тему, але не для друку, бо не вважає себе за вченого, а просто для того, щоб прочитати її кільком близьким друзям.

— Ось причини,— сказав він на закінчення,— які дають мені підстави думати, що рівна температура, пахощі свіжої зелені і цілюща вода наших пагорбів мають величезне значення при лікуванні таких хвороб.

Священик вислухав його мовчки, з суворим виглядом.

— Ви помиляєтесь,— нарешті повільно заперечив він.— Пані Муре недобре в Плассані... Чому ви не порадите їй провести зиму в Ніцці?

— В Ніцці? — перепитав занепокоєний лікар.

Він дивився якусь мить на священика, потім сказав люб'язним тоном:

— Справді, їй було б дуже добре в Ніцці. Для її нервової натури зміна місця була б дуже корисна. Треба буде порадити їй зробити таку подорож... Вам набігла в голову чудова думка, пане кюре.

Він попросився і зайшов до пані де Кондамен, легкі мігрені якої страшенно його турбували. На другий день, за обідом, Марта дуже різко говорила про лікаря. Вона присягалась, що більше не буде його приймати.

— Це він робить мене хворою,— сказала вона.— Уявіть собі, сьогодні він порадив мені їхати в якусь подорож!

— І я цілком з ним згоден,— заявив абат Фожа, згортаючи серветку.

Вона пильно подивилась на нього, дуже зблідла і стиха промовила:

— То й ви також відсилаєте мене з Плассана? Але я умру в чужому, незнайомому краї, далеко від усього, до чого звикла, далеко від тих, кого я люблю.

Священик підвівся, щоб уже йти з їдальні, але підійшов до неї і сказав з ласкавою усмішкою:

— Ваші друзі дбають тільки про ваше здоров'я. Чому це вас так обурює?

— Ні, ні, я не хочу, я не хочу, чуєте? — скрикнула вона, відступаючи від нього.

Сталася коротка сутичка. Кров ударила в обличчя абатові; він схрестив руки на грудях, ніби для того, щоб утриматися від спокуси вдарити її. А вона випросталася, притулившись до стіни, в розпачі від своєї слабості. Потім, переможена, простягаючи до нього руки, прошепотіла:

— Я благаю вас, лишіть мене тут... Я слухатимусь вас.

Вона заридала, а він пішов, низуючи плечима, мов той чоловік, що боїться сліз своєї дружини. Пані Фожа, яка спокійно кінчала свій обід, напхавши повний рот, була присутня при цій сцені. Вона дала Марті виплакаться.

— Ви нерозсудливі, люба моя дитино,— сказала вона нарешті, накладаючи собі вдруге варення.— Скінчиться тим, що Овідій зненавидить вас. Ви не вмiєте підійти до

нього. Чому ви відмовляєтесь поїхати, коли це буде вам на користь. Ми доглянемо ваш будинок. Повернувшись, ви знайдете все на своєму місці, будьте певні.

Марта ридала, ніби й не чуючи її.

— У Овідія стільки всякого клопоту,— вела далі стара пані.— Чи знаєте ви, що він часто працює до четвертої години ночі?.. Коли ви кашляєте вночі, це його дуже смутить і не дає зосередитись. Він уже не може працювати; він мучиться більше, ніж ви... Зробіть це заради Овідія, моя люба дитино, їдьте і повертайтеся до нас здоровою.

Але Марта, підвівши своє червоне від сліз обличчя, закричала, вкладаючи в свій крик усю свою скорботу:

— Ах! І небо бреше!

В наступні дні не було вже більше мови про подорож до Ніцци. Пані Муре втрачала самовладання при найменшому натяку на це. Вона відмовлялась покинути Плассан з таким розпачем, що священник зрозумів, як небезпечно наполягати на цій подорожі. В дні його тріумфу вона стала для нього страшним тягарем. Як казав із сміхом Труш, її першу треба було послати в Тюлет. Відколи забрали Муре, вона вся віддалася суворому виконанню релігійних обрядів, уникаючи вимовляти ім'я чоловіка і шукаючи самозабуття в молитві. Але, повертаючись з церкви св. Сатюрнена, вона почувала ту ж саму тривогу і ще гострішу потребу забутись.

— Наша хазяйка дуже подалася,— щовечора казала Олімпія своєму чоловікові.— Сьогодні я ходила з нею до церкви, довелося піднімати її з підлоги... Ти добре посміявся б, коли б я тобі розповіла, як вона ремствує на Овідія; вона люта на нього, каже, що він бездушний, що він її обдунив, пообіцявши цілу купу втіх. А на бога як вона нарікала! Тільки святенниця може так погано говорити про релігію. Можна подумати, що бог її обдунив на велику суму грошей... Знаєш, що я тобі скажу? Я думаю, що вночі її чоловік приходить і тягне її за ноги.

Труша дуже розважали ці розповіді.

— Тим гірше для неї,— відповідав він.— Якщо це опудало Муре тепер у Тюлеті, то вона ж сама цього хотіла. Бувши на місці Фожа, я б уже знав, як усе владнати,— я б зробив її щасливою і покірливою, як овечка. Але Фожа дурень, він на цьому скрутить собі в'язи, ось побачиш... Слухай, люба моя, твій брат не такий-то вже добрий до нас, щоб я допомагав йому викрутитися з цієї історії. Ну

вже й посміюся я, коли хазяйка зведе його з пуття! Якого чорта загравати з жінкою, коли масш таку статуру.

— Овідій дуже зневажає нас,— промовила Олімпія.

Тоді Труш притишив голос:

— А знаєш, якби хазяйка з твоїм телепнем братом кинулася в колодязь, ми б лишилися тут господарями, будинок став би нашим. Тут є чим поживитись. Оце була б гарна розв'язка!

Труші після від'їзду Муре й так заволоділи всім першим поверхом. Спочатку Олімпія скаржилась, що нагорі димлять каміни; потім вона переконала Марту, що найздоровіша кімната в будинку — це вітальня, яка досі була замкнута. Роза дістала наказ добре натоплювати у вітальні, і обидві жінки проводили там цілі дні в нескінченних розмовах, дивлячись на величезні поліна, що палали в каміні. Це була давня мрія Олімпії — гарно вдягатися і вилежуватися цілий день на канапі, серед розкошів, у затишній квартирі. Вона умовила Марту змінити шпалери у вітальні, прикупити меблів і килим. Тепер вона зробилася справжньою дамою. Вона сходила вниз у пантофлях і в пеньюарі і порядкувала в домі, як господиня.

— Бідолашна пані Муре! — казала вона. — У неї стільки клопоту, що вона попросила мене допомогти їй. Я тепер займаюся трохи її справами. Що ви хочете, це ж добре діло.

Вона й справді зуміла завоювати довір'я Марти. Перевтомлена Марта передала їй усі дрібні хатні справи, у неї були ключі від льоху і від шаф, вона ж розплачувалась і з крамарями. Вона довго думала про те, чи не спробувати їй пролізти і в їдальню. Але Труш відрадив їй робити це: тоді вони не зможуть вільно їсти й пити, не зважаться випити чарку чистого вина й запросити приятелів на чашку кави. Проте Олімпія обіцяла чоловікові приносити нагору його порцію десерту. Вона набивала кишені грудочками цукру, збирала навіть недогарки свічок. Для цього вона пошила собі з полотна великі кишені, підв'язувала їх під спідницю і ввечері випорожняла їх добру чверть години.

— Диви, ось груша, коли схочеться пити,— казала вона, запихаючи абияк харчі у скриню і підсовуючи її потім під ліжко.— Коли б ми посварилися з хазяйкою, нам вистачило б на якийсь час... Треба ще принести кілька баночок з варенням і трохи солонини.

— Даремно ти ховаєшся з цим,— відповідав Труш.— Я б на твоєму місці просто наказав би Розі принести все це, ти ж тепер господиня.

Сам Труш забрав собі садок. Він уже давно заздри́в Муре, дивлячись, як той підрізає дерева, посипає піском алеї, поливає салат, він мріяв теж мати клопоть землі, щоб на ньому копати й садити, що захоче. Отже, як тільки Муре забрали, він накинувся на садок і став усе переробляти там на свій лад. Насамперед знищив овочі. Він казав, що у нього ніжна душа і що він любить квіти. Але робота з лопатою швидко його втомила; запросили садівника, який з наказу Труша перекопав грядки, викинув салат на смітник і приготував ґрунт, щоб посадити навесні півонії, троянди, лілеї, сокирки, кручені паничі, гвоздику і герань. Потім йому набігла в голову ще одна думка: він вирішив, що похмурого вигляду грядкам надають темні кущі буксу, які їх оточують, і він міркував, чи не знищити букси.

Він порадився з Олімпією, і вона сказала йому:

— Ти маєш цілковиту рацію; це зовсім як на кладовищі. Мені більше був би до вподоби бордю́р з чавунних гілок, які нагадували б справжні гілки... Я умовлю хазяйку. На всякий випадок накажи зрубати букси.

Букси зрубали. Через тиждень садівник поставив огорожу з чавунних гілок. Труш ще пересадив кілька фру́ктових дерев, що закривали вид з вікон, звелів пофарбувати альтанку в ясно-зелений колір, оздобив фонтан черепашками. Він люто заздри́в каскадові пана Растуаля, але поки що задовольнився тим, що вибрав місце, де влаштує такий самий, «якщо справи підуть добре».

— Ото дивуються, мабуть, сусіди,— казав він дружині увечері.— В усякому разі, вони бачать, що тут є тепер людина, яка має смак... Улітку принаймні, коли ми підійдемо до вікна, буде чудовий запах і дуже гарний вид.

Марта дозволяла їм робити, як вони хотіли, схвалювала все, що їй пропонували; а втім, з нею скоро вже й радитись перестали. Трушам доводилося вести боротьбу тільки з пані Фожа, яка все ще змагалася з ними за кожну п'ядь. Коли Олімпія заволоділа вітальнею, їй довелось витримати справжню баталію з матір'ю. Стара зовсім була перемогла дочку, але сам священик перешкодив цій перемозі...

— Твоя негідниця сестра наговорює хазяйці всяку гидоту на нас,— безперестану скаржилася пані Фожа.— Я добре знаю, куди вона гне, вона хоче нас вижити звідси, щоб самій усе захопити. Хіба вона, мерзотниця така, не розсілася вже у вітальні, неначе яка панія?

Священик не слухав і тільки відмахувався від неї. Але одного разу він розсердився і закричав:

— Прошу вас, мамо, дайте мені спокій. Не кажіть мені більше нічого про Олімпію і Труша... Хай вони собі хоч повісяться, коли їм охота!

— Вони загарбають весь будинок, Овідію, у них зуби, як у пацюків. Коли ти захочеш узяти свою частку, вони вже все згризуть... Тільки ти один можеш ще вдержати їх.

Він подивився на матір, усміхаючись:

— Мамо, ви мене дуже любите,— глухо промовив він,— я прощаю вам... Заспокойтеся, мені потрібен не цей будинок, а щось інше, він не мій, а я беру тільки те, що заробляю. Ви будете пишатись, коли побачите мою частку... Труш був мені корисний. Треба дивитись на це крізь пальці.

Пані Фожа мусила відступити. Вона зробила це дуже неохоче, лаючи Олімпію, яка переслідувала її переможним сміхом. Цілковита безкорисливість сина доводила її, пожадливу й скупу, до відчаю. Їй хотілося б якось зберегти цей будинок, щоб, коли Овідієві він буде потрібний, він знайшов би його вільним і чистим. Бачачи, як Труші скрізь запускають свої пазурі, вона почувала розпач скнари, якого грабують чужі люди; їй здавалося, що вони крадуть її добро, пожирають її тіло, що вони пустять з торбами її разом з улюбленою дитиною. Коли абат заборонив їй чинити опір Трушам, які потроху прибирали до рук будинок, вона вирішила врятувати, що зможе, від пограбування. Вона теж прилаштувала собі великі кишені під спідницею і почала красти, як Олімпія; у неї була невелика скриня, в яку вона складала все, що забирала,— харчі, білизну, різні дрібні речі.

— Що це ви там ховаєте, мамо?— спитав якось увечері абат, входячи в її кімнату, бо почув шум від пересування скрині.

Вона щось забелькотіла. Але він зрозумів і страшенно розгнівався.

— Який сором!— закричав він.— Ви стали злодійкою! А що було б, якби вас спіймали? Я б зробився посміховищем усього міста!

— Це для тебе, Овідію,— пробурмотіла вона.

— Злодійка! Моя мати — злодійка! Ви, може, думаєте, що я теж краду, що я приїхав сюди, щоб красти, і моє честолюбство в тому і полягає, щоб вивідувати, що погано лежить, і красти? Господи, якої ж думки ви про мене? Нам доведеться, мамо, розлучитися, якщо ми не розуміємо одне одного.

Ці слова страшенно вразили стару жінку. Вона стояла навколішках перед скринєю; тепер вона сіла на підлогу, бліда, задихаючись, простягаючи до нього руки. Нарешті, трохи отямившись, вона заговорила:

— Це все для тебе, дитино моя, для тебе одного, присягаюсь тобі... Я тобі казала: вони забирають усе, вона все виносить у своїх кишнях. Ти не матимеш і грудки цукру... Ні, ні, я не візьму більш нічого, якщо це тебе дратує; але ти залишиш мене коло себе, правда ж? Ти залишиш мене?..

Абат Фожа не хотів нічого обіцяти, поки мати не покладе всього, що вона взяла, на місце. Протягом майже цілого тижня він сам стежив за тим, як випорожнялася нишком скриня; він дивився, як вона накладала кишні, і чекав, коли вона повернеться для другої ходки. З обережності він дозволяв їй ходити лише двічі за вечір. У старій жінки краялося серце від кожної речі, яку вона повертала, вона не сміла плакати, хоч очі її були повні сліз і руки тремтіли більше, ніж тоді, коли вона спорожняла хазяйчині шафи. Але вона дійшла до краю, коли на другий же день пересвідчилася, що її дочка Олімпія кожну річ, яку вона клала на місце, зараз же за її спиною брала собі. Білизна, харчі, недогарки свічок тільки переходили з однієї кишні у другу.

— Я нічого більше не віднесу,— сказала вона синові, обурена цим непередбаченим ударом.— Це даремно, твоя сестра підбирає все, тільки-но я відійду. Ах, негідниця! Це все одно, що віддати їй усю скриню. Там, нагорі, у неї вже, певно, цілий скарб!.. Я благаю тебе, Овідію, дозволь мені не відносити того, що лишилось. Для хазяйки все це однаково вже пропало.

— Моя сестра хай лишається такою, якою вона є,— спокійно відповів священик,— але я хочу, щоб моя мати була чесною жінкою. Ви мені більше допоможете, коли не робитимете таких речей.

Вона мусила віддати все, але відтоді пані Фожа пройнялася лютою ненавистю до Трушів, до Марти, до всієї домівки. Вона говорила, що настане час, коли їй доведеться захищати Овідія від усіх цих людей.

А Труші тепер панували в домі, як справжні хазяї. Вони остаточно завоювали його, проникли в найдальші кутки. Єдине, що лишалося незайманим — це кімнати абата. Вони боялися тільки його. Проте це не заважало їм запрошувати до себе гостей, влаштовувати «гулянки», які тривали до другої години ночі. Гільйом Порк'є приходив

з цілою зграєю юнаків. Олімпія, незважаючи на свої тридцять сім років, поводитися досить фривольно, і не один з цих недавніх школярів обіймав її без церемонії, а вона, дуже задоволена, весело реготала, ніби її лоскотали. Будинок став для неї раєм. Труш сміявся, глузував з неї, коли вони були самі, він казав, що знайшов у неї між спідницями учнівський ранець.

— Подумаєш, — говорила вона, анітрохи не сердячись, — а ти не розважався хіба? Ти добре знав, що ми даємо одне одному волю.

Труш мало не поклав край цьому райському життю однією скандальною вихваткою. Черниця-вихователька застукала його з дочкою шкіряника, тією самою білявою огрядною дівчиною, на яку він уже давно накинув оком. Дівчина розповіла, що не тільки вона, а й інші діставали цукерки. Знаючи, що Труш родич кюре церкви св. Сатюрнена, черниця вирішила не давати ходу цій історії, не поговоривши спершу з абатом Фожа. Він подякував їй і дав зрозуміти, що від цього скандалу насамперед потерпіла б релігія. Справу зам'яли, дами-патронеси нічого не запитозріли. Але абат Фожа мав з своїм зятем бурхливу розмову, навмисне в присутності Олімпії, щоб у дружини була зброя проти чоловіка і вона могла тримати його в покорі. І справді, відтоді кожного разу, коли Труш перечив їй у чомусь, Олімпія сухо казала йому:

— Іди частуй краще дівчаток цукерками.

Ще одна обставина довгий час гнітила їх. Незважаючи на те, що вони вели таке розкішне життя, брали все, що треба, із хазяйчиних шаф, вони наробили в кварталі багато боргів. Труш проїдав свою платню в кав'ярнях; Олімпія витрачала гроші, які виканючувала у Марти, розповідаючи їй різні неймовірні історії, на всілякі свої примхи. А те, що було потрібно для щоденного життя, подружжя брало в кредит. Особливо тривожив їх рахунок кулінара з вулиці Банн, який перевищував сто франків, а кулінар був дуже брутальною людиною і погрожував розповісти про все абатові Фожа. Труші жили в постійному страху, чекаючи жахливої сцени. Але, коли рахунок надійшов, абат заплатив, не сперечаючись, і навіть забув дорікнути їм. Священик, здавалось, був вищий за всі ці дрібниці; похмурий і суворий, він, як і раніше, жив у цьому, відданому на поталу, будинку, не помічаючи хижих зубів, що підгризали його стіни, і повільного його руйнування, від якого вже тріскалася стеля. Все заваливалось навколо

нього, а він усе прямував до своєї честолюбної мети. Він жив, як солдат на бівуаку, в своїй великій порожній кімнаті, не дозволяючи собі ніякого комфорту, гніваючись, коли йому хотіли догодити. Відколи він став володарем Плассана, він знову зробився неохайним: капелюх його порудів, панчохи були брудні, сутана, яку його мати лагодила щоранку, скидалася на ту блаженську зношену сутану, в якій він уперше з'явився в Плассані.

— Дарма! Вона ще дуже добра, — відповідав він, коли хто-небудь наважувався зробити йому зауваження.

І він розгулював у ній по вулицях, високо підвівши голову, не звертаючи уваги на дивні погляди, які кидали на нього. В цьому не було бравади, це було взагалі властиво йому. Тепер, коли йому вже не треба було подобатися, він знову почав нехтувати своєю зовнішністю. Його перемога в тому й полягала, що він міг тепер із своїм незграбним великим тілом, зі своєю брутальністю, в своїй старій зношеній одежі, такий, який він є, сісти посеред завойованого ним Плассана.

Пані де Кондамен, вражена їдким запахом, який ішов від його сутани, вирішила якось по-материнському покарати його.

— Чи знаєте ви, що наші дами починають цуратися вас? — сказала вона йому, сміючись. — Вони закидають вам, що ви зовсім занедбали свою одежу. Раніше, коли ви витягали носову хусточку, можна було подумати, що за вашою спиною хлопчик із хору кадить ладаном.

Він здивувався. Йому здавалося, що він зовсім не змінився. Але вона підступила до нього ближче й дружнім тоном вела далі:

— Послухайте, любий кюре, дозвольте мені бути одвертою з вами. Так от, ви неправильно робите, що не звертаєте уваги на свою зовнішність. Ви не завжди поголені, перестали зачісуватись, волосся у вас скуйовджене, наче ви щойно билися з кимсь. Запевняю вас, це справляє дуже погане враження... Пані Раствуаль і пані Делангр вчора казали мені, що вони не впізнають вас. Ви самі собі шкодите.

Він зневажливо засміявся, похитуючи своєю могутньою кошлатою головою.

— Тепер усе скінчено, — відповів він, — доведеться їм прийняти мене й нечесаного.

Плассан справді мусив прийняти його нечесаним. З лагідного священника він став похмурою, деспотичною люди-

ною, що підкоряла всіх своїй волі. Його обличчя знову набрало землистого кольору, погляд зробився орлиним, великі руки підводилися з погрозою, страхаючи карою. Місто жахалося, бачачи, як обраний ним володар непомірно зростає,— в брудному дранті, від якого йшов поганий запах, з рудуватою, як у диявола, щетиною. Прихований страх жінок ще більше посилював його могутність. Він був жорстоким із своїми парафіянками, але жодна з них не наважилася покинути його. Вони йшли до нього з трепетом, але це давало їм утіху.

— Люба моя,— признавалась пані де Кондамен Марті,— даремно я умовляла його, щоб він вживав парфуми; я звикла тепер і вважаю навіть, що так він набагато кращий... Оце справжній мужчина!

Найбільше абат Фожа панував в єпископському домі. Після виборів він створив монсенйорові Руссело життя бездіяльного прелата. Єпископ жив серед своїх улюблених книжок, зачинившись у своєму кабінеті, куди абат, що керував всією єпархією з сусідньої кімнати, допускав тільки тих осіб, в яких не мав сумніву. Духівництво тремтіло під владою самодержавного володаря; сивоголові священники покірливо схилялися перед ним, цілком зрікаючись власної волі. Часто, замкнувшись з абатом Сюреном, монсенйор Руссело мовчки плакав гіркими сльозами; він жалкував за твердою рукою абата Феніля, який іноді був ласкавим, а тепер він почував себе під якимсь безнастанним і невблаганним гнітом. Потім він з усмішкою скорявся цьому і говорив із своїм звичайним добродушним егоїзмом:

— Ну, сину мій, візьмімось до роботи... Мені не слід було скаржитися. Я маю таке життя, про яке завжди мріяв: цілковита відлюдність і книжки.

Зітхнувши, він додавав, притишивши голос:

— Я був би зовсім щасливий, коли б не боявся втратити вас, мій дорогий Сюрене... Скінчиться тим, що він не захоче терпіти вас коло мене. Вчора мені здалося, що він дивився на вас таким лихим оком. Благаю вас, погоджуйтесь з ним в усьому, ставайте на його бік, не жалійте мене. У мене ж не лишилося нікого, крім вас.

Через два місяці після виборів абат Віаль, один із старших вікаріїв єпископа, дістав призначення в Рим. Певна річ, абат Фожа зайняв його місце, хоч воно давно вже було обіцяне абатові Бурету. Він не призначив абата Бурета навіть на посаду кюре парафії св. Сатюрнена, а передав її

молодому честолюбному священникові, що був слухняним знаряддям в його руках.

— Монсеньйор не хотів і слухати про вас,— сухо сказав він абатові Бурету, зустрівши його.

А коли старий священник став щось белькотіти про свій намір побачитися з монсеньйором і попросити у нього пояснень, Фожа вже лагіднішим тоном сказав:

— Монсеньйор погано себе почуває і не зможе вас прийняти. Покладіться на мене, я захищатиму ваші інтереси.

Вступивши в Палату, Делангр одразу ж приєднався до більшості. Імперія остаточно завоювала Плассан. Здавалось, абат мстився на цих обережних буржуа, поводячись з ними брутально; він знову замкнув хвіртку в тупик Шевільйот, примушуючи пана Растуаля і його друзів ходити до супрефекта через площу в головні ворота. Коли він з'являвся на їхніх дружніх вечорах, всі ці люди принижено схилялись перед ним. І такою була його влада над ними, таким великим був таємний страх перед його могутньою незграбною постаттю, що навіть за його відсутності ніхто не наважувався вимовити хоч одне двозначне слово про нього.

— Це дуже достойна людина,— заявляв пан Пекер де Соле, який розраховував на префектуру.

— Видатна людина,— додавав лікар Порк'є.

Всі кивали головою. Пан де Кондамен, якому нарешті набридали ці похвали, любив часом нагнати їм страху.

— Але вдача у нього, в усякому разі, не добра,— цідив він крізь зуби.

Від цієї фрази все товариство холонуло. Кожен підозрював свого сусіда, чи не продався він страшному абатові.

— У старшого вікарія чудове серце,— починав обережно пан Растуаль.— Тільки, як усі великі люди, він трохи суворий.

— Точнісінько, як я; я дуже лагідний, а мене завжди вважали за сувору людину,— вигукнув пан де Бурде. Він помирився з усім товариством після довгої розмови віч-на-віч з абатом Фожа.

Бажаючи повернути всім добрий настрій, голова суду почав знову:

— А чи знаєте ви, що старшому вікарію обіцяють сан єпископа?

Всі одразу пожвавішали. Пан Мафр сподівався, що абат Фожа стане єпископом в самому Плассані по від'їзді монсеньйора Руссело, здоров'я якого дуже підупало.

— Це було б добре для всіх,— простодушно сказав абат Бурет.— Хвороба дуже озлила монсеньйора, і я знаю, що наш любий абат Фожа робить все для того, щоб розвіяти в його серці несправедливі упередження.

— Він дуже любить вас,— запевняв суддя Палок, який тільки що дістав орден,— моя дружина чула, як він скаржився на те, що про вас забули.

Коли абат Сюрен був присутній тут, він теж приєднувався до цього хору; але, хоч, за висловом єпархіальних священників, «митра була у нього в кишені», його дуже непокоїв успіх абата Фожа. Він дивився на нього привітно, ображений його суворістю, згадуючи пророкування монсеньйора і шукаючи тієї тріщини, від якої розсиплеться на порох цей колос.

Зрештою, всі ці люди були вже задоволені, за винятком пана Бурде і пана Пекера де Соле, які ще сподівалися милостей від уряду. Ці двоє були найпалкішими прихильниками абата Фожа. Інші, правду кажучи, охоче збунтувалися б, якби у них вистачило на це сміливості; втомлені вимогою володаря безнастанно дякувати йому, вони палко бажали, щоб чиясь мужня рука визволила їх.

Тим-то вони обмінялися дивними поглядами, зразу ж відвівши очі, коли пані Палок спитала з удаваною байдужістю:

— А куди подівся абат Феніль? Я давненько нічого про нього не чула.

Глибока мовчанка запала після цього запитання. Тільки пан де Кондамен був здатний ступити на цей хиткий ґрунт. Всі подивились на нього.

— Але ж,— відповів він спокійно,— здається, він замурувався у своєму маєтку в Тюлеті.

А пані де Кондамен додала, іронічно посміхаючись:

— Можна спати спокійно; він своє відспівав і вже ніколи не втрутиться в справи Плассана.

Єдиною перешкодою лишалася Марта. Абат Фожа почував, що вона з кожним днем дедалі більше вислизає з-під його впливу; він напружував свою волю, кликав на допомогу свої сили священника й людини, щоб приборкати її, але не міг пригасити того полум'я, яке сам у ній розпалив. Вона йшла до логічного кінця всякої пристрасті, з кожною годиною все палкіше прагнула втихомирення, екстазу, цілковитого самозабуття божественного щастя. Вона смертельно страждала, почувуючи себе ув'язненою в своїй земній оболонці, що не давала їй підвестися до тієї грані

світла, яке вона бачила все далі і все вище. Тепер Марта тремтіла від холоду у церкві св. Сатюрнена, в цьому похмурому присмерку, де відчувала колись наближення жагучої радості; звуки органа лунали над її схиленою головою, не збуджуючи жагучого трепету; білий димок ладану вже не кидав її в містичне марення, краплі з яскравими вогнями, священні дароносиці, що сяяли, як світила на небі, золоті й срібні ризи тьмяніли і розпливалися в її затуманених сльозами очах. Тоді, наче грішниця, спалювана нещадним вогнем, вона в розпачі здіймала руки, вимагаючи коханця, що відмовлявся від неї, і то белькотіла, то голосно вигукувала:

— Боже мій, боже! Нащо ти покинув мене?

Присоромлена і ніби ображена холодним мовчанням стіт, Марта виходила з церкви розгнівана, як жінка, якою погребували. Вона мріяла про муки, щоб пролити свою кров, вона знемагала у своїй неспроможності йти кудись далі, крім молитви, неспроможності одним поривом кинутися в обійми бога. Повернувшись додому, вона поклала надію тільки на абата Фожа. Він один міг віддати її богові, він трохи відкрив їй радощі віри, тепер він мусить остаточно розірвати завісу. Вона уявляла собі релігійні обряди, які мали дати цілковите задоволення її єству. Але священник сердився, забувався навіть до того, що поведився з нею брутально, відмовлявся їй слухати, поки вона не стоятиме перед ним на колінах, покірна й нерухома, як труп. Вона слухала його, стоячи, все тіло її обурювалося й не хотіло зігнути перед цією людиною, яку вона проклинала за свої несправджені сподівання і обвинувачувала в мерзенній зраді, від якої так тяжко страждала.

Старій пані Ругон часто доводилося втручатись у стосунки між абатом і її дочкою, як колись вона втручалася у взаємини дочки і Муре. Коли Марта розповіла їй про своє горе, вона заговорила з священником, як теща, що бажає щастя своїм дітям і прагне налагодити їхнє мирне сімейне життя.

— Послухайте,— сказала вона всміхаючись,— невже ви не можете жити в злагоді? Марта раз у раз скаржитесь, а ви, здається мені, завжди на неї сердитесь... Я добре знаю, що жінки вимогливі, але визнайте, що у вас не досить поблажливості... Я справді дуже зажурена тим, що діється, а так легко було б порозумітися! Я прошу вас, любий абате, будьте лагідніший.

Вона по-дружньому докоряла йому також і за неохайний вигляд. Чуттям спритної жінки вона вгадувала, що він зловживає своєю перемогою. Потім вона виправдувала свою дочку: сердешна жінка стільки перетерпіла, її хвороблива чутливість вимагає дуже обережного поводження; до того ж у неї чудова вдача, вона натура любляча, умілий чоловік міг би з неї зробити, що схоче. Але одного разу, коли вона отак повчала абата, як він повинен поводитися з Мартою, щоб вона виконувала всі його бажання, йому нарешті увірвався терпець, і він грубо крикнув, роздратований цими нескінченними порадами:

— Е, ні! Ваша дочка божевільна, вона обридла мені, я не хочу більше панькатися з нею... Я б дорого заплатив тому, хто звільнив би мене від неї.

Пані Ругон пильно подивилась на нього, міцно стуливши губи.

— Послухайте, мій любий,— помовчавши хвилину, відповіла вона,— вам бракує такту, це погубить вас. Коли вам охота пропасти,— будь ласка. Одне слово, я умиваю руки. Я допомагала вам не заради ваших прекрасних очей, а щоб зробити приємність нашим паризьким друзям. Мені написали, щоб я була вашим керманичем, і я була ним. Тільки — зятяйте це добре: я не дозволю, щоб ви розігрували господаря у мене в домі. Хай якийсь там Пекер чи йолоп Растуаль тремтять перед вашою сутанною, це їхнє діло. Але ми не боїмось, ми бажаємо лишитися господарями становища. Мій чоловік завоював Плассан раніше за вас, і Плассан буде нашим, попереджаю вас.

З цього дня між Ругонами і абатом Фожа встановились дуже холодні відносини. Коли Марта знову прийшла скаржитись, мати одверто сказала їй:

— Твій абат глузує з тебе. Ніколи ця людина не дасть тобі ніякого задоволення. Бувши тобою, я без всяких церемоній кинула б йому в вічі всю правду. Насамперед він з деякого часу став страшенно брудний, я не розумію, як ти можеш їсти з ним за одним столом.

Річ у тому, що пані Ругон підказала своєму чоловікові хитрий план дій. Треба усунути абата, щоб скористатися з його успіху. Тепер, коли місто проголосувало, як належало, Ругон, що не наважувався раніше виступати відкрито, зміг би й сам втримати його на правильному шляху. Зелений салон тоді зробився б ще могутнішим. Відтоді Фелісіте почала вичікувати з тою терплячою хитрістю, якій вона завдячувала своє багатство.

Того дня, коли мати запевнила її, що «абат з неї глузує», Марта пішла до церкви св. Сатюрнена. Серце її обливалося кров'ю, вона твердо вирішила востаннє звернутися з благанням до бога. Дві години провела вона в порожній церкві, проказала всі молитви, чекаючи екстазу, змучившись у марному шуканні полегшення. З упокоренням падала вона ниць на кам'яні плити, але потім підводилась обурена, із зціпленими зубами. Вся істота її знемагала в шаленому напруженні невдоволеної пристрасті. Коли вона підвелась і вийшла з церкви, небо здалося їй чорним, вона не почувала землі під ногами, вузькі вулиці справляли на неї враження якоїсь жахливої пустелі. Вона кинула капелюшок і шаль на стіл в їдальні і піднялася нагору, в кімнату абата Фожа.

Абат сидів за своїм маленьким столиком і щось обмірковував, перо випало з його рук. Він відчинив двері Марті, заглиблений у свої думки. Коли він побачив перед собою смертельно бліду Марту з палкою рішучістю в очах, він зробив гнівний рух.

— Чого вам треба?— спитав він.— Навіщо ви прийшли сюди?.. Зійдіть униз і чекайте мене, якщо ви маєте мені щось сказати.

Вона відштовхнула його і ввійшла, не кажучи ні слова.

Він повагався з хвилину, переборюючи гнів, уже підняв був руку і стояв проти неї, не зачиняючи широко відхилених дверей.

— Чого вам треба?— повторив він.— Я зайнятий.

Тоді вона пішла й сама зачинила двері. Лишившись з ним сам на сам, вона підійшла до нього і нарешті сказала:

— Мені треба поговорити з вами.

Вона сіла, оглядаючи кімнату, вузьке ліжко, жалюгідний комод і велике розп'яття з чорного дерева на голій стіні над ним; побачивши його, вона здригнулася. Од стелі віяло крижаним холодом. В порожньому каміні не було й жменьки попелу.

— Ви застудитесь,— сказав священник вже спокійніше.— Прошу вас, зійдемо вниз.

— Ні, мені треба поговорити з вами,— сказала вона знову.

І склавши руки, як на сповіді, вона повела далі:

— Я вам багато чим зобов'язана... До вашого приїзду у мене не було душі. Ви захотіли спасти мене. Завдяки вам я спізнала єдині радощі в моєму житті. Ви мій спаситель

і мій отець. Вже п'ять років, як я живу тільки вами й для вас.

Голос у неї урвався, вона впала навколішки. Він спинив її рухом руки.

— І ось,— закричала вона,— тепер я страждаю, мені потрібна ваша допомога... Вислухайте мене, отче мій! Не кидайте мене. Ви не можете отак залишити мене... Я вам кажу, бог більше не чує мене. Я його вже не почуваю... Будьте милосердні, благаю вас. Порадьте мені, поведіть мене до божественної благодаті, першу радість якої ви мені відкрили; навчіть мене, що мені робити, щоб зцілитися, щоб іти далі вперед в любові до бога.

— Треба молитись,— урочисто промовив він.

— Я молилась, молилась цілими годинами, стиснувши голову руками, я жадала розчинитися в кожному слові молитви, але не дістала полегкості, я не відчула бога.

— Треба молитись, ще молитись, молитися завжди, молитися, аж поки бог почує і зглянеться на вас.

Вона подивилась на нього з невимовною тугою.

— То, виходить, нічого нема, крім молитви? Ви нічого не можете для мене зробити?

— Ні, нічого,— суворо відповів він.

В пориві розпачу, задихаючись від гніву, вона підвела тремтячі руки. Але стрималась і повела далі:

— Ваше небо замкнене. Ви мене підвели до нього, щоб я стукнулась об цю стіну... Яка я була спокійна, ви пригадуєте, коли ви приїхали, я жила в своєму куточку, без будь-яких інтересів, без бажань. Це ви збудили мене словами, які примусили забитись моє серце. Це ви змусили мене пережити другу молодість... Ах, ви не знаєте, яку насолоду давали ви мені напочатку! До самої глибини мого ества йшло солодке тепло. Я чула своє серце. У мене народилася безмежна надія. В сорок років це мені здавалося часом смішним, але я була така щаслива, що всміхалася й прощала собі це... Але тепер я хочу дістати решту обіцяного щастя. Не може бути, щоб це було все. Є щось інше, правда ж? Зрозумійте ж, що я втомилася від цього невгасимого бажання, воно мене спалило, від нього я знемагаю. А мені треба поспішати тепер, коли я втратила здоров'я, я не хочу бути ошуканою... Є щось інше, скажіть мені, що воно є.

Абат Фожа стояв байдужий, чекаючи, поки вилетиться цей потік палких слів.

— Немає нічого, немає нічого!— з обуренням провади-

ла вона.— Значить, ви мене обманули... Ви обіцяли мені небо, там, внизу на терасі, в ті зоряні вечори. І я прийняла цей дар. Я продалася, я віддалась, я дійшла до божевілля від тої ніжної насолоди молитви... Тепер договір зламано, я хочу повернутися в свій куточок і знову почати колишнє спокійне життя. Я всіх викину за двері, я зроблю лад у будинку, лагодитиму білизну на своєму звичайному місці на терасі. Так, я любила лагодити білизну... Шиття ніколи не втомлювало мене... І я хочу, щоб Дезіре сиділа поруч мене, на своєму маленькому ослівчику; вона сміялася, робила ляльки, моя бідолашна дитинка...

Вона заридала.

— Я хочу, щоб мої діти були зі мною. Вони мене охороняли. Коли їх не стало, я втратила розум, почала погано жити... Навіщо ви їх у мене забрали?.. Вони пішли геть одне за одним, і домівка стала мені чужою. У мене вже не лежало до неї серце. Я рада була на цілий день піти з дому, а коли верталась увечері, мені здавалося, що я приходжу до незнайомих людей. Навіть меблі мені були наче ворожі й холодні. Я зненавиділа домівку... Але я поїду і привезу моїх бідолашних діток. Все, все зміниться тут, коли вони прийдуть... Ах! Якби я могла знову заснути своїм спокійним сном!

Вона хвилювалася дедалі більше. Священик спробував заспокоїти її тим способом, який раніше часто йому вдався.

— Послухайте, будьте розсудливі, заспокойтеся, люба пані,— сказав він, намагаючись взяти її руки і стиснути їх у своїх.

— Не займайте мене!— крикнула вона, відступаючи.— Я не хочу... Коли ви тримаєте мої руки, я роблюся кволою, як дитина. Тепло ваших рук робить мене безвільною. І тоді завтра почнеться те саме; я не можу більше так жити, а ви заспокоюєте мене на одну лише годину.

Вона спохмурніла й прошепотіла:

— Ні, тепер я засуджена. Ніколи більше я не любитиму своєї домівки. Якби діти повернулися, вони б спитали, де батько... Ах, оце мене й мучить... Мені буде даровано прощення тільки тоді, коли я розкажу про свій злочин священикові.

Вона впала навколішки.

— Я виина. Тому господь відвернув від мене своє лице. Абат Фожа хотів підняти її з колін.

— Замовчіть,— сказав він владно.— Я не можу тут

слухати ваше признання. Приходьте завтра в церкву святого Сатюрнена.

— Отче мій,— провадила вона благально,— будьте милосердні. Завтра в мене не буде більше сили.

— Я забороняю вам говорити!— крикнув він ще голосніше.— Я не хочу нічого знати, я одвернуся і затулю вуха.

Він відступав, простягаючи руки, наче хотів спинити признання, готове от-от зірватися з уст Марти. Якусь мить вони мовчки дивилися одне на одного з глухим гнівом співучасників.

— Тут вас слухатиме не священик,— додав він приглушеним голосом.— Тут перед вами стоїть людина, яка вас судитиме і засудить.

— Людина!— повторила вона, як божевільна.— Ну що ж, тим краще. Я волю людину.

Вона підвелася і казала далі, мов у гарячці:

— Я не сповідаюся, я просто розказую вам про мій злочин. Одпустивши дітей, я дала піти їм їхньому батькові. Ніколи він мене не бив, нещасний! Це я була божевільна. Я почувала вогонь у всьому тілі, я дряпала себе, мені потрібна була холодна підлога, щоб я могла заспокоїтись. Потім мене брав такий сором після випадку, що я гола перед усіма, я не сміла говорити. Якби ви знали, які страшні кошмари кидали мене на землю! Ціле пекло кипіло в моїй голові. А його, бідолашного, мені було шкода, як він клацав зубами. Він боявся мене. Коли ви всі виходили, він не наважувався підійти до мене і проводив цілу ніч на стільці.

Абат Фожа хотів перебити її.

— Ви вбиваєте себе,— сказав він.— Не ворухіть цих спогадів. Господь зглянеться на ваші страждання.

— Це я вирядила його в Тюлет,— провадила вона далі, спинивши його енергійним рухом.— Ви всі, всі казали мені, що він божевільний... Ах, яке нестерпне життя! Я завжди боялася збожеволіти. Коли я була молодою, мені часом здавалось, що мені розколюють череп і що голова моя порожніє. На чолі у мене наче лежала грудка льоду. Так ог, це почуття смертельного холоду тепер повернулося до мене; завжди, завжди у мене був страх перед божевіллям... А забрали його. І я дозволила зробити це. Я нічого не розуміла. Але відтоді я не можу заплющити очей, щоб не побачити його. Від цього я буваю така дивна, це приковує мене на цілі години десь на одному місці, і я сиджу з роз-

плющеними очима... Я знаю той будинок, він стоїть у мене перед очима, дядько Маккар показав його мені. Він сірий, як тюрма, з чорними вікнами.

Вона задихалась; піднесла носову хусточку до уст і, коли відняла її, на ній було кілька краплин крові. Священик, міцно схрестивши руки, чекав, поки скінчиться припадок.

— Ви це все знаєте, правда?— затинаючись, скінчила вона.— Я підла, я грішила заради вас... Але дайте мені життя, дайте мені радість, і я без докорів сумління порину в це надлюдське щастя, яке ви мені обіцяли.

— Ви брешете,— тихо сказав священик,— я нічого не знаю, я не знав, що ви вчинили цей злочин.

Тепер вона відступила, склала руки, заїкаючись, втупивши в нього переляканий погляд. Потім, втрачаючи самовладання, охоплена гнівом, заговорила зовсім просто:

— Слухайте, Овідію, я кохаю вас, і ви це знаєте, правда? Я покохала вас з того дня, як ви ввійшли сюди... Я не казала вам цього. Я бачила, що це вам неприємно. Але я почувала, що ви вгадали таємницю мого серця. Я була задоволена, я мріяла, що колись ми будемо щасливі, з'єднані божественною любов'ю. Заради вас я зруйнувала свою домівку. Я плазувала перед вами навколішках, я зробилася вашою служницею... Проте не можете ж ви бути жорстким до кінця! Ви погодилися на все це, ви дозволили мені належати вам одному, усунути всі перешкоди, що нас розділяли. Згадайте це все, благаю вас. Не може бути, щоб тепер мене, хвору, покинуту всіма, з розбитим серцем і порожньою головою, ви відштовхнули... Ми нічого не говорили одне одному вголос, це правда. Але говорило моє кохання, а ваше мовчання було відповіддю. Не до священика я зараз звертаюся, а до людини. Ви сказали, що тут є тільки людина. Людина мене чує... Я кохаю вас, Овідію, кохаю і вмираю від цього.

Вона заридала. Абат Фожа випростався на весь свій зріст, підійшов до неї і вилив на неї всю свою зневагу до жінки.

— О мерзенна плоть!— сказав він.— Я сподівався, що ви будете розсудливі і ніколи не дійдете до такого сорому, щоб висловлювати вголос такі огидні речі... Так, це вічна боротьба зла проти людей сильної волі. Ви, жінки, спокуса пекла, малодушність і останнє падіння. У священика немає лютішого ворога, ніж ви, вас слід було б вигнати з церкви, як нечисті й прокляті створіння!

— Я кохаю вас, Овідію,— прошепотіла вона знову,— я кохаю вас, допоможіть же мені.

— Я вас і так надто наблизив до себе,— провадив він.— Якщо я впаду, це ви, жінко, будете винні в цьому, ви, що відняли в мене мою силу самою вашою хтивістю. Іди геть, іди геть, сатано! Я поб'ю тебе, щоб вигнати з твого тіла злого духа!

Вона похитнулася і якось осіла, спершись об стіну, занімала від страху перед цим грізним кулаком, що ним погрожував їй священник. Волосся у неї розпустилося, сиве пасмо впало їй на чоло. Тоді, шукаючи якоїсь опори в цій порожній кімнаті, вона побачила чорне дерев'яне розп'яття і знайшла в собі ще силу в пристрасному пориві простягти до нього руки.

— Не благайте Христа, — скрикнув священник, від гніву втрачаючи самовладання.— Христос жив цнотливо, ось чому він зумів достойно вмерти.

В цю мить ввійшла пані Фожа з великим кошиком харчів. Вона хутко поставила його, побачивши сина в такому страшному гніві, і взяла його за руки.

— Овідію, заспокойся, дитино моя,— шепотіла вона, гладячи йому руки.

Повернувшись до знеможеної Марти, вона кинула на неї лютий погляд і крикнула:

— Ви таки не можете дати йому спокій!.. Раз він вас не хоче, перестаньте його мучити. Ідіть вниз, ви не повинні далі лишатися тут.

Марта не рухалась. Пані Фожа підняла її і штовхнула до дверей; стара лаялася, обвинувачувала Марту, що вона прийшла сюди, діждавшись, поки її не буде вдома, вимагала дати слово, що та більше ніколи не прийде нагору, щоб турбувати всіх у будинку. Потім сердито хрюснула за нею дверима.

Марта, хитаючись, зійшла вниз. Вона вже не плакала, тільки повторювала:

— Франсуа повернеться, Франсуа всіх їх вижене на вулицю.

XXI

Тулонський диліжанс, що проїздив через Тюлет, де міняли коней, відходив з Плассана о третій годині. Підстьобувана, наче батогом, своєю невідчепною думкою, Марта не захотіла гаятися й хвилини; надівши капелюшок і шаль, вона наказала Розі зараз же одягтися.

— Я не знаю, що діється з хазяйкою,— сказала куховарка Олімпії.— Здається, ми їдемо на кілька днів.

Марта залишила ключі у дверях. Вона поспішала швидше вийти на вулицю. Олімпія, що проводжала її, даремно намагалася дізнатися, куди вона їде і на скільки днів.

— В усякому разі, будьте спокійні,— приязно сказала вона Марті, стоячи на порозі,— я догляну все, ви знайдете все в цілковитому порядку... Не поспішайте, робіть свої справи. Якщо будете в Марселі, привезіть нам свіжих черепашок.

Не встигла Марта завернути за ріг вулиці Таравель, як Олімпія вже заволодила всім будинком. Коли Труш повернувся з роботи, його дружина весело поралася в господі,— вона грюкала дверима, обшукувала шафи, нишпорила всюди, наспівуючи, сповнюючи кімнати шелестом своїх спідниць.

— Вона поїхала, а з нею і її дурепа куховарка!— крикнула вона чоловікові, падаючи в крісло. От було б добре, якби вони обидві впали в якусь канаву й лишилися там, га?.. У всякому разі, ми чудово поживемо тут на волі хоч кілька днів! Ух, як же добре бути самим, правда, Оноре? Ну йди поцілуй мене за всі мої турботи. Ми у себе тепер, можемо ходити в самих сорочках, якщо схочемо.

Тим часом Марта і Роза прийшли на бульвар Совер якраз перед відходом тулонського диліжанса. Одне купе було вільне. Почувши, як її господиня каже кондукторові, що вона хоче спинитися в Тюлеті, Роза сіла в диліжанс страшенно незадоволена. Ще диліжанс не виїхав з міста, як вона вже почала бурчати, повторюючи з похмурим виглядом:

— А я ж сподівалася, що ви нарешті порозумнішали, думала собі, що ми їдемо в Марсель провідати пана Октава. Ми привезли б звідти лангуст і креветок. Ах, шкода, що я так поспішала. Ви ніколи не змінітесь, ви самі шукаєте собі лиха, вигадуете щось таке, що завдає вам ще більше прикрості.

Марта сиділа в кутку купе напівпритомна. Смертельна слабкість охопила її тепер, коли вона вже не опиралася мукам, що краляли її серце. Але куховарка навіть не дивилася на неї.

— Вигадали ж отаку дурницю! Хочете побачити пана?— знову почала вона.— Приємне відовисько, воно вас дуже звеселить! Потім цілий тиждень не будемо спати. Можете тепер боятися вночі, скільки хочете, дідька лисого, щоб

я вставала з ліжка, лазила й заглядала під меблі!.. Якби ще ваші відвідини пішли панові на користь; а то, може, він вас побачить та й дуба дасть. Я сподіваюсь, що вас туди не впустять. Та це й заборонено. Не треба було мені сідати в диліжанс, після того як ви згадали про Тюлет; може, ви і не зробили б цієї дурниці, якби були самі.

Розу спинило зітхання Марти. Вона повернулася, побачила, що Марта зблідла й задихається, і розгнівалася ще дужче; вона опустила вікно, щоб впустити свіжого повітря.

— Ну от, тепер ще сконайте у мене на руках! Хіба не краще було б вам тепер у своєму ліжку, де б за вами ходили? Подумати тільки, що ви мали щастя зустріти людей, відданих вам, а ви навіть не дякуєте за це богів! Ви ж знаєте добре, що це правда. Пан кюре, його мати, сестра, навіть пан Труш — всі піклуються про вас; вони б кинулися за вас у вогонь і воду, ладні кожну годину вдень і вночі бігти до вас. Коли ви були хворі оце востаннє, пані Олімпія плакала, так, вона плакала. І що ж? Як ви дякуєте їм за їхню доброту? Ви робите їм прикрість, їдете нишком, щоб побачити пана, знаючи добре, що це їх засмутить, бо ж вони не можуть любити пана, який так погано поводився з вами... Знаєте, що я вам скажу: шлюб не пішов вам на користь, ви перейняли у пана його злість. Чуєте? Бувають дні, коли ви такі ж злі, як він.

Так вона говорила до самого Тюлета, захищаючи Фожа і Трушів і обвинувачуючи свою господиню в усяких капостях. На закінчення сказала:

— От люди, які були б добрими господарями, коли б мали досить грошей, щоб тримати слуг!.. Та, на жаль, багатство дістається тільки лихим людям!

Марта, трохи заспокоївшись, не відповідала їй. Вона дивилася на чахлі дерева вздовж дороги, на розлогі лани, що розстилися, як величезні шматки коричневої матерії. Гуркіт диліжанса заглушав Розине буркотіння.

В Тюлеті Марта швидко пішла до будинку дядька Маккара в супроводі куховарки, яка тепер мовчала, міцно стуливши губи і раз у раз знижуючи плечима.

— Як! Це ти?— вигукнув дуже здивований дядько Маккар.— Я думав, що ти лежиш хвора. Мені казали, що ти хвора... Еге-ге, серденько, вигляд у тебе поганенький... Може, ти приїхала пообідати зі мною?

— Я хотіла б побачити Франсуа, дядечку,— відповіла Марта.

— Франсуа?— перепитав Маккар, пильно дивлячись їй

з обличчя.— Ти хотіла б побачити Франсуа? Це думка, гідна доброї дружини. Бідолашний хлопець страшенно кричав і кликав тебе. Я чув з мого садка, як він стукав кулаками в стіну і все кликав тебе... А-а, то ти приїхала, щоб його побачити? А я думав, що ви всі вже й забули про нього.

Сльози набігли Марті на очі.

— Нелегко тобі буде сьогодні його побачити,— провадив Маккар.— Скоро вже четверта година. До того ж я не знаю, чи захоче директор дати тобі дозвіл. Муре останнім часом не дуже добре поводитьсь, все ламає, погрожує, що підпалить будинок. Хай їм чорт, тим божевільним, вони не завжди люб'язні.

Вона слухала і вся тремтіла. Хотіла ще щось спитати у дядька, та тільки простягла до нього руки.

— Я благаю вас,— сказала вона,— я приїхала тільки заради цього; мені конче треба сьогодні, зараз же поговорити з Франсуа... У вас є друзі в цьому будинку, ви можете зробити так, щоб мене впустили.

— Безперечно, безперечно,— пробурмотів він, нічого не кажучи напевне.

Здавалось, він був у великому замішанні, не розуміючи ясно причини цього раптового приїзду, ніби обмірковуючи цей випадок з своєї особистої точки зору, йому лише самому відомої. Він запитливо глянув на куховарку, але та повернулася до нього спиною. Нарешті на губах у нього з'явилася хитра усмішка.

— Кінець кінцем, коли вже ти так наполягаєш,— сказав він,— я спробую. Тільки пам'ятай, якщо твоя мати розсердиться, ти поясниш їй, що я не міг тобі відмовити... Я боюсь, щоб тобі не стало погано. Веселого в цьому нема нічого, запевняю тебе.

Коли вони зібралися йти, Роза рішуче відмовилась супроводити їх. Вона сіла біля великого каміна, де палали виноградні лози.

— Чого мені йти? Я не хочу, щоб він видряпав мені очі,— уїдливо сказала вона.— Пан не дуже любив мене. Я краще лишуся тут і погріюся.

— То будьте ласкаві, приготуйте нам горяченького вина,— шепнув їй на вухо Маккар,— вино й цукор там у шафі. Нам буде це потрібно, як ми повернемось.

Маккар повів свою небогу не через головний вхід будинку для божевільних. Він повернув ліворуч і покликав через маленьку низеньку хвіртку сторожа Олександра, з

яким обмінявся стиха кількома словами. Потім вони всі троє мовчки пішли нескінченними коридорами. Сторож йшов попереду.

— Я тебе почекаю тут,— сказав Маккар, зупиняючись на одному невеличкому дворі.— Олександр побуде з тобою.

— Мені б хотілося бути самій.

— Нічого хорошого ви там не побачите,— сказав із своєю спокійною усмішкою сторож,— а мені за це ще нагорить.

Він провів її через інший двір і спинився перед маленькими дверима. Повертаючи потихеньку ключ, він притишив голос і сказав:

— Не бійтеся... З сьогоднішнього ранку він спокійний, можна було зняти з нього гамівну сорочку... Якщо він почне казиритися, ви задкуйте до дверей і залиште мене з ним самого.

Марта вся тремтіла, в горлі їй пересохло. Спочатку вона тільки побачила в кутку якусь темну масу, що притулилася до стіни. День уже згасав, і комірчина, як льох, була осяяна тільки світлом, що проходило крізь заграшоване і забите дошками вікно.

— Ну, мій голубе,— фамільярно крикнув Олександр, ляснувши Муре по плечу,— я привів до вас гостю... Сподіваюсь, ви добре поводитиметесь.

Він повернувся до дверей, опустил руки, але не зводив очей з божевільного. Муре повільно підвівся, він, здавалось, анітрохи не здивувався.

— Це ти, моя люба?— промовив він своїм тихим голосом.— Я чекав тебе, я все турбуюсь про дітей.

У Марти підломлювалися коліна, вона з тугою дивилася на нього, онімівши від його ласкавого прийому. Він зовсім не змінився, навіть ніби поздоровішав, погладшав, був чисто поголений, дивився ясним поглядом. До нього повернувся вигляд задоволеного собою буржуа; він потирав руки, підморгував правим оком, переступав з ноги на ногу і говорив насмішкуватим тоном, як в добрі старі часи.

— Я зовсім здоровий, моя люба. Ми можемо повернутися додому... Ти ж по мене приїхала, правда?.. А що, як там мій салат? Слимаки страшенно люблять латук, вони заповнили весь садок. Але я знаю засіб, як їх нищити... У мене є план, ти побачиш. Ми досить багаті, щоб дозволити собі деякі фантазії... Скажи, ти не бачила дядька Готьє із Сент-Етропа, поки мене не було? Я закупив у нього

чималенький запас винограду на пні. Треба буде мені з ним побачитись... У тебе ж зовсім немає пам'яті.

Він усміхався і по-дружньому сварився на неї пальцем.

— Б'юсь об заклад, що знайду все в безладді,— провадив він.— Ви ні на що не звертаєте уваги: начиння розкидане, всі шафи розчинені, Роза тільки розводить бруд своїм віником... До речі, а чому Роза не приїхала? Ото вже безголова! Ніколи з неї не буде пуття! Знаєш, вона хотіла якось вигнати мене з дому. Слово честі!.. Неначе будинок належить їй! Вмерти можна від сміху!.. Але чого ти мені нічого не кажеш про дітей? Дезіре ще й досі у своєї мамки, правда? Ми поїдемо туди, поцілуємо її й спитаємо, чи вона не скучила за нами. Я хочу поїхати і в Марсель, бо Октав мене дуже непокоїть, останній раз, як я його бачив, мені здалося, що він дуже розбестився. Я не кажу про Сержа, той дуже розсудливий, він у нас святий... Знаєш, мені так приємно говорити про домівку.

І він говорив і говорив не вгаваючи, розпитував про кожне дерево в садку, цікавився найменшими дрібничками в господарстві, виявляючи надзвичайну пам'ять щодо безлічі різних незначних подій. Марта, зворушена до глибини душі цим почуттям приязні, яке він виявляв до неї, вважала за найвищу делікатність, що він не зробив їй жодного докору, жодного натяку на свої страждання. Він простив її; вона давала собі слово, що спокутує свій злочин, зробиться покірною служницею цієї людини, такої великої в своїй добрості. Рясні сльози бігли по її щоках, їй хотілося впасти перед ним навколішки в пориві вдячності.

— Стережіться,— сказав їй на вухо сторож,— мене непокоять його очі.

— Але ж він не божевільний!— пробурмотіла вона.— Я присягаюся вам, що він не божевільний!.. Мені треба поговорити з директором. Я зараз же заберу його додому.

— Стережіться,— грубо повторив сторож і потяг її за руку.

Балакаючи далі, Муре раптом закрутився, наче поранена тварина. Він кинувся на підлогу, потім підвівся і побіг рачки попід стіною.

— Гу-гу!— протяжно закричав він хрипким голосом.

Одним стрибком він знову схопився, упав на бік, і почалась жахлива сцена: він звивався, як черв'як, бив себе по обличчю кулаками, до крові дряпав шкіру нігтями. Незабаром його одежа подерлася на лахміття; знеможений, весь у синцях, напівголий, він лежав і хрипів.

— Виходьте ж, пані!— крикнув сторож.

Марта стояла, наче прикута до місця. Вона впізнавала себе, отак само і вона кидалась на підлогу в кімнаті, так само дряпала себе і біла. Навіть свій голос вона впізнала. Муре хрипів точнісінько як вона. Це вона зробила його таким нещасним.

— Він не божевільний,— белькотіла вона, заїкаючись,— він не може бути божевільним, це було б жахливо! Краще б я вмерла!

Сторож схопив її на руки і виніс у коридор; вона лишилася там стояти, припавши до дверей. Марта чула в комірчині шум боротьби, крики, наче різали кабана, потім щось гупнуло, ніби кинули на підлогу клунок мокрої білизни, і запала мертва тиша. Коли сторож вийшов, уже настала ніч. Крізь напіврозчинені двері вона побачила лише темну діру.

— Казна-що!— сказав розлючений сторож.— Кумедна ви, пані, кричите, що він не божевільний. Я мало не втратив там великого пальця, в який він уп'явся зубами... Ну, тепер він заспокоївся на кілька годин.

Проводжаючи її назад, він казав:

— Ви не знаєте, які вони всі хитрі!.. Цілими годинами такі любі, спокійні, розповідають вам всілякі історії, як цілком здорові люди, а потім зненацька хапають вас за горло... Я вже бачив, що він щось задумав, коли говорив про дітей, у нього очі зовсім заковувались.

Побачивши дядька Маккара в маленькому дворикі, Марта не заплакала, а гарячково повторювала тихим і розбитим голосом:

— Він божевільний! Він божевільний!

— Безперечно, божевільний,— сказав посміхаючись, Маккар.— А ти що ж, думала, що побачиш його зовсім здоровим? Сюди ж, мабуть, не посадили його ні з того ні з сього... А втім, і будинок цей нездоровий. Посади мене туди на дві години, гай, гай, і я теж зроблюся навіженим.

Він потай спостерігав її нервові тремтіння. Потім добродушним тоном спитав:

— Може, ти хочеш побачити й бабуню?

Марта здригнулася від жаху і затулила обличчя руками.

— Це нікого б не потурбувало,— казав він далі.— Олександр зробив би це для нас... Вона отам поруч, з нею нема чого боятися, вона дуже лагідна. Правда, Олександр, вона ніколи нікому не завдала ніяких прикростей? Вона сидить собі і дивиться у простір. Вона не ворухнулася з місця

ось уже двадцять років... Ну, що ж, коли ти не хочеш її бачити...

Сторож почав прощатися з ними, але Маккар запросив його зайти випити склянку глінтвейну, підморгуючи так багатозначно, що Олександр погодився. Їм довелося підтримувати Марту, бо ноги її підломлювалися на кожному кроці. Підходячи до будинку, вони вже несли її на руках. Обличчя її було конвульсивно скривлене, очі широко розплющені, вона заціпеніла в одному з тих нервових нападів, під час яких робилася на кілька годин ніби мертвою.

— Ну, що я казала?— закричала Роза, побачивши їх.— В гарному вона тепер стані! І як же нам тепер їхати назад? Господи, чи можна ж бути такою навіженою! От якби пан її придушив, оце добра була б їй наука.

— Нічого,— сказав Маккар,— я покладу її на моєму ліжку. Не помремо ж ми від того, що проведемо ніч біля каміна.

Він відсунув ситцеву завіску, що закривала ліжку. Роза роздягла свою господиню, безперестану лаючись. На її думку, нічого іншого не можна було зробити, як тільки покласти їй у ноги нагріту цеглину.

— Ну, тепер, коли ми вже вклали її спати, можна й випити по скляночці,— промовив дядько Маккар, вищиряючи зуби, як приручений вовк.— Чудово пахне ваш глінтвейн, тітусю!

— Я знайшла на каміні лимон і вичавила його туди,— сказала Роза.

— І добре зробили. Тут у мене все є. Коли я готую собі кролика, то з усіма приправами, як годиться, будьте певні.

Він підсунув стіл до каміна і, сівши між куховаркою та Олександром, налив глінтвейн у великі жовті чашки. Сам він мало не з побожністю відпив два ковтки і, прицмокуючи язиком, вигукнув:

— Оце так глінтвейн, хай йому чорт! Ви таки розумітесь на цьому, він кращий за мій. Треба взяти у вас рецепт.

Роза вже заспокоїлася і, дуже задоволена цим компліментом, засміялась. Виноградні лози палали, кидаючи довкола червоні відблиски. Чашки наповнили вдруге.

— Отже,— сказав Маккар, спираючись ліктями на стіл і пильно глянувши в обличчя куховарці,— моя небога приїхала сюди ні з того ні з сього?

— І не кажіть,— відповіла вона,— а то я знов розсерджусь. Пані така сама божевільна, як і пан; вона вже не знає, кого вона любить і кого не любить... Здається, вона посварилася з паном кюре перед від'їздом, я чула, як вони кричали.

Маккар голосно засміявся.

— А здається, вони жили у великій злагоді,— пробурмотів він.

— Авжеж, та хіба з такою вдачею, як у пані, щось може довго тривати? Ручуся, що вона жалкує за тими стусанами, що їй давав пан уночі. Ми ж таки знайшли його палицю в саду.

Маккар подивився на неї ще уважніше і між двома ковтками глінтвейну спитав:

— Може, вона приїхала, щоб забрати Франсуа?

— Ах! Боронь нас боже!— перелякано вигукнула Роза.— Пан зробив би справжній розгром у будинку, він повбивав би нас усіх... Знаєте, я цього страшенно боюся. Завжди тремчу, щоб він якось уночі не порізав нас усіх... Як здумаю про це, лягаючи спати, то цілу ніч не можу заснути. Все мені здається, що ось він лізе у вікно,— волосся скуйовджене, а очі блищать, як сірники.

Маккар зареготав, стукаючи чашкою по столу.

— Це було б кумедно, це було б кумедно!— повторював він.— Він навряд чи любить вас, особливо кюре, що зайняв його місце. Він би вмить упорався з ним, з кюре, хоч той он який здоровило, бо, кажуть, божевільні бувають надзвичайно дужі. Скажи, Олександр, ти уявляєш собі, що було б, якби бідолашний Франсуа та потрапив додому? Він би там навів лад. Це б мене справді розважило.

І він поглядав на сторожа, який спокійно пив вино і тільки схвально кивав головою.

— Це я так кажу, для жарту,— додав Маккар, помітивши переляканий погляд Рози.

В цю хвилину Марта почала кидатися за ситцевою завіскою. Довелося тримати її кілька хвилин, щоб вона не впала. Коли вона знову випросталася, непорушна, як труп, Маккар підійшов до каміна погрітися; він замислено пробурмотів, наче думаючи про щось інше:

— Непокладлива вона, моя небога.

Потім раптом спитав:

— А Ругони, що вони кажуть з приводу всіх цих подій? Вони на боці абата, правда?

— Пан ніколи не був приятним до них, щоб вони його жаліли,— відповіла Роза.— Яких тільки витівок не вигадував він проти них.

— В цьому він мав цілковиту рацію,— зауважив дядько Маккар.— Ругони — скнари. Подумати тільки, вони не схотіли купити житнє поле, он там, навпроти; а це ж була така вигідна справа, і я брав її на себе...— А як скривилася б Фелісіте, коли б побачила, що Франсуа повернувся!

Він знову зареготав, потупцював навколо столу, запалив люльку і з рішучим виглядом сказав Олександрові, знову підморгуючи йому:

— Не треба забувати, що час уже пізній; я проведу тебе... Марта зараз спокійна. Роза тим часом накриє на стіл... Ви, мабуть, голодні, правда, Розо? Раз ви вже змушені провести тут ніч, ви повечеряєте зі мною.

Він повів сторожа. Минуло півгодини, а Маккар усе не повертався. Занудившись, Роза відчинила двері, нахилилась з тераси, дивлячись на безлюдну дорогу, осяяну місячним світлом. Вертаючись до кімнати, вона помітила на другім боці дороги дві чорні тіні на стежці за парканом.

«Начебто дядько,— подумала вона,— здається, він розмовляє з якимсь священиком».

Через кілька хвилин він увійшов. Сказав, що цей чортяка Олександр затримав його, розповідаючи нескінченні історії.

— А хіба це не ви стояли тільки що он там з якимсь священиком?— спитала Роза.

— Я, з священиком?— вигукнув він.— Отакої, хай йому біс, мабуть, це приснилось вам! У наших краях немає ніяких священиків.

Він поводив своїми маленькими блискучими очима. Потім, ніби сам незадоволений своєю брехнею, сказав:

— Тут є, правда, абат Феніль, але так, ніби його й зовсім немає; він ніколи не виходить з хати.

— Абат Феніль — то не велика персона,— сказала кухарка.

Тоді Маккар розсердився.

— А чому ж це не велика персона? Він робить тут багато добра і взагалі це дуже розумний хлопець; він важить далеко більше за багатьох інших священиків, які заводять усякі чвари.

Але гнів його враз ущух. Він почав сміятися, побачивши, що Роза здивовано позирає на нього.

— А зрештою, мені до всього цього немає діла,— про бурмотів він.— Ви маєте рацію, всі попи нічого не варті, всі вони лицеміри... Я тепер знаю; з ким ви мене бачили; я зустрів крамарку, вона була в чорній сукні, а ви подумали, що то сутана.

Роза засмажила яєчню, дядько поклав на стіл шматок сиру. Вони ще не скінчили їсти, як Марта підвелася й сіла на ліжку із подивом людини, що прокинулась в незнайомому місці. Коли Марта відкинула волосся і трохи отямилась, вона скочила на підлогу і заявила, що хоче їхати додому, їхати зараз же. Маккар був дуже незадоволений її пробудженням.

— Це неможливо, ти не можеш повернутися в Плассан сьогодні ввечері. Тебе трясє пропасниця, ти зовсім захворіш в дорозі. Відпочинь. А завтра побачимо... Та й їхати зараз нема на чому.

— Ви одвезете мене у вашій двоколці,— відповіла вона.

— Ні, я не хочу, та й не можу.

Марта, гарячково одягаючись, заявила, що вона краще пішки піде в Плассан, ніж проведе ніч у Тюлеті. Маккар щось обмірковував. Він замкнув двері і поклав ключа собі в кишеню. Він благав племінницю, грозив їй, вигадував усілякі історії, але вона, не слухаючи його, вже надівала капелюшок.

— Даремно ви думаєте, що вона поступиться,— сказала Роза, спокійнісінько доїдаючи сир.— Та вона скоріше вискочить у вікно. Запрягайте вже краще коня.

Помовчавши ще трохи, Маккар знизав плечима і сердито вигукнув:

— Кінець кінцем, мені все одно. Хай застудиться, коли хоче! Я хотів не допустити лиха... Їдь, коли вже хочеш. Чому бути, того не минути... Я одвезу вас.

Марту довелося нести до візка. Вона тремтіла в сильній гарячці. Маккар накинув їй на плечі старий плащ; потім прицмокнув язиком, і вони рушили.

— Щодо мене,— сказав він,— то мені неважко поїхати сьогодні ввечері до Плассана, навпаки! В Плассані можна розважитись.

Було коло десятої години вечора. З неба, вкритого хмарами, лилося рудувате світло, кидаючи легкий відблиск на дорогу. Маккар весь час нахилився, заглядав у канави, дивився за огорожі. Роза спитала його, чого він шукає, він відповів, що нібито з міжгір'я Сейля спустилися вовки.

До нього повернувся його гарний настрій. Їм лиша-лося проїхати одне льє до Плассана, коли раптом пішов дощ, справжня холодна злива. Тоді дядько почав лягати. Роза ладна була побити свою господиню, що ледве жива лежала під плащем. Коли нарешті доїхали до Плассана, небо знову вияснилось.

— Ви поїдете на вулицю Баланд? — спитав Маккар.

— Звичайно, — відповіла здивована Роза.

Він став їй пояснювати, що Марта, видно, дуже хвора і що краще було б одвезти її до матері. Проте після довгих вагань він погодився спинити коня коло будишку Муре. Марта не взяла навіть ключа від надвірних дверей. На щастя, Роза знайшла свій у себе в кишені, але коли вона хотіла відчинити, двері не подалися. Труші, очевидно, засунули їх на засув. Роза почала стукати кулаком, але тільки луна глухо відгукнулася в просторому передпокої.

— І навіщо ви добиваєтесь? — сказав, вищиряючи зуби, Маккар. — Вони не зйдуть. Нащо їм турбувати себе? От ви й лишилися за дверима свого власного дому, діти мої... Я вам правду казав, самі бачите. Треба везти її, бідолашечку, до Ругонів, там їй буде краще, ніж у своїй власній кімнаті, запевняю вас.

Фелісіте впала в страшний розпач, побачивши у такий пізній час свою дочку, промоклу від дощу і напівмертву. Вона поклала її на третьому поверсі, стривожила весь будинок, підняла на ноги всіх слуг. Трохи заспокоївшись і сівши в головах у Марти, вона зажадала пояснень.

— Але що ж трапилось? Як це вийшло, що ви привезли її в такому стані?

Маккар найдобродушнішим тоном розповів про подорож «пашої любої Марти». Він виправдувався, казав, що зробив усе, щоб перешкодити їй піти до Франсуа. Він послався на свідчення Рози, побачивши, що Фелісіте уважно й недовірливо поглядає на нього.

— Все це дуже підозріло! — промовила пані Ругон. — Тут є щось, чого я не розумію.

Вона знала Маккара і відчувала якесь крутістьство в тій таємній радості, яка світилася в глибині його очей, в легкому тремтінні його повік.

— Дивна ви людина, — сказав він з серцем, уникаючи її пильного погляду. — Завжди ви вигадуете не знати що. Не можу ж я вам сказати того, чого сам не знаю... Я люблю

Марту більше, ніж ви, я діяв завжди в її інтересах. Знаєте що, я збігаю по лікаря, коли хочете.

Пані Ругон провела його уважним поглядом. Вона довго розпитувала Розу, але ні про що не довідалась. А втім, вона була дуже рада, що дочка у неї; гірко нарікала вона на людей, здатних лишити вас умирати на порозі вашого власного дому, не відчинивши навіть дверей.

Марта, закинувши голову на подушку, поволі згасала.

XXII

В туалетській комірчині було зовсім поночі. Крижаний протяг збудив Муре від його катаlepсичного заціпеніння після вечірнього припадку. Притулившись до стіни, він якийсь час сидів нерухомо, з розплющеними очима, тихенько торкаючись головою холодного каменю і пхикаючи, як маленька дитина, коли прокидається. Ноги ломило від вогкого протягу, він підвівся і озирнувся навколо. Перед собою він побачив широко розчинені двері.

— Вона лишила двері розчинені,— вголос сказав божевільний.— Мабуть, вона чекає мене, треба йти.

Він вийшов, але одразу ж повернувся, обмацуючи свою одягу із стурбованим виглядом акуратної людини, яка боїться щось забути, потім вийшов і дбайливо причинив за собою двері. Він перейшов перший двір спокійною ходою буржуа, що вийшов прогулятися. Ввійшовши у другий двір, він побачив сторожа, який ніби чатував на нього. Муре спинився, поміркував трохи. Але сторож зник, і незабаром Муре опинився у другому дворі перед відчиненою хвірткою, що виходила вже в поле. Він неквапливо зачинив її за собою, анітрохи не дивуючись.

— Все-таки, вона добра жінка,— пробурмотів Муре,— вона почула, що я її кликав... Мабуть, уже пізно. Треба йти, щоб дома не турбувались.

Він пішов по дорозі. Йому здавалося цілком природним, що він у полі, на просторі. Через якихось сто кроків він забув, що позад нього Тюлет. Йому здавалось, ніби він іде від виноградаря, у якого купив великий запас вина. Дійшовши до перехрестя, де сходилося п'ять доріг, Муре збагнув, де він, засміявся і сказав:

— Який же я дурень! Хотів зійти на горб, у бік Сент-Етропа, а мені ж треба взяти ліворуч... Не раніш як за півтори години я буду в Плассані.

І він бадьоро попростував великим шляхом, поглядаючи на кожний кілометровий стовп, як на давнього знайомого; він спинявся перед деякими ділянками поля, перед сільськими будиночками і зацікавлено дивився на них. Небо було попелясто-сірого кольору, з рожевими смугами, що осявали темряву ночі блідими відблисками, ніби пригасле вогнище. Почали падати великі краплини дощу, подув вогкий вітер зі сходу.

— А, чорт! Треба поспішати,— сказав Муре,— стурбовано поглядаючи на небо,— вітер східний, він нажене чималий дощик! Видно, не добратися мені у Плассан до дощу. А я до того ж ще й легко вдягнений.

Він запнув на грудях сіру куртку з грубої шерсті, яку геть усю розірвав у Тюлеті. На підборідді у нього було велике садно, він раз у раз притуляв до нього руку, не усвідомлюючи, звідки той сильний біль. На дорозі не було нікого; йому зустрівся лише один візок, що ліниво котився з гори. Візник дрімав і навіть не відповів на кинуте йому по-дружньому привітання. Дощ захопив Муре на мосту через Віорну. Вода його дратувала, і він зійшов під міст, щоб сховатися там; він бурчав, що це нестерпно, що ніщо так не псує одежі, як дощ, коли б він знав, то взяв би парасольку. Він сидів там добрих півгодини, знічев'я прислухаючись до дзюрчання води; коли злива минула, він знову вийшов на шлях і нарешті добрався до Плассана, обережно обминаючи калюжі.

Було вже близько півночі. А Муре гадав, що немає ще й восьмої години. Він ішов безлюдними вулицями, заклопотаний тим, що змушує дружину чекати його так довго.

«Вона ж не знає, в чому річ,— думав він,— і обід прохолоне... Ох, попаде мені від Рози».

Він прийшов на вулицю Баланд і спинився перед дверима свого будинку.

— Оце так! — сказав він.— Я ж не маю ключа.

Але він не постукав. Вікно в кухні було темне, решта вікон по фасаді теж не світилися. Страшна підозра охопила божевільного; з суто тваринним інстинктом він відчув небезпеку. Відійшовши в затінок під сусідніми будинками, він ще раз оглянув фасад, потім, наче щось вирішивши, обійшов дім з боку тупика Шевільйот. Але маленьку хвіртку було засунуто на засув. З неймовірною силою, розлючений до краю, він раптом наліг на цю хвіртку, і вона, зовсім струхлявіла від вогкості, розкололася надвоє. Сила удару приголомшила його, він сам не знав уже,

навіщо розбив хвіртку, і став лагодити її, намагаючись скласти обидві половинки.

— Оце так удар; і навіщо це, коли так легко було просто постукати, — пробурмотів він з жалем. — Нова хвіртка коштуватиме не менш як тридцять франків.

Муре опинився в саду. Підвівши голову, він побачив, що на другому поверсі яскраво освітлена спальня, і подумав, що дружина лягає спати. Це страшенно здивувало його. Очевидно, він заснув під мостом, пережидавши зливу. Певно, тепер уже дуже пізно. І справді, вікна у сусідів, у Растуалів і в супрефектурі, були темні. Він знову перевів погляд на свій дім і раптом побачив світло лампи на третьому поверсі, за щільними завісками абата Фожа. Це світло було наче палаючим оком на фасаді будинку, воно пекло його. Тремтячими руками він стиснув скроні, втрачаючи свідомість; на нього налинули кошмарні спогади; в цих спогадах не було нічого виразного, але Муре відчував у них давню небезпеку, яка загрожувала йому самому і його сім'ї, яка поволі зростала і робилася все страшнішою, небезпеку, від якої міг загинути весь дім, якщо він його не врятує.

— Марто, Марто, де ти? — пробурмотів він півголосом. — Йди сюди, забери дітей.

Він пошукав її в саду. Але він не пізнавав свого саду. Він наче став більшим, порожнім і сірим, схожим на кладовище. Зникли букси, не було латука, фруктові дерева ніби перейшли на інші місця. Муре повернувся назад і став на коліна подивитися, чи не поїли всього слимаки. Особливо краяло йому серце зникнення буксів; загибель цих високих кущів примушувала його страждати, наче смерть близької людини. Хто ж це знищив букси? Яка коса пройшла тут, скосила все, навіть фіалки, що їх він посадив коло тераси? Глухе обурення здійснювалося в його грудях перед цією руїною.

— Марто, Марто, де ти? — знову гукнув він.

Він пішов шукати її в маленькій оранжереї, праворуч від тераси. Оранжерея вся була завалена сухим галуззям буксів, воно лежало купами між обрубками фруктових дерев, розкиданих, наче відрізані руки й ноги. В кутку висіла на гвіздку клітка, в якій Дезіре тримала своїх пташок, — жалюгідна, з поламаними дверцятами, кінці дротинок стирчали в усі боки. Божевільний відступив, охоплений страхом, неначе він відчинив двері склепу. Белькочучи щось нерозбірне, відчуваючи, що кров підступає йому до

горла, він зійшов на терасу і почав блукати перед дверима й зачиненими вікнами. Гнів зростав у ньому й надавав його тілу звірячої гнучкості, він зіщулювався і ступав зовсім нечутно, шукаючи якоїсь щілини. Йому досить було душника в льоху. Він ще більше зіщулювався і прослизнув усередину із спритністю кішки, чіпляючись за стіну нігтями. Нарешті він опинився в будинку!

Льох замикався тільки на клямку. Обмацуючи стіни, Муре посувався вперед у густих сутінках передпокою і нарешті штовхнув двері в кухню. Сірники лежали ліворуч на полиці. Він попрямував до цієї полиці, запалив сірника, присвітив собі і взяв лампу з каміна, нічого не розбивши. Потім оглянувся. Мабуть, увечері в домі була велика гулянка. На кухні був страшенний розгардіяш: стіл був завалений брудними тарілками, блюдами, склянками; каструлі, ще теплі, в безладді лежали в раковині, демили посуд, на стільцях, на підлозі; кавник, забутий на плиті, що ще топилася, кипів, упавши на бік, мов той п'яниця. Муре поправив кавник, прибрав каструлі; він понюхав їх, покуштував рештки напоїв у склянках і чарках, порухував, скільки було тарілок і блюд, дедалі більше дратуючись. Це була не його кухня, охайна й пристойна кухня колишнього комерсанта, що живе на спочинку, тут витратили харчів на цілу корчму; від цієї ненажерливої неохайності відгонило розладом травлення.

— Марто! Марто! — знову покликав він, вертаючись у передпокій з лампою в руці. — Відгукнися, скажи мені, куди вони тебе замкнули? Треба їхати, зараз же їхати!

Він пішов шукати її в їдальні. Обидві шафи праворуч і ліворуч від грубки були відчинені; з розірваного сірого паперового мішечка, що лежав на краю полиці, сипалися на підлогу грудки цукру. Вище він побачив пляшку коньяку без шийки, заткнуту ганчіркою. Він виліз на стілець, щоб оглянути шафи. Вони були напівпорожні; пляшки з фруктовими наливками всі відкорковані, банки з варенням відкриті й початі, фрукти понадкушувані, різні харчі валялися забруднені й погризені, ніби тут пройшла ціла армія пацюків. Не знайшовши Марти в шафах, він почав заглядати всюди: за портьєри, під стіл; там, серед натоптаних шматків хліба, валялися кістки; на клейонці лишилися круглі липкі сліди від склянок і чарок. Тоді Муре перейшов коридор, щоб пошукати Марту у вітальні. Але на порозі він зупинився: він не впізнавав свого дому. Ясно-бузкові шпалери вітальні, килим з червоними квітками,

нові крісла, оббиті вишневою узорчатою тканиною, глибоко вразили його. Злякавшись, чи не потрапив він у чужий дім, Муре зачинив двері.

— Марто! Марто! — розпачливо гукнув він ще раз.

Муре повернувся у передпокій, роздумуючи, не маючи сили стримувати хрипіння, що стискало йому горло. Де ж це він був, що не пізнавав жодної кімнати? Хто ж так позмінював усе в його будинку? Спогади плутались. Він бачив якісь тіні, що сновигали вздовж коридора: спочатку дві чорні тіні, вбогі, ввічливі, що намагалися знітитись; потім дві сірі й підозрілі, що посміхалися, вищиряючи зуби. Він підняв лампу, полум'я колихнулося, по стінах поповзли тіні, вони більшали, піднімалися по сходах, заповняли, поглинали весь будинок. Якась нечиста сила, якийсь фермент руйнування увійшов сюди, попсував дерев'яну обшивку стін, вкрив іржею залізо, поточив стіни. І Муре здалося, що весь будинок розсипається, як відвогтий тиньк, тоне, як грудка солі, вкинута в гарячу воду.

Нагорі залунав дзвінкий сміх, від якого у нього волосся стало дибом. Поставивши лампу долі, він пішов нагору шукати Марту, ліз рачки, нечутно, з легкістю й гнучкістю вовка. Добравшись до площадки другого поверху, він сів навпочіпки під дверима спальні. Смуга світла проходила з-під них. Очевидно, Марта лягала спати.

— Ах, як чудово! — почувся голос Олімпії. — Яка чудова у них постіль! Глянь, як у неї поринаєш, Оноре; пуховик сягає мені аж до очей.

Вона сміялась, потягувалась, підстрибувала під ковдрою.

— Знаєш, що я тобі скажу? — казала вона далі. — Відколи я тут, я все мріяла поспати в оцій колисці... Це було в мене як хвороба, далєбі. Я не могла бачити цю шкапу, нашу хазяйку, коли вона лягала сюди, щоб у мене не виникло лютого бажання скинути її на землю і лягти на її місце... Як швидко зогріваєшся тут! Ніби мене обгорнули ватою.

Труш ще не лягав, він перебирав флакони на туалеті.

— У неї тут сила всяких парфумів, — сказав він.

— Слухай! — вела далі Олімпія. — Раз її немає, ми спокійно можемо жити в цій чудовій кімнаті! Нема чого боятися, що вона нас потурбує: я міцно замкнула двері... Ти застудишся, Оноре.

Він висував шухляди комода, нишпорив у білизні.

— Одягни оце,— мовив він, кинувши Олімпії нічну сорочку,— вона вся в мереживі. Я завжди мріяв поспати з жінкою в білизні, оздобленій мереживом... А я візьму оцей червоний фуляр. Чи ти змінила простирадла?

— Ні,— відповіла вона,— я й не подумала про це, вони ще зовсім чисті. Вона дуже охайна, я не гидує.

Коли Труш нарешті зібрався вже лягти, вона крикнула йому:

— Постав грог на нічний столик! Не вставати ж нам щоразу, як захочеться випити... Отак, мій любий, тепер ми як справжні господарі.

Вони полягали поруч, натягнувши пухову ковдру до підборіддя, втішаючись приємним теплом.

— Я добре попоїв сьогодні ввечері,— промовив Труш, помовчавши трохи.

— І багато випив! — додала сміючись Олімпія.— Я теж не відставала, у мене все крутиться в голові... Одне прикро, що мамця вічно стоїть над душею; сьогодні вона мене просто замучила. Я не можу й кроку ступити в домі. Для чого було й хазяйці виїздити, якщо мамця залишається тут жандармом. Це попсувало мені весь сьогоднішній день.

— А що ж абат, він не думає вибратися звідси? — знову помовчавши, спитав Труш.— Якщо його призначать єпископом, йому доведеться лишити будинок нам.

— Ще невідомо,— відповіла вона з досадою.— Може, мати думає зберегти дім для себе... А нам було б так добре тут зовсім самим! Я б поклала хазяйку спати в братовій кімнаті нагорі — сказала б їй, що це найкраща, найздоровіша кімната... Дай мені склянку, Оноре.

Вони випили обоє й закуталися в ковдру.

— Еге! — знову почав Труш.— Не так-то легко змусити їх вибратися звідси; але можна спробувати... Я гадаю, що абат і сам би давно перемінив квартиру, якби не боявся, що хазяйка зчинить скандал, побачивши, що він її покинув... Я маю намір гарненько її обробити, розповім їй таке, що вона викине їх за двері.

Він знову випив.

— А що, якби я позалицявся до неї, дорога моя? — сказав він тихше.

— О, ні! — скрикнула Олімпія, сміючись так голосно, ніби її лоскотали.— Ти надто старий, та й не досить вродливий. Мені це байдуже, тільки вона тебе не схоче, можеш бути певний... Дай мені це зробити, я її нашпигую. Треба

постаратися вижити звідси Овідія з матір'ю, раз вони так з нами поведуться.

— А якщо тобі не пощастить,— промимрив він,— я всюди говоритиму, що застукав абата з хазяйкою. Це наробить такого галасу, що він змушений буде переїхати.

Олімпія сіла на ліжку.

— Знаєш,— сказала вона,— це чудова думка! З завтрашнього ж дня треба починати. За якийсь місяць будинок буде наш... Дай я тебе за це поцілую.

Це їх надзвичайно звеселило. Вони заговорили про те, як вони влаштують спальню; переставлять комод, принесуть з вітальні два крісла. Язики в них плуталися дедалі більше. Запала тиша.

— Ну, ти вже готовий,— пробелькотіла Олімпія,— хропеш з розплющеними очима. Пустиме мене на край, я дочитаю роман. Мені ще не хочеться спати.

Вона встала, перекотила його, мов колоду, до стіни і почала читати. Але, не дочитавши й першої сторінки, стурбовано повернула голову до дверей. Їй почулося якесь дивне буркотіння в коридорі. Вона розсердилась:

— Ти добре знаєш, що я не люблю таких жартів,— сказала вона, штовхнувши ліктем чоловіка. — Не удавай з себе вовка. Можна подумати, що під дверима вовк. Ну, що ж, коли тобі так подобається, продовжуй! Як ти мене дратуєш!

І вона знову сердито заглибилася в свій роман, посмокуючи скибочку лимона з грогу.

Муре нечутно відійшов від дверей, коло яких сидів, скорчившись, і пішов на третій поверх. Ставши навколішки перед дверима абата, він заглянув у замкову щілину. Він насилу стримувався, щоб не вимовити ім'я Марти; палаючими очима нишпорив по всіх кутках кімнати, щоб упевнитись, що вона не ховається там. Велика кімната була темна, маленька лампа на краю стола кидала тільки невелике коло світла на підлогу; священник писав; він і сам здавався чорною плямою в цьому жовтому світлі. Оглянувши комод і завіси, Муре перевів погляд на залізне ліжко, на якому лежав абатів капелюх; у темряві він нагадував жіночу голову з розпущеним волоссям. Безперечно, Марта лежала на ліжку. Труші ж казали, що тепер вона спить тут. Але потім він розглянув краще холодне ліжко з туго натягненими простирадлами, що нагадувало могильну плиту,— очі його вже звикли до півтемряви. Мабуть, абат Фожа почув якийсь шум, бо повернув голову

до дверей. Коли Муре побачив спокійне обличчя абата, очі його почервоніли, піна показалася в куточках губ, але він стримав гарчання і рачки зліз по сходах у коридор, повторюючи пошепки:

— Марто! Марто!

Він обшукав весь будинок: Розина кімната була порожня, помешкання Трушів було захаращене речами з інших кімнат; в дитячій кімнаті він розридався, налапавши пару маленьких стоптаних черевичків, що їх носила Дезіре. Він піднімався нагору, спускався вниз, чіплявся за поруччя, ковзав попід стінами, обходив всі кімнати навпомацки, ні на що не нашттовхуючись, з надзвичайною спритністю розважливого божевільного. Незабаром не лишилося й куточка, від льоху до горища, де б він не побував. Марти в будинку не було, не було й дітей, не було й Рози. Будинок був порожній. Хай собі завалюється!

Муре сів на східцях між другим і третім поверхом. Він стримував бурхливе дихання, яке здіймало йому груди. Він ждав, схрестивши руки, спершись спиною об поруччя, втупивши очі в темряву, весь під владою настирливої ідеї, яка повільно визрівала в його голові. Його почуття до такої міри загострилися, що він чув найменші звуки в будинку. Унизу хропів Труш; Олімпія перегортала сторінки роману, чути було, як шелестить папір. На третьому поверсі перо абата Фожа рипіло так, наче шаруділи лапками якісь комашки; в сусідній кімнаті стара пані Фожа, здавалось, акомпанувала цій своєрідній музиці своїм шумним диханням. Муре провів так цілу годину, пильно прислухаючись до цих звуків. Першою заснула Олімпія, він почув, як роман упав на килим. Потім абат Фожа поклав перо, роздягся, човгаючи пантофлями; одежа спадала тихо, ліжко навіть не рипнуло. Всі в будинку лягли спати. Але божевільний чув, що абат дихає легко, значить, ще не спить; мало-помалу абат почав дихати глибше. Весь будинок спав.

Муре почекав ще з півгодини. Він прислухався дуже уважно, ніби хотів, щоб ці четверо людей поринули ще глибше в заціпеніння міцного сну. Повитий мороком будинок завмер. Тоді він підвівся й повільно зійшов у передпокій, стиха бурмочучи:

— Марти немає, будинку немає, нічого немає.

Муре відчинив двері в сад і пройшов у маленьку оранжерею. Акуратно розібравши сухі куці буксів, він почав носити їх великими оберемками і накладати під дверима

Трушів і Фожа. Йому потрібне було яскраве світло; він пішов у кухню, засвітив усі лампи і порозставляв їх на столах, на площадках сходів, у коридорах. Потім попереносив решту буксів. Куца здіймалася вище дверей. Але, несучи останній оберемок, Муре підвів очі і побачив вікна. Тоді він повернувся в оранжерею, забрав обрубки фруктових дерев і наклав великі купи під вікнами, лишаючи дуже спритно просвіти для повітря, щоб полум'я легше розгорілося. Багаття все ще здавалося йому замалим.

— Нічого більше немає,— повторював він,— хай нічого більше не буде.

Він щось згадав, спустився в льох і знову почав ходити туди й сюди. Тепер він виносив запас палива на зиму: вугілля, виноградні лози, дрова. Багаття під вікнами зростало; з кожним оберемком лоз, які він укладав дуже дбайливо, він відчував дедалі більше задоволення. Він розклав паливо і в кімнатах першого поверху, лишив одну купу у передпокої, другу в кухні, тоді поперевертав меблі, зсуваючи їх до купи. Він зробив все це за годину. Бігаючи з повними руками, без черевиків, він всюди побував, все понакладав так спритно, що не впустив жодного поліна. Здавалось, він почав якесь нове життя, здобув якусь надзвичайну спритність рухів. Весь під владою своєї невідступної ідеї, він виявляв надзвичайну силу і великий розум.

Коли все було готово, він якусь мить тішився своїм виводом, ходив од купи до купи, милувався їх чотирикутною формою, обходив навколо кожної і легенько плескав у долоні з виглядом глибокого задоволення. Кілька грудок вугілля впало на сходах, він збігав по віник і чистенько позмітав чорний порошок із східців. Він закінчив свій огляд, як дбайливий буржуа, який знає, що все повинно бути заздалегідь обмірковано і зроблено як слід. Потроху радість його збуджувала; він пригинався додолу, бігав, рачкував, дихаючи все важче, із звірячим гарчанням.

Нарешті він узяв лозину і запалив купи, почавши з тих, що були на терасі, під вікнами. Одним стрибком він вскочив у будинок, запалив купи в ідальні й у вітальні, в кухні й передпокої. Потім почав перебігати з поверху на поверх, кидаючи рештки запаленої лози на купи, що загороджували двері Трушів і Фожа. Він тремтів від люті, що з кожною хвилиною посилювалася, і від яскравого полум'я пожежі оскраженів остаточно. Двома величезними стрибками він спустився вниз, крутився, як дзига, пірнаючи

крізь густий дим, роздмухуючи багаття, кидаючи туди жмені розжареного вугілля. Побачивши, що полум'я доходить вже до стелі, він час від часу сідав на підлогу, реготав, плескаючи щосили в долоні.

Тим часом будинок гуготів, як напхана дровами піч. Пожежа спалахнула в усіх кутках зразу з такою силою, що тріскалася підлога. Божевільний крізь хвили полум'я з опаленим волоссям, в почорнілій одежі, знову кинувся нагору. Він сів навпочіпки на площадці третього поверху, спершись на кулаки, витягаючи шию і рикаючи по-звіриному. Він стеріг прохід, не відриваючи очей від дверей абата.

— Овідію! Овідію! — почувся несамовитий крик.

В кінці коридора раптом розчинилися двері з кімнати пані Фожа, і полум'я, як буря, вдерлося в кімнату. Серед вогню з'явилася стара жінка. Простягнувши руки вперед, вона розсунула палаючу лозу, вискочила в коридор, ногами і руками розкидаючи головешки, що закривали двері в кімнату сина, якого вона розпачливо кликала. Божевільний ще більше зіщулився, очі його палали, він жалібно скиглив.

— Почекай мене, не стрибай у вікно! — кричала вона, стукаючи в двері.

Їй довелося висадити двері; вони вже горіли і легко подалися. Вона з'явилася знову, тримаючи сина на руках. Абат ледве встиг надіти сутану. Він задихався від диму.

— Слухай, Овідію, я понесу тебе, — сказала вона рішуче. — Тримайся за мої плечі, чіпляйся за волосся, коли почуватимеш, що падаєш... Не турбуйся, я донесу тебе.

Вона взяла його собі на плечі, як дитину, і ця велична мати, ця стара селянка, віддана до смерті, навіть не похитнулася під страшним тягарем непритомного великого тіла, що навалилось на неї. Вона гасила вугілля своїми босими ногами і прокладала собі дорогу, відштовхуючи рукою полум'я, щоб воно не обпалило її сина. Але в ту мить, коли вона почала спускатися вниз по сходах, божевільний, якого вона не бачила, стрибнув на абата Фожа і стяг його з її плечей. Його жалібне виття перейшло в дике гарчання, і на краю сходів з ним стався страшний припадок. Він бив священика, дряпав його, душив.

— Марто! Марто! — кричав він.

І покотився разом з тілом абата по охоплених полум'ям східцях; а пані Фожа, вп'явшись зубами в його горло,

пила його кров. П'яні Труші згоріли, навіть не застогнавши. Спустошений і сплюндрований будинок завалився серед хмари іскор.

XXIII

Маккар не застав лікаря Порк'є вдома, лікар прийшов тільки о пів на першу. Всі були ще на ногах. Один тільки Ругон не підводився з ліжка; він казав, що всяке хвилювання вбиває його. Фелісите, що нерухомо сиділа в головах у Марти, пішла назустріч лікареві.

— Ах, любий пане лікарю, ми так турбуємось,— прошепотіла вона,— бідолашна й не ворухнулася з тієї хвилини, як ми її поклали тут... Руки в неї вже холодні, я їх тримала в своїх, але не могла зігріти.

Лікар Порк'є уважно подивився на Мартине обличчя, потім, навіть не оглядаючи її, постояв хвилину, прикусивши губу, і розвів руками.

— Моя люба пані Ругон,— сказав він,— будьте мужньою...

Фелісите заридала.

— Це кінець,— провадив лікар, притишуючи голос.— Я вже давно чекав цієї сумної розв'язки, мушу вам признатись тепер у цьому. У бідної пані Муре уражені обидві легені, і сухоти ускладнилися нервовою хворобою.

Він сів, зберігаючи на устах свою усмішку добре вихованого лікаря, який лишається ввічливим навіть перед лицем смерті.

— Не вдавайтесь в розпач, якщо не хочете захворіти самі, люба пані. Катастрофа була неминуча, щодня якийсь випадок міг її прискорити... Сердешна пані Муре, мабуть, капляла ще замолоду, правда? На мою думку, вона вже давно посила в собі зародок цієї хвороби. Останнім часом, особливо протягом трьох років, сухоти розвивалися з неймовірною швидкістю. А яка побожність! Який релігійний запал! Я був зворушений тим, як поволі вона згасала, наче свята... Нічого не вдієш! Шляхи господні невідомі,— наука часто буває безсила.

Пані Ругон усе плакала; він почав ласкаво її втішати, наполягав, щоб вона випила чашку липового чаю, який добре заспокоює нерви.

— Не мучте себе, благаю вас,— повторював він.— Я запевняю вас, що вона вже тепер не відчуває болю; вона спокійно засне зараз і прийде до пам'яті тільки в момент

агонії. Я не покину вас; я залишаюсь тут, хоч тепер усі мої зусилля були б марні. Я лишаюсь як друг, любя пані, як друг.

І, готуючись просидіти всю ніч, він зручно вмовстився у кріслі. Фелісіте потроху заспокоювалась. Коли лікар Порк'є дав їй зрозуміти, що Марті лишилося жити якихось кілька годин, їй спало на думку послати за Сержем у семінарію, яка містилася недалеко. Вона попросила Розу піти туди, але та спочатку відмовилась.

— Ви і його хочете вбити, нашого бідного хлопчика? — сказала вона. — Це буде для нього тяжким ударом, коли його збудять вночі і поведуть до покійниці... Я не хочу бути його катом.

Роза ще сердилася на хазяйку; відколи вона довідалась, що Марта вмирає, вона все крутилася навколо ліжка, вкрай розлючена, шпурляючи чашки і пляшки з гарячою водою.

— Ну, що ж доброго в тому, що зробила пані? — казала вона. — Ніхто не винен у тому, що вона, з'їздивши до пана, умирає. А тепер усе піде шкереберть, і ми повинні всі плакати за нею... Ні, я нізащо не хочу, щоб хлопчика змушували схоплюватись серед ночі.

Проте вона таки пішла в семінарію. Лікар Порк'є вмовстився біля каміна; приплющивши очі, він і далі лагідно заспокоював пані Ругон. Легке хрипіння здіймало Мартині груди. Дядько Маккар, що зник перед тим на цілих дві години, тихо прочинив двері.

— Звідки ви? — спитала Фелісіте, одвівши його в куток.

Він відповів, що одводив коня й двоколку у заїзд «Трьох голубів». Але в нього були такі очі і такий диявольськи хитрий вигляд, що в неї прокинулася підозра. Вона забула, що вмирає її дочка, відчувши якесь шахрайство, що його повинна була розкрити.

— Можна подумати, що ви десь когось підстерігали й висліджували, — сказала вона йому, помітивши, що в нього замащені болотом штани. — Ви щось від мене приховуєте, Маккаре. Це недобре. Ми завжди були до вас прихильні.

— Еге ж, прихильні! — пробурчав, усміхнувшись, дядько. — Таке скажете! Ругон — скнара; в справі з житнім полем він не довірився мені, повівся зі мною, як з останнім шахраєм... А де ж він, Ругон? Він собі спить, йому й байдуже, що інші клопочуться про його родину.

Усмішка, якою супроводились останні слова, дуже стривожила Фелісіте. Вона пильно подивилась на нього.

— Який же це клопіт був у вас через його родину? — сказала вона. — Може, ви докорятимете мені, що привезли бідолашну Марту з Тюлета?.. Повторюю вам, все це дуже підозріло. Я питала Розу: виявляється, що ви одразу хотіли їхати прямо сюди... Я дивуюся також, чому ви не постукали дужче на вулиці Баланд; вам би, напевно, відчинили... Хоч, звичайно, я рада, що моя люба дочка у мене; принаймні вона помре серед своїх, навколо неї будуть друзі...

Дядько дуже здивувався і з неспокійним виглядом перебив її:

— Я гадав, що ви в найкращих стосунках з абатом Фожа.

Вона не відповіла, підійшла до Марти, яка дихала дедалі важче. Повернувшись назад, вона побачила, що Маккар трохи підняв завіску і протирає рукою шибку, вдивляючись у нічну темряву.

— Не від'їздіть завтра, не поговоривши зі мною, — сказала вона йому, — я хочу з'ясувати все це.

— Гаразд, — відповів він. — Дуже важко вам догодити. То ви любите людину, то ви більше її не любите... Та мені однаковісінько. Я йду собі своєю дорогою, помаленьку.

Видно, Маккар був прикро вражений тим, що Ругони не дуже приятелюють з абатом Фожа. Він тарабанив пальцями по шибці, все вдивляючись у чорну ніч. Раптом на небі спалахнула червона заграва.

— Що це? — спитала Фелісіте.

Маккар відчинив вікно і подивився.

— Здається, пожежа, — промовив він спокійно. — Горить за супрефектурою.

На площі почувся шум. Вбіг розгублений слуга і сказав, що горить будинок паниної дочки. Кажуть, що бачили зятя пані Ругон, того самого, що посадили в будинок для божевільних. Він ходив по садку з запаленою виноградною лозою. Найгірше те, що немає надії врятувати пожилців. Фелісіте швидко обернулась і на хвилинку замислилася, вступивши очі в Маккара. Нарешті вона все зрозуміла.

— Ви обіцяли нам, що сидітимете спокійно, — пошепки сказала вона йому, — коли ми оселим вас у вашому маленькому будиночку в Тюлеті. Вам нічого не бракує, ви живете там, наче справжній рантиє... Як вам не соромно!..

Скільки вам заплатив абат Феніль за те, щоб ви випустили Франсуа?

Він розсердився, але Фелісіте змусила його замовкнути. Здавалось, вона більше була занепокоєна наслідками цієї справи, ніж обурена самим злочинцем.

— А який буде жахливий скандал, якщо про це дізнаються,— говорила вона далі.— Чи ми вам у чому-небудь колись відмовляли? Ми ще побалакаємо завтра, помірковано про життєве поле, яким ви нам протуркали вуха... Якщо Ругон довідається про це, він помре з горя.

Дядько не міг стримати усмішку. Він виправдувався, присягався, що нічого не знає, ні до чого не причетний. А тим часом заграва все яскравіше освітлювала небо. Коли лікар Порк'є зійшов униз, Маккар пішов і собі, вдаючи щире зацікавлення.

— Піду подивлюсь,— кинув він, виходячи.

Перший підняв тривогу Пекер де Соле. У супрефектурі ввечері були гості. Він лягав спати десь коло першої години ночі, коли помітив якийсь дивний червоний відблиск на стелі своєї кімнати. Підійшовши до вікна, він страшенно здивувався, побачивши, що в саду Муре горить великий вогонь і якась постать, що її він спочатку не впізнав, танцює серед диму, вимахуючи запаленою виноградною лозою. Майже в ту ж саму хвилину полум'я вихопилося з усіх вікон першого поверху. Супрефект похапцем надів штани, покликав слугу і послав воротаря викликати пожежників і поліцію. Але перш ніж піти на місце нещастя, він закінчив свій туалет і пригладив перед дзеркалом вуса. Він перший прийшов на вулицю Баланд. Вона була зовсім безлюдна, двох котів перебігли йому дорогу.

«Вони засмажаться там, як котлети»,— подумав пан Пекер де Соле, здивований з того, що такий спокій панувє в будинку з боку вулиці, де ще не видно було полум'я.

Він сильно постукав, але не почув нічого, крім гуготіння пожежі на сходах. Тоді він постукав у двері пана Растуалья. Там чулися пронизливі зойки, тупотіння ніг, гуркіт дверей, приглушені вигуки.

— Авреліє, накинь собі щось на плечі,— почувся голос голови суду.

Пан Растуаль вибіг на тротуар, за ним пані Растуаль і молодша панночка, яка ще не вийшла заміж. Поспішаючи, Аврелія накинула на плечі батькове пальто, з-під нього видно було її голі руки; вона почервоніла, як мак, побачивши пана Пекера де Соле.

— Яке страшне нещастя! — белькотав голова суду.— Все згорить. Стіна моєї кімнати вже гаряча. Власне кажучи, обидва будинки становлять одне ціле... Ах, пане супрефект, я навіть не встиг зняти настінний годинник. Треба організувати допомогу. Не можна ж допустити, щоб за кілька годин згоріло все твоє майно.

Пані Растуаль, напіводягнена, в самому пепьюарі, оплакувала меблі своєї вітальні, які вона нещодавно наново оббила. В цей час у вікнах з'явився дехто з сусідів. Голова суду покликав їх, і вони почали виносити меблі з його будинку; особливо турбувався він про настінний годинник, який поставив на протилежному тротуарі... Коли винесли з вітальні крісла, він посадовив дружину й дочку, а супрефект лишився коло них, щоб їх заспокоювати.

— Будьте спокійні, пані,— казав він.— Пожежники зараз приїдуть і швидко погасять вогонь... Я певен, що ваш будинок буде врятовано.

У будинку Муре почали тріскатися шибки, полум'я шугнуло з вікон на другому поверсі; вулиця освітилася яскравим світлом, було видно, як удень. Вдалині, з площі Супрефектури, чути було барабан, що бив на сполох. Прибігли люди і поставали цепом, але не вистачало відер, а помпи досі не привезли. Серед загального сум'яття пан Пекер де Соле, не відходячи від Растуалів, голосно наказував:

— Лишіть вільний прохід! Цеп у цьому місці надто щільний, станьте на відстані двох футів один від одного!

Потім, звертаючись до Аврелії, він провадив лагідним голосом:

— Я дуже здивований, що досі немає помпи. Це нова помпа, сьогодні вона працюватиме вперше... Адже я негайно послав воротаря, він повинен був зайти і в поліцію.

Першими прибули жандарми, вони стримували цікавих, бо натовп дедалі зростає, незважаючи на пізній час. Супрефект сам особисто виправляв цеп, який порушувало кілька жартунів, що прибігли з передмістя. Маленький дзвін церкви св. Сатюрнена бив на сполох, оглушуючи всіх своїм надтріснути дзвоном; другий барабан ще протяжніше бив у кінці вулиці, з боку бульвару. Нарешті із страшним гуркотом і брязкотом прибула помпа; натовп розступився; захекавшись, прибігло п'ятнадцять пlassenських пожежників, але, незважаючи на втручання пана Пекера де Соле, ще чверть години пішло на те, щоб встановити помпу.

— Я ж кажу вам, що поршень не працює,— кричав сердито брандмейстер супрефектові, який запевняв, що гайки загвинчено надто міцно.

Коли нарешті показався струмінь води, натовп полегшено зітхнув. Будинок палав тепер знизу доверху, як величезний смолоскип. Вода з сичанням вривалася в це велетенське вогнище, полум'я, розриваючись на жовті смуги, шугало все вище й вище. Пожежники видерлися на дах будинку голови суду й кирками розбивали черепицю, щоб дати вихід вогню.

— Пропав будиночок,— пробурмотів Маккар, що, заклавши руки в кишені, спокійно стояв на другому боці вулиці і з цікавістю стежив, як розгоряється пожежа.

Там, на краю канавки, утворився просто неба справжній салон. Наче для того, щоб зручніше було милуватися цим видовищем, крісла були розставлені півколом. Прийшла і пані де Кондамен з чоловіком, — вони тільки-но повернулися із супрефектури, як почули, що дзвін б'є на сполох. Прибігли де Бурде, Мафр, лікар Порк'є, Делангр в супроводі кількох членів муніципальної ради. Всі оточили бідолашних Растуалів, заспокоювали їх, висловлювали співчуття. Кінець кінцем, усі вмостились у кріслах, і почалася розмова, тим часом як за десять кроків од них важко пихкала помпа і тріщали палаючі балки.

— Ти не забув узяти мого годинника, друже мій? — спитала пані Растуаль.— Він лежав на каміні разом з ланцюжком.

— Так, так, він у мене в кишені,— відповів голова суду, хитаючись від хвилювання; обличчя в нього розпухло.— Я забрав також столове срібло. Я б усе взяв, та пожежники не дозволяють, кажуть, що це смішно.

Пан Пекер де Соле, був, як завжди, спокійний і послужливий.

— Запевняю вас, що вашому будинкові не загрожує ніяка небезпека,— казав він.— Вихід вогню дано. Ви можете піти покласти ваше срібло в їдальні.

Але пан Растуаль не хотів розлучатися з своїм сріблом, яке він тримав під пахвою загорнуте в газету.

— Всі двері розчинені,— пробурмотів він,— в будинку повно чужих людей... Вони зробили в мого даху діру, і мені недешево коштуватиме залатати її.

Пані де Кондамен розпитувала супрефекта.

— Але ж це жахливо! — скрикнула вона.— Я гадала,

що пожилці встигли врятуватися!.. І нічого не відомо про абата Фожа?

— Я сам йому стукав,— сказав пан Пекер де Соле.— Ніхто не відповів. Коли прибули пожежники, я звелів висадити двері, наказав підставити драбини до вікон... Все було марно. Один з наших сміливих жандармів наважився ввійти у передпокій, але мало не задихнувся від диму.

— То, виходить, абат Фожа?.. Яка жахлива смерть! — сказала, здригаючись, красуня Октавія.

Всі пані й дами перезирнулися; в мерехтливому відсвіті пожежі вони здавалися дуже блідими. Лікар Порк'є пояснив, що смерть від вогню, можливо, й не така болісна, як то собі уявляють.

— Вогонь охоплює людину відразу,— закінчив він,— напевне, це справа кількох секунд, звичайно, залежно від сили вогню.

Пан де Кондамен рахував на пальцях:

— Якщо пані Муре у своїх батьків, як кажуть, то лишається все-таки четверо: абат Фожа, його мати, сестра і зять... Нічого собі!

В цю мить пані Растуаль нахилилася до вуха свого чоловіка.

— Дай мені мій годинник,— прошепотіла вона.— Я турбуюся за нього. Ти весь час крутишся, ще сядеш на нього.

Хтось крикнув, що іскри летять у бік супрефектури. Пан Пекер де Соле попросив пробачити йому і кинувся туди, щоб відвернути цю нову небезпеку. Тим часом пан Делангр зажадав, щоб зробили ще останню спробу врятувати жертви. Брандмейстер грубо запропонував йому самому полізти по драбині, якщо він вважає, що це можливо; він запевняв, що ніколи в житті не бачив такої пожежі. Мабуть, сам диявол запалив цей будинок, що загорівся, як оберемок хмизу, одразу з усіх чотирьох боків. Мер у супроводі кількох добровольців обійшов будинок через тупик Шевільйот. Він сподівався, що з боку саду можна буде ввійти в дім.

— Це було б дуже гарно, якби не було таким сумним,— зауважила, трохи заспокоївшись, пані де Кондамен.

Справді, пожежа була чарівним видовищем. Ракети іскор злітали вгору в широких смугах блакитного полум'я; замість вікон зяяли ясно-червоні отвори; дим повільно линув угору величезною фіолетовою хмарою, нагадуючи дим бенгальських вогнів під час фейерверків. Пані і дами, зручно

вмостившись у кріслах, спиралися на спинки, випростувалися, дивилися вгору; западала мовчанка, яку часом порушувало чиясь зауваження. Раптом величезний вогненний стовп знявся вгору. Вдалині у мерехтливому світлі заграви виступили голови, почувся гомін натовпу, шум води, що лилася безперестану. А за десять кроків від глядачів рівномірно працювала пожежна помпа, випльовуючи воду з своєї обідраної металевої пащі.

— Подивіться на третє вікно на третьому поверсі! — раптом у захваті вигукнув пан Мафр.— Ліворуч добре видно ліжко, охоплене вогнем. Жовті завіски палають, як папір.

Пан Пекер де Соле прибіг підтюпцем, щоб заспокоїти всю компанію. То була фальшива тривога.

— Вітер справді відносить іскри в бік супрефектури,— сказав він,— але вони гаснуть у повітрі. Ніякої небезпеки немає, вогонь пощастило зупинити.

— А чи відомо,— спитала пані де Кондамен,— з чого почалася пожежа?

Пан де Бурде запевняв, що бачив, як густий дим повалив з кухні. Пан Мафр, навпаки, казав, що полум'я спочатку спалахнуло в одній з кімнат другого поверху. Супрефект хитав головою з обережністю, яка личить офіційній особі, і нарешті сказав півголосом:

— Я гадаю, що будинок підпалено. Я вже наказав провести розслідування.

І розповів, що бачив чоловіка, який підпалював будинок виноградною лозою.

— Так, я теж його бачила,— перебила його Аврелія Растуаль.— Це був пан Муре.

Всі страшенно здивувались. Це здавалося неймовірним. Пан Муре втік з Тюлета і спалив свій будинок,— яка жахлива драма! Аврелію засіпали питаннями. Вона почервоніла під суворим поглядом матері. Молодій дівчині не годиться простоювати ночі коло вікна.

— Запевняю вас, я добре впізнала пана Муре,— казала вона далі.— Я не спала і підвелась, побачивши яскраве світло... Пан Муре танцював серед вогню.

Нарешті сказав своє слово супрефект:

— Панна Аврелія не помиляється... Тепер і я пригадую і впізнаю цього нещасного. Він був такий страшний, що я зовсім розгубився, хоч його обличчя і здалося мені знайомим... Прошу пробачити мені, але це дуже важливо. Я мушу зробити деякі розпорядження.

Він знову пішов, а всі присутні почали обговорювати цю жахливу подію: домовласник спалив своїх пожильців. Пан де Бурде обурювався порядками в будинках для божевільних: там зовсім немає належного нагляду. Правду кажучи, пан де Бурде боявся, що в полум'ї пожежі згоріла префектура, яку йому обіцяв абат Фожа.

— Божевільні дуже злопам'ятні,— простодушно зауважив пан де Кондамен.

Ці слова збентежили всіх. Розмова враз припинилася. Дами здригнулися, а чоловіки обмінялися багатозначними поглядами. Охоплений полум'ям будинок став ще цікавішим, коли товариство довідалось, чия рука підпалила його. Мружачись від солодкого хвилювання, всі дивились на вогнище і думали про драму, яка там розігралася.

— Якщо Муре там, то це виходить п'ятеро,— сказав пан де Кондамен, але дами звеліли йому замовкнути, кажучи, що він жахлива людина.

Від самого початку пожежі подружжя Палок дивилось на неї, спершись на підвіконня в їдальні, саме над імпровізованим салоном на тротуарі. Нарешті дружина мирового судді зійшла вниз і люб'язно запросила до себе дружину й дочку Растуаля, а також решту присутніх.

— З наших вікон чудово видно, запевняю вас,— сказала вона.

Дами відмовлялись, але вона наполягала:

— Ви ж застудитесь, ніч дуже холодна.

Пані де Кондамен всміхнулася і виставила з-під спідниці свої маленькі ніжки.

— Нам зовсім не холодно! — відповіла вона.— У мене ноги просто гарячі. Мені дуже добре... А вам хіба холодно, панно Авреліє?

— Мені дуже жарко,— запевняла Аврелія.— Можна подумати, що тепер літо. Вогонь чудово гріє.

Всі заявили, що їм дуже добре, і пані Палок вирішила теж лишитися тут і сіла в крісло. Пан Мафр тільки-но пішов; він побачив у натовпі двох своїх синів у товаристві Гільйома Порк'є; вони всі троє прибігли без краваток з якогось кубла розпусти біля міського валу подивитися на пожежу. Мировий суддя, який був певен, що замкнув хлопців на ключ в їхній кімнаті, повів їх за вуха додому.

— Чи не піти вже нам спати? — сказав пан де Бурде, який дедалі більше хмурнішав.

В цей час знову з'явився невтомний Пекер де Соле, що не забував про дам, незважаючи на весь клопіт, який випав

на його долю. Він хутко пішов назустріч панові Делангру, який повертався з тупика Шевільйот. Вони почали розмовляти пошепки. Очевидно, мер бачив там якусь жахливу сцену; він провів рукою по обличчю, наче хотів прогнати якесь страшне видовище, що переслідувало його. Дами чули тільки, як він прошепотів: «Ми прибули надто пізно! Це жахливо, жахливо!..» Він не захотів відповідати ні на які запитання.

— Тільки Бурде і Делангр жаліють абата,— сказав пан де Кондамен на вухо пані Палок.

— У них були справи з ним,— спокійно відповіла та.— Подивіться на абата Бурета, той справді щиро побивається.

Абат Бурет, який стояв у цепа, плакав гіркими сльозами. Бідолаха не хотів слухати ніяких слів потіхи. Він нізачо не погоджувався сісти в крісло, все стояв і затуманеними очима дивився, як догорають останні балки. Бачили також і абата Сюрена, але він швидко зник, послухавши в натовпі, що говорять про подію.

— Ходімо спати,— повторив де Бурде.— Це безглуздо, кінець кінцем, сидіти тут.

Всі підвелися. Вирішили, що пан Растуаль з своєю дружиною і дочкою переночують у подружжя Палок. Пані де Кондамен легкими рухами розправляла свою спідницю, що трохи пом'ялася. Відсунули крісла, хвилину постояли, кажучи одне одному на добраніч. Помпа ще гуділа, вогонь пригасав, огортаючись клубами чорного диму; чути було тільки кроки натовпу, що потроху розходився, та удари сокири пожежника, який рубав зруб.

«Кінець»,— подумав Маккар, що все ще стояв на другому боці вулиці.

Проте він постояв ще з хвилину, прислухаючись до останніх слів, якими півголосом обмінявся пан де Кондамен з пані Палок.

— Ну що ж,— казала дружина судді,— ніхто за ним не плакатиме, крім цього бевзя Бурета. Він став просто нестерпний, ми всі були його рабами. Монсенйор єпископ, мабуть, тепер сміється... Нарешті Плассан визволився!

— А Ругони! — зауважив пан де Кондамен.— Вони, напевно, в захваті!

— Ще б пак! Ругони тепер на сьомому небі! Їм у спадок дістається завойоване абатом... Знаєте, вони дорого заплатили б тому, хто наважився б підпалити цей будинок.

Маккар пішов незадоволений. Він боявся, що його пошили в дурні. Радість Ругонів його пригнічувала.

Ругони — шахраї, вони завжди ведуть подвійну гру і, кінець кінцем, неодмінно обдурять вас. Переходячи площу Супрефектури, він присягався, що ніколи не робитиме так, як на цей раз, — наосліп.

Піднімаючись нагору до кімнати, де вмирала Марта, він побачив на сходах Розу. Почервонівши від люті, вона бурмотіла:

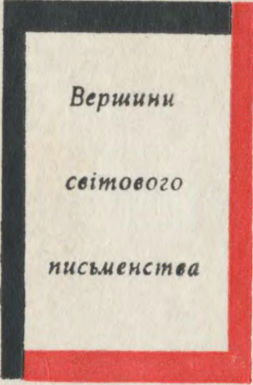
— Ні, я нізащо не лишуся більше в тій кімнаті, я не хочу бачити таких речей. Хай здохне без мене, хай здохне, як собака! Я її більше не люблю, я не люблю нікого... Послати по хлопчика, щоб він був присутній при цьому! І я погодилась! Ніколи в житті не прощу собі цього... Він був блідий, як його сорочка, херувимчик! Мені довелося нести його сюди від семінарії. Я думала, він богові душу віддасть по дорозі, так він плакав. Який жаль!.. І тепер він там, цілує її. У мене аж мороз поза шкірою йде. Я хотіла б, щоб весь будинок впав на нас, щоб це зразу скінчилося. Я залізу в якусь діру, житиму зовсім сама, не хочу нікого бачити, нікого, нікого! Усе життя створене так, щоб тільки плакати й гніватись.

Маккар ввійшов у кімнату. Пані Ругон впала навколішки, затуливши обличчя руками. Серж стояв коло ліжка, сльози лилися по його щоках, він підтримував голову вмिरаючої. Вона все ще не приходила до пам'яті.

Останні відблиски пожежі осявали кімнату червоним світлом.

Марта здригнулась у предсмертній гикавці. Розплющивши очі, вона здивовано озирнулась навколо і трохи підвелася на ліжку. Побачивши в світлі червоної заграви Сержеву сутану, вона з виразом невимовного жаху згорнула руки і вмерла.

64 коп.

Вершини
світового
письменства